

ISSN 2311-8458

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 2

ЛЬВІВ
2018

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
НЗ4 **Серія психологічна:** збірник наукових праць / головний редактор Р. І. Благута.
Львів: ЛьвДУВС, 2018. Вип. 2. 276 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України (постанова Президії ВАС України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

Свідомість про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації від 08.12.2014 р. КВ № 210-92-10892 ПР.

Рекомендовано Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ до друку та поширення через мережу Інтернет (протокол від 26 грудня 2018 р. № 5).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Р. І. Благута, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **З. Я. Ковальчук**, доктор психологічних наук, професор (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії:

Я. О. Гошовський, доктор психологічних наук, професор; **О. П. Зеленська**, доктор педагогічних наук, професор; **З. С. Карпенко**, доктор психологічних наук, професор; **Л. В. Романюк**, доктор психологічних наук, доцент; **Н. М. Бамбурак**, кандидат психологічних наук, доцент; **І. М. Галян**, кандидат психологічних наук, доцент; **Л. Й. Гуменюк**, кандидат соціологічних наук, доцент; **Л. І. Кузьо**, кандидат психологічних наук; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **О. Г. Угрин**, кандидат психологічних наук, доцент; **О. Я. Фінів**, кандидат психологічних наук; **Н. В. Медвідь**; *за згодою:* **І. В. Ващенко**, доктор психологічних наук, професор; **Ж. П. Вірна**, доктор психологічних наук, професор; **В. О. Лефтеров**, доктор психологічних наук, професор; **В. С. Медведєв**, доктор психологічних наук, професор; **Н. В. Оніщенко**, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник; **М. М. Чепіль**, доктор габілітований, професор; **С. О. Гарькавець**, доктор психологічних наук, доцент; **О. М. Ковбич**, начальник відділу Управління кадрового забезпечення ГУ НП України у Львівській області.

У публікаціях висвітлено результати психологічних досліджень, здійснених фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна колегія. За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу відповідають автори і рецензенти.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

Розділ 1

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМ ОСОБИСТОСТІ В СОЦІУМІ

УДК 159.9

О. О. Абрамюк

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМАТИКИ КОПІНГУ ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРІВ

Здійснено теоретичний аналіз сучасних українських і зарубіжних досліджень, присвячених проблематиці копіngu шлюбних партнерів. Описано форми копіngu в сім'ї: індивідуальні копінг-стратегії партнерів, діадний (симетричний та коплементарний) і сімейний копінг. Резюмовано, що спільний сімейний копінг є важливою характеристикою сімейної життєдіяльності, а здатність сім'ї до адекватного, конструктивного подолання складних ситуацій є чинником благополуччя та життєстійкості сім'ї. Встановлено, що мобілізація соціальних ресурсів збільшує ефективність копінг-стратегій шлюбних партнерів.

Ключові слова: сімейний стрес, копінг, індивідуальні копінг-стратегії, діадний копінг, сімейний копінг, соціальна підтримка.

Постановка проблеми. В епоху кризових суспільних явищ і дестабілізуючих суспільство процесів, коли рівень стресу досягає критичних позначок і стає пролонгованим, дуже важливо знайти та зрозуміти можливі джерела підтримки й опори для сучасної людини. У цьому контексті актуалізується проблематика стресодолаання (копіngu) та пошук ресурсів, що зменшують чи нівелюють стресові впливи, і з особливою гостротою стоїть перед психологічною наукою. Нова інформаційна ера привнесла у наше життя глобальні та різкі зміни, пов'язані зі стрімким соціально-економічним та інформаційно-технологічним розвитком суспільства. Буттєва реальність вимагає від сучасної людини вміння максимально ефективно використовувати не лише адаптаційний потенціал, а й її резервні ресурси. Вміле, вчасне та доцільне використання широкого спектра копінг-стратегій визначає подальший гармонійний розвиток особистості та сприяє її саморегуляції. В українському науковому просторі психологія копіngu перебуває на стадії

формування, а психологія копіngu в сім'ї – у зародку свого розвитку. Сімейний і подружній копінг розглядається у зарубіжних дослідженнях як стабілізаційний чинник гомеостазу сімейної системи, а підтримуючий вплив соціального оточення, насамперед сім'ї, – як потужний ресурс особистості та її психологічного благополуччя. Саме тому гостро актуалізується питання систематизації теоретичних концепцій копіngu в сім'ї, апробування найновіших експериментальних досягнень зарубіжних авторів і встановлення практичних можливостей збереження ресурсної сімейної системи.

Стан дослідження. Вперше термін «coping» використала 1962 р. Л. Мерфі під час дослідження способів подолання дітьми вимог, що висуваються кризами розвитку. Авторка у межах когнітивного підходу визначає копінг як «деяку спробу створити нову ситуацію: чи загрозову, чи небезпечну, чи радісну» [1]. Всесвітнє визнання теорія «копіngu» отримала в межах трансакційної теорії стресу завдяки американському психологу Р. Лазарусу, після виходу його книги «Psychological stress and the coping process» 1966 р., в якій він досліджував особливості формування та підтримування сталих патернів функціонування під дією стресу. Під копінгом автор та його колега С. Фолкман розуміють «постійно змінні когнітивні і поведінкові способи подолання специфічних зовнішніх і внутрішніх вимог, які оцінюються людиною як значні або такі, що перевищують її можливості» [2].

У зарубіжній психології ґрунтовні дослідження копіngu подано у працях таких учених, як Л. Мерфі, Р. Лазарус, С. Фолкман, Р. Моос, М. Селігман, Є. Фрайденберг, С. Хобфол, Р. Шварцер, Е. Грінгласс, Л. Анциферова, Р. Грановська, І. Муздибаєва, С. Нартової-Бочавер, І. Никольська, Т. Крюкова, А. Лібіна, Н. Водопьянова, В. Ялтонський та ін. З-поміж українських дослідників цю проблематику досліджували Т. Титаренко, Т. Зайчикова, Р. Назирова, Н. Родіна, О. Склень, Н. Сирота, Т. Ткачук.

Більшість досліджень зосереджені на вивченні індивідуального копіngu, стресоподолання сім'єю як групою – це новий напрям у психології, що інтегрує сімейно-системну теорію, тобто розгляд сім'ї як цілісності, концепції стрес-копінг процесу та суб'єктний підхід. Розвиток напрямку психології сімейного копіngu як порівняно самостійної галузі психологічних досліджень пов'язаний із включенням зарубіжними дослідниками сімейного копіngu як незалежного фактора в моделі сімейного стресу та пристосування.

Одна з перших в історії спроб вивчення сімейних криз зроблена Р. Хіллом, який у своїй монографії описав модель сімейної кризи

в період тривалої відсутності батька і концепцію копінгу сімейного стресу. Згідно з ABC-X – моделі Хілла, – сімейні кризи (X) залежать від таких факторів: стресора (A) сімейних ресурсів (B), суб'єктивної інтерпретації стресора в сім'ї (C) [3]. Змінні B та C визначають, чи може стресовий вплив (A) призвести до кризи. Модель ABC-X вдосконалена в дослідженнях Г. МакКабіна, Дж. Петтерсона шляхом включення додаткових чинників (соціальний контекст сім'ї) й отримала подальший розвиток у подвійній моделі ABC-X [4]. Ця модель поєднує в собі процеси опрацювання посткризових процесів, які визначають, чи може сім'я адаптуватися до кризи, що містить (aA) нагромадження додаткових стресових факторів і первинної кризи; (bB) наявні ресурси та ресурси, розроблені з метою подолання кризи; (cC) сприйняття сім'єю кризи, додаткових стресових факторів і наявних ресурсів; (xX) вірогідність адаптації до кризи.

В останні десятиліття XX ст. у психологічній науці широко подано теоретико-емпіричні розробки сімейного стресу та копінгу в роботах М. Перре, Г. МакКабіна, Дж. Петтерсона, В. Томпсона, С. Картера, Р. Кесслера, П. Вацлавік, Г. Боденманна, Т. Крюкової, О. Куфтяк, Н. Белорукової та інших зарубіжних дослідників, що стосувалися вияву найбільш значущих для сімейної життєдіяльності стресів, а також способів їх подолання. Сімейні труднощі розглядаються як певні ситуації чи події в житті родини, значущі для її членів, загрозливі втратою або знищенням будь-якої цінності, що створюють несприятливе тло і призводять до вразливості сімейних стосунків. Копінг шлюбних партнерів є важливою характеристикою сімейної життєдіяльності, а здатність сім'ї до адекватного, конструктивного подолання складних ситуацій є чинником благополуччя та життєстійкості сім'ї.

Мета статті полягає у проведенні теоретичного аналізу сучасних зарубіжних і вітчизняних досліджень проблематики копінгу подружньої пари, а також встановленні особливостей копінг-стратегій подружжя як елементів сімейної системи та їх вплив на функціонування системи загалом.

Виклад основних положень. Сім'я, за висловом В. Сатир [5], – це «мікрокосмос усього світу». В складних ситуаціях часто саме сім'я і близькі стосунки стають єдиною сферою, яка підтримує людину, що дає їй силу для подолання труднощів. Однак варто зазначити, що впродовж свого життя сім'ї неминуче стикаються з різноманітними труднощами, складними життєвими ситуаціями, що мають стесогенний вплив на кожен елемент усередині системи і на сім'ю як єдине ціле. Виокремлюють цілий спектр внутрішніх причин виникнення стресу в сім'ї – це професійні перенавантаження подружжя чи одного

з партнерів, фінансові труднощі, низький рівень міжособистісних відносин, порушення комунікації та гострота конфліктів, нестійкість сімейних ролей, навантаження, що пов'язані з дітьми, і цей перелік не вичерпний. У ситуації стресу очевидним є те, що збільшується емоційне навантаження на партнерів, звідси, підвищена концентрація на своїх потребах і знижена толерантність до потреб інших, підвищення конфліктності, неадекватність реакцій, вразливість і підвищення загальної тривоги. Ці процеси руйнівні впливають на відносини, знижуючи сімейну згуртованість та адаптаційні можливості сім'ї. Вплив складних життєвих ситуацій порушує функціонування сімейної системи, що неминуче впливає і на благополуччя членів сім'ї й їх взаємини, викликає стан внутрішньої напруги та дискомфорту, слугує джерелом соматичних, нервово-психічних і поведінкових розладів. Проте основні внутрішньосімейні процеси мають і протилежне значення: ці процеси дають змогу родині згуртуватися в кризовій ситуації, протистояти стресу, зменшити небезпеку руйнування сім'ї й оптимально пристосуватися до ситуації.

Стреси, що переживає сім'я, перевіряють сімейну систему на міцність, життестійкість і здатність відновлювати сили після перенесеної напруги. Весь спектр описаних питань розглядається в західній психології, насамперед у рамках теорії сімейних систем М. Боуена [6], згідно з якою «сім'я є системою, оскільки зміни в одній частині ведуть до компенсаторних змін в інших частинах сім'ї». В межах системного підходу до розуміння сім'ї одним із параметрів під час опису особливостей функціонування сім'ї є сімейні стабілізатори – те, що скріплює систему, що допомагає об'єднуватися людям, будучи факторами інтеграції сім'ї. У різні періоди життя сім'ї є різні стабілізатори. Вирізняють функціональні та дисфункціональні стабілізатори, перші сприяють задоволенню потреб сім'ї, інші – перешкоджають реалізації функцій. Стабілізатори у функціональній родині – загальне місце проживання, спільні гроші, загальні розваги, інтерес один до одного, виконання спільних справ; у дисфункціональній родині – діти, хвороби, порушення поведінки тощо [7].

У низці робіт, присвячених подоланню сім'єю життєвих труднощів, внутрішньосімейних конфліктів, встановленню особливостей життєздатної сім'ї, дослідники намагаються відповісти на запитання, що ж врешті дозволяє сімейній системі «вистояти» під дією стресових чинників. У зарубіжній літературі як відповідь на це запитання вживають поняття *resilience*, під яким дослідники [8] розуміють процес, здатність, результат чи стан успішної адаптації, незважаючи на складні обставини, загрозу, стрес. Стійкість відображає здатність підтримувати

стабільну рівновагу та нормальний рівень функціонування навіть у несприятливих умовах. Сімейна стійкість як особлива здатність сім'ї розглядається з погляду окремих членів сім'ї та сім'ї як єдиного цілого. Вона дає змогу їй формувати і підтримувати стійкі патерни функціонування під впливом стресу. Концепція стійкості (resilience) має недавню, але багату історію, пов'язану з лонгітюдним дослідженням Ф. Коуена стресостійкості дітей. Очевидно, вона посяде важливе місце в системі наук про сім'ю, оскільки дослідження свідчать про важливість сім'ї та близького оточення в її формуванні [7]. У протистоянні стресу важливу роль виконують потенційні характеристики стійкості кожного члена сім'ї, і сім'ї як цілісної та функціональної структури. Найважливішим для характеристики сім'ї є те, які заходи вживає сім'я як суб'єкт активності у разі зіткнення з складною життєвою ситуацією. Труднощі та кризи можуть бути засобом інтеграції сім'ї, якщо її члени вміють знаходити спільні чи комплементарні способи подолання проблем. Особливості сімейної життєдіяльності є ресурсами соціального простору сім'ї, а відтак визначатимуть структуру сімейного подолання.

Сім'я, володіючи внутрішньою організацією та структурою, відповідає як єдиний організм на зовнішні та внутрішні виклики, використовуючи механізми подолання труднощів. У зарубіжній психології у цьому контексті поширений термін «спільний (колективний) копінг» (communal coping), що позначає соціальний контекст копінг-поведінки. Теоретичні та прикладні дослідження зарубіжних психологів свідчать, що копінг не є окремим, незалежним явищем, це невід'ємна частина складного, динамічного процесу особистості, соціального оточення та їх взаємин.

У зарубіжній літературі виокремлюють три підходи до розуміння колективного копіngu:

— перший розвивається у межах моделі багатоосового копіngu С. Хобфолла [9]. Автор зазначає, що люди, які долають складні життєві обставини, використовують і власні ресурси, і соціальні, що вказує на вплив оточення на копінг особистості, водночас виділяється груповий рівень копіngu. Вчений наголошує, що велика частина стресорів є міжособистісними або охоплюють міжособистісний компонент, індивідуальний копінг має потенційні соціальні наслідки, а стресодолавання вимагає взаємодії з іншими людьми. Оскільки подружні стосунки — це соціальні відносини, які відрізняються високим ступенем емоційної близькості, відповідальності, доступності та людської інтимності, то й значення партнера оцінюється в період дії стресочинника як дуже важливого копінг-ресурсу;

– другий підхід об'єднує дослідження копінгу сімейних пар – низка авторів наголошує на виборі специфічних копінг-стратегій шлюбними партнерами, що детерміновані рівнем стресу, їх узгодженості та концентрується на факторах, що визначають вибір копінг-стратегій подружніми партнерами. Так, Дж. Койн і Д. Сміт [10] на основі проведених власних досліджень запропонували як доповнення проблемно-орієнтованого та емоційно-орієнтованого копінг Р. Лазаруса новий термін – «центрований на відносинах копінг», що, за їхнім визначенням, має дві стратегії: активну підтримку і надання захисту. Стратегія активної підтримки передбачає такі дії партнера, які спрямовані на його мотивацію до обговорення проблеми, з'ясування його почуттів і створення спільного конструктивного вирішення складної ситуації. За допомогою стратегії надання захисту партнер емоційно «розвантажує» іншого, наприклад, тим, що не акцентує на обговоренні складної теми, піклується, стримує власні негативні почуття й уникає будь-яких конфліктогенних ситуацій. Водночас варто зазначити, що ця теоретично вельми цікава теза досі не підтверджена емпіричними дослідженнями. Продовжуючи розробку «центрованого на відносинах копінг», А. Делонгіс і Д. О'Браєн [11] сконцентровуються на «емпатичному копінг» шлюбних партнерів, трактуючи його як «здатність і, відповідно, спробу зрозуміти в стресовій ситуації афективний світ іншої людини й це афективне розуміння розділити»;

– третій підхід – концепція діадного копінг Г. Боденманна, що акцентує на діадному (системному) процесі стресу і копінг. Швейцарський дослідник здійснив серію ґрунтовних досліджень, на основі яких описує види діадного копінг, його вплив на взаємини в шлюбних парах, а також створює методичний інструментарій для його вивчення. Європейські дослідники на чолі з Г. Боденманом [12] зазначають, що наявність і використання діадного копінг в сім'ї має позитивне значення і для успішного й ефективного подолання труднощів і стресу, що відображається у зниженні навантаження через «розділення» вирішення проблеми, а також емоційну та соціальну регуляцію; і позитивно впливає на якість подружніх відносин, формуючи та зміцнюючи довіру в парі та єднання (формування почуття «МИ»), а також когнітивне усвідомлення цінності подружніх відносин. Діадний копінг співвідноситься з рівнем якості подружніх відносин, стабільністю відносин і комунікативною поведінкою.

У дослідженнях інтегрального вивчення сімейного копінг в ситуації нормативної сімейної кризи, при проходженні основних етапів життєвих циклів, О. Куфтяк визначає його основні форми: індивідуальний, діадний і сімейний (див. рис.) [13].

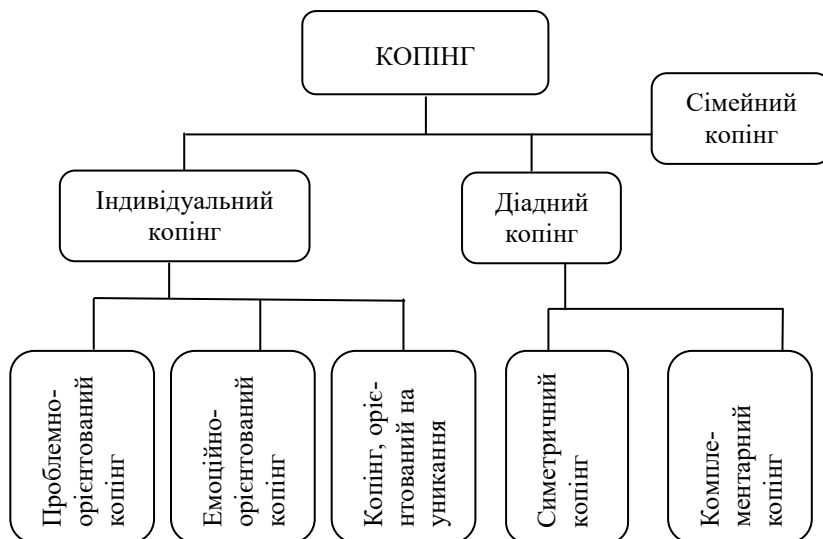

Рис. Форми копіngu в сімейній системі

Індивідуальний копінг трактують як актуальні реакції людини на сприйняту загрозу: спершу для усунення складної ситуації, її перетворення або пристосування до неї людина зазвичай використовує індивідуальні стилі й стратегії подолання, але в разі невдалих спроб індивідуально впоратися з ситуацією використовуються діадний і/чи груповий копінг. Форми індивідуального копіngu визначені на основі класифікації Р. Лузаруса та С. Фолкман, водночас у ХХІ ст. є новітні концепції індивідуального копіngu [14]. Так, дедалі більшої популярності набуває трактування копіngu як способу подолання, що пов'язаний із зусиллями для формування загальних ресурсів, спрямованих на взаємодію з ситуаціями, які є складними завданнями та життєвими викликами. Таке розуміння стресодолання розглядається у парадигмі проактивного копіngu (Р. Шварцер, Е. Грінгласс та ін.). З огляду на це проактивний копінг – це не лише реакція на негативну подію, а й здатність впливати на процеси сприйняття, що формують смислові значення переживання стресу. Проактивні процеси характеризуються спрямованістю на самодетермінацію, гнучкою переоцінкою досвіду. Тому перспективним є вивчення проактивного копіngu подружніх партнерів, оскільки, як зазначає Р. Шварцер, саме проактивний копінг найбільше сприяє зростанню особистості.

Діадний копінг розглядається як копінгові зусилля одного з партнерів, спрямовані на поліпшення та посилення функціонування партнера й їх інтеракцій. На думку професора Г. Боденманна, ця форма копіngu є системним процесом, що заснований на обліку стрес-сигналів одного партнера, сприйнятті цих сигналів іншим партнером і реакції партнера на стрес-сигнали [15]. О. Куфтяк, синтезувавши підхід Г. Боденманна й інших зарубіжних дослідників, а також здійснивши власний емпіричний аналіз, виокремлює два різновиди діадного копіngu – симетричний (спільний) і комплементарний (підтримуючий). У її дослідженні зазначено, що подружня пара має свою модель психологічного стресодолаання, що розвивається у динаміці сімейного розвитку, а узгодженість поведінки подружжя при зіткненні з труднощами знаходиться в континуумі схожість-комплементарність. Симетрична копінг-поведінка партнерів виявляється у використанні подружжям конгруентних копінг-стратегій. При комплементарній поведінці подружньої пари один із партнерів знаходиться в більш адаптивній позиції, ніж інший, – один із партнерів виконує так звану «захисну буферизацію», що включає спроби позитивного налаштування партнера на подолання труднощів, готовність взяти на себе відповідальність за вирішення проблеми [13]. Сімейний копінг – це вибір стратегій більш ніж одного члена сім'ї у відповідь на пережите внутрішнє напруження одного або декількох членів сім'ї чи сімейну дисфункціональність, що сприяють збереженню, відновленню та/або контролю сімейної цілісності та подальшому розвитку сімейних відносин.

У низці досліджень, присвячених стресодолаання у сім'ї, російськими психологами [16; 7; 17] виявлено, що найчастіше на початку стресового епізоду подружжям використовувався тільки індивідуальний копінг, згодом партнери застосовували спільні копінг-зусилля, лише після цього, коли неможливо самостійно подолати стрес, партнери здійснювали пошук соціальної підтримки. Встановлено, що більш жорсткий був стресор або що більш пролонгований характер він мав, то більше копінгових дій здійснено (від індивідуальних копінг-стратегій до спільних копінгових зусиль партнерів).

Висновки. Аналіз наукової літератури й найсучасніших досліджень у сфері копіngu шлюбних партнерів свідчать про важливість сім'ї у формуванні та підтримуванні стійких патернів функціонування під дією стресу, підвищуючи опірність особистості при його долаанні в разі позитивної підтримки партнера. Підсумовуючи, потрібно зазначити, що спільний копінг сімейної системи є не лише способом чи навіть необхідною умовою подолання складних стресових ситуацій у сім'ї, а й може стати стабілізаційним чинником гомеостазу сімейної

системи, завдяки якому сім'я залишається життєстійкою та може характеризуватися хорошим фізичним і психологічним самопочуттям подружжя, високим рівнем задоволеністю шлюбом та своїм життям, кращою соціальною адаптацією. Індивідуальний копінг окремих членів сім'ї поєднаний із сімейним і діадним копінгом, водночас сформульовано сутність понять діадного та сімейного копіngu, описані його різновиди та значення для безпосереднього процесу вирішення складних ситуацій у сім'ї, його вплив на якість сімейних відносин. Сімейне стресодолаання як процес підтримує різні параметри сімейного життя, тому копінг є породженням елементів сімейної системи, тобто її складових, а, отже, його можна розглядати як механізм підтримки або невідтримки, або породження цілісності. Дослідження сімейного стресу та копіngu в сім'ї є одним із перспективних напрямів осмислення, дослідження та наближення позитивних змін кризової ситуації сім'ї в сучасному суспільстві.

Практика зарубіжних колег свідчить про високу продуктивність наукових напрацювань копіngu в сім'ї, що сприяло збільшенню ефективності практичної – психологічної та психотерапевтичної – допомоги сім'ї, психосоціалній роботі з сім'єю як системою, подружніми парами, батьками проблемних дітей, розлученими батьки й їхніми дітьми.

Перспективою подальших досліджень є експериментальне дослідження спільних сімейних копінг-стратегій подружніх пар, а також встановлення ролі проактивного копіngu шлюбних партнерів, його вплив на функціонування сімейної системи та на суб'єктивне благополуччя кожного з шлюбних партнерів.

-
1. Murphy L. B. The widening world of childhood. New York: Basic Books, 1962. 399 p.
 2. Lazarus R. S. Psychological stress and the coping process. New York: McGraw-Hill, 1966. 466 p.
 3. Hill R. Families under stress. New York: Harper and Row, 1949.
 4. McCubbin H. I., Patterson H. I. The Family Stress Process: The Double ABCX Model of adjustment and adaption. Marriage and Family Review. 1983. № 3. P. 7–37.
 5. Сатир В. Психотерапия семьи. М.: Речь, 2000. 284 с.
 6. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер, А. Я. Варги. М.: Когито-Центр, 2005. 496 с.
 7. Крюкова Т. Л., Сапоровская М. В., Куфтяк Е. В. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними. СПб.: Речь, 2005. 240 с.

8. Alvord M. K., Grados J. J. Enhancing resilience in children: a proactive approach. *Professional psychology: research and practice*. 2005. Vol. 36. N 3. P. 238–245.
9. Hobfoll S. E. The Influence of Culture, Community, and the Nested-Self in the Stress Process: Advancing Conservation of Resources Theory. *Applied Psychology: An International Review*. 2001. № 50 (3). P. 337–421.
10. Coyne S., Smith P. The Development of defense mechanism. *Journal of Personality*. 1987. № 55. P. 597–614.
11. DeLongis A., O'Brein D. Adaptive and maladaptive coping. *Handbook of coping: theory, research, applications*. 1996. P. 505–531.
12. Bodenmann G. Dyadic coping and its significance for marital functioning. *Couples coping with stress: Emerging perspectives on dyadic coping* / eds. T. A. Revenson, K. Kayser, G. Bodenmann. Washington: DC: American Psychological Association. 2005. P. 33–49.
13. Куфтяк Е. В. Концепция семейного совладания: основные положения. *Медицинская психология в России: электрон. науч. журн.* 2012. № 5 (16). URL: <http://medpsy.ru>
14. Родіна Н. В., Бірон Б. В. Роль проактивного копінг у подоланні особистістю життєвої кризи. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. Вип. 17. С. 68–79.
15. Bodenmann G. Dyadic coping and the significance of this concept for prevention and therapy. *Zeitschrift fur Gesundheitspsychologie*: Göttingen: Hogrefe, 2008. № 16 (3). S. 108–111.
16. Белорукова Н. О. Семейные трудности и совладающее поведение на разных этапах жизненного цикла семьи: дисс. ... канд. психол. наук. Кострома, 2005.
17. Куфтяк Е. В. Психология семейного совладания: монография. Кострома: Изд-во КГУ, 2010.
18. Шебанова В. І., Діденко Г. О. Копінг-поведінка у сучасних психологічних дослідженнях: зб. наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Вип. 39. С. 368–379.

Abramyuk O. O. The modern state of the study of coping for marital partners

The article presents a theoretical analysis of modern Ukrainian and foreign studies on the issue of coping in a family. The analysis of contemporary studies on coping behaviour has made it possible to determine that most of them are focused on the study of individual coping, while stress management by a family as a group is a new direction in psychology that integrates family system theory, i.e. consideration of a family as an integrity, a concept of stress coping process, and a subject approach. It has been summarised that joint family coping is a significant feature of family life, whereas a family's ability to adequately and constructively overcome difficult situations is a factor in a family's well-being and vitality.

The paper maintains that a family responds to external and internal stress challenges as a single organism, and the elements of a family system give rise to

coping, which can thus be considered as a mechanism for supporting or not supporting, as well as for generating integrity. Additionally, the forms of coping in a family are described. Dyadic coping is regarded as coping efforts of one of the partners aimed at improving and enhancing the partner's functioning and their relationship. Researchers distinguish symmetrical and complementary dyadic coping. Family coping is interpreted as an interaction and consolidation of coping efforts of all family members, that is, the coping behaviour of one of the spouses is not independent of the other, as well as the result of their joint efforts.

It has been observed that the harder the stressor was or the more prolonged it was in its nature, the more coping actions were taken (ranging from individual coping strategies to joint coping efforts of the partners). It might be concluded that the wider the range of coping strategies used by an individual, the higher his/her welfare is.

The directions of future research include the experimental study of joint family-coping strategies of married couples, as well as the role of proactive coping of marital partners, its influence on the functioning of the family system and on the subjective well-being of each of the marital partners.

Key words: family stress, coping, individual coping strategies, dyadic coping, family coping, social support.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 342.97

В. В. Багрий

ВПЛИВ СТРЕСУ НА ЕМОЦІЙНІ ПЕРЕЖИВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Здійснено огляд наукової літератури з питань впливу емоційних переживань, стресу та стресостійкості на виникнення проблем із фізичними захворюваннями людини. Проаналізовано психологічні особливості емоційних переживань у життєдіяльності студентської молоді й індивідуальні особливості їх поведінкової активності в стресових умовах. Окреслено шляхи впливу на особистість представників студентської молоді з метою зміцнення їх особистісного та фізичного здоров'я, підвищення стресостійкості.

Ключові слова: поведінкова активність, психологічні особливості, стрес, стресостійкість, тривожність, дратівливість, ідентичність, відчуття щастя.

Постановка проблеми. Студентська молодь є специфічною спільнотою, а її суттєві характеристики і риси, на відміну від пред-

ставників старших поколінь і вікових груп, перебувають у стані формування та становлення.

Емоційні переживання і поведінкова активність великою мірою залежать від когнітивних процесів, способу мислення й оцінки ситуації, знання своїх ресурсів, ступеня вираження вмінь і навиків управління стресом. І в цьому закладено розуміння того, чому умови виникнення й характер поведінки в стресових умовах в однієї людини відрізняється від поведінки іншої людини в аналогічних умовах. Отже, виникає проблема з'ясування особливостей емоційних переживань студентської молоді в стресових умовах.

Стан дослідження. Аналізуючи відповідні джерела, можна зауважити, що науковий світ дедалі більше цікавлять особливості вияву емоційних і стресових переживань на психологічному рівні: аналізуються характерні перебудови в мотиваційній структурі діяльності, роль емоційних чинників регулювання поведінки, стійкість різних когнітивних функцій, що забезпечують ефективність переробки інформації, індивідуальні прийоми компенсації і подолання труднощів, особливості вияву поведінкової активності в стресових умовах. У вітчизняній психології актуальна проблема поведінки особистості в стресі вивчалася зазвичай у контексті подолання екстремальних ситуацій. Виняток становлять концепція пошукової активності В. Роттенберга та нечисленні роботи, присвячені вивченню особистості та життєвого шляху.

У зарубіжній психології вивчення поведінки у складних ситуаціях триває в декількох напрямках. М. Фрідман і Р. Розенман детально описують особливості поведінки в стресових умовах і психосоматичні наслідки, до яких така поведінка призводить. Р. Лазарус і С. Фолкмен підкреслюють роль когнітивних конструктів, що обумовлюють способи реагування на життєві труднощі. Коста і Мак Крі акцентують на впливі особистісних змінних, що детермінують перевагу індивідом тих чи інших стратегій поведінки в складних обставинах. Лер і Томе приділяють велику увагу аналізу найбільш складних ситуацій, справедливо припускаючи значний вплив контексту на вибір стилю реагування. Інтерпретація феноменів захисту й опанування собою пов'язана також із вивченням природи індивідуальної поведінки в контексті проблеми стресу.

Питання емоційних переживань досліджувало чимало вчених-психологів, фізіологів, фахівців із психології праці, інженерної психології та менеджменту (Л. Аболін, В. Бодров, О. Валуйко, Н. Водоп'янова, Р. Грановська, Д. О. Гошкодеря, Л. Джуелл, Л. Китаєв-Смик, Т. Кокс, І. Ладанов, Р. Лазарус, Л. Паніна, Р. Тигранян, О. Чеби-

кін, Ю. Щербатих та ін.). Значна кількість досліджень присвячена вивченню особливостей різноманітних стресових станів (Е. Бистрицька, В. Бодров, Дж. Віткін, Л. Китаєва-Смик, О. Копіна, Н. Самоукіна, В. Татенко, О. Чебикін, О. Черепанова, М. Борневасер, Д. Грінберг, Г. Купер, Л. Леві). Незважаючи на значні дослідження у сфері індивідуальних відмінностей, в Україні комплексно не вивчено ні феномен стресу, ні емоційні переживання у будь-якій категорії осіб. Взаємозв'язки психологічних особливостей і поведінкової активності з індивідуальними відмінностями в реагуванні на стрес не встановлювалися. Подальші розробки у цій сфері дадуть змогу знайти шляхи підвищення стресостійкості через індивідуальні особливості емоційних переживань.

Метою статті є теоретичне й емпіричне дослідження індивідуальних емоційних переживань стресового характеру особистості здобувача вищої освіти.

Виклад основних положень. Неоднозначність розуміння природи стресу, як відомо, призвела до розбіжностей у поглядах на його сутність, трактування феномену стресу. Феномен стресу є об'єктом дослідження багатьох учених. Зміст поняття стресу набуло значних змін із моменту виникнення, що пов'язано з розширенням сфери його застосування та більш детальним вивченням різних аспектів проблеми.

Г. Сельє більше уваги приділяв фізіологічним виявам організму людини. Згідно з його вченням, стрес – це неспецифічна реакція організму на підвищену вимогу до нього [1]. Р. Лазарус, вивчаючи стрес із позиції фізіологічного, психологічного та поведінкового рівнів, зробив висновок, що фізіологічний стрес – це безпосередня реакція організму, яка супроводжується «вираженими фізіологічними зрушеннями, на дію різних зовнішніх і внутрішніх стимулів фізико-хімічної природи» [2]. Тобто за фізіологічного стресу реакції високостереотипні, за психологічного ж – індивідуальні й не завжди можуть бути передбачені. Так, на фактори стресу одна людина реагує гнівом, а інша – страхом. Значення індивідуальних відмінностей у реагуванні зменшується за надзвичайних, екстремальних умов, природних або антропогенних катастроф, війн, виявів насилля, але навіть у цих випадках гострий стрес виникає не у всіх, що пережили цю травматичну подію.

Згідно з позицією В. Бодрова, в процесі діяльності мотиви «наповнюються» емоційно, поєднуються з інтенсивними емоційними переживаннями, які виконують особливу роль у виникненні й перебіганні стану психічної напруженості, пов'язаного з екстремальною ситуацією [3].

Стрессова реакція опосередкована оцінкою загрози, яка є передбаченням людиною можливості небезпечних наслідків ситуації, що

впливає на неї. Процес оцінки містить сприйняття, пам'ять, мислення волю, елементи минулого досвіду суб'єкта, його навчання і виховання тощо. Стрес пов'язаний із пізнанням, емоціями та дією [4; 2].

Форма відповіді на стресогенну дію виробляється індивідом відповідно до того, як він продовжує взаємодіяти із ситуацією через процеси ідентифікації та оцінки сигналів, формування стратегії поведінки тощо. Особистісна реакція в цьому процесі є визначальною. За менш інтенсивної та повільної дії екзогенних чинників роль особистісної реакції виявляється виразніше. Тимчасова послідовність різних фізіологічних і біологічних реакцій більшою мірою обумовлена індивідуальними особливостями суб'єкта.

Оцінка стимулу, дії, ситуації, психологічна оцінка негативного сигналу за неможливості позбавлення від нього або невідповідності механізмів «уникнення стереотипного захисту» є визначальним чинником для класифікації подальшої комплексної реакції організму як емоційно-стресової [3].

Як відомо, не сама собою дія як така є причиною подальшої реакції організму, а ставлення до цієї дії, її оцінка, причому негативна, заснована на неприйнятті стимулу з біологічної, психологічної, соціальної й інших точок зору індивіда. Якщо особа не визнає стимул шкідливим, яким він є об'єктивно, то цей стимул не є стресором [3, с. 151]. Отже, не зовнішні, а внутрішні індивідуальні психологічні умови і процеси є визначальними для характеру реагування організму.

Зазначимо, що особистісні когнітивні оцінки зовнішніх подій визначають ступінь їх стресового значення для конкретного суб'єкта. Відмінності в сприйнятті ситуації як стресової можуть бути пов'язані зі змінами у фізіологічному стані або психічному статусі суб'єкта. У розвитку психологічного стресу важливе значення мають негативні емоційні стани та перенапруження, обумовлені негативними емоціями чи конфліктними ситуаціями [3; 5].

Найчастіше людина реагує на стресові ситуації неусвідомлено, несвідомими уявленнями про себе, про те, якою вона «повинна» бути, а також якими є і «мають бути» навколишні люди і світ. Ці стереотипи поведінки формують загальну життєву позицію людини. Частіше поява нових доказів того, що деякі життєві позиції можуть бути пов'язані з певними хворобами.

Так, М. Фрідман і Р. Розенман описують певний тип поведінки (життєву позицію), яка, на нашу думку, сприяє виникненню захворювань серця. Радянський учений-медик Р. Лурія стверджував, що немає тільки психічних і тільки соматичних захворювань, а є лише живий процес у живому організмі; життєвість його і полягає саме в тому, що він об'єднує і психічний, і соматичний боки хвороби [6].

Окрім того, є давня думка (майже два тисячоліття тому, в II столітті нашої ери, римський лікар Гален зауважив, що життєрадісні жінки рідше хворіють на рак, ніж ті, які часто перебувають у пригніченому стані), підтверджена великою кількістю сучасних досліджень, що онкохворі характеризуються теж подібними рисами. У 1701 р. англійський лікар Гендрон у трактаті, присвяченому природі і причинам раку, вказував на його взаємозв'язок із «життєвими трагедіями, що викликають сильні неприємності і горе». Барроуз 1783 р. говорив про причини цієї хвороби словами, що дуже нагадують опис хронічного стресу. В класичній роботі Нанна «Рак грудей» стверджується, що емоційні фактори впливають на ріст пухлини [6].

Дослідження У. Х. Уолса, К. Бернара, Г. Сноу, Л. Лешена підтвердили роль негативних емоцій у розвитку раку. Л. Лешен наголошував, що в онкологічних хворих до захворювання виникали почуття безнадії та безпорадності. Інші роботи підтверджують дані Л. Лешена про те, що багатьом онкологічним хворим складно висловлювати негативні почуття. Вони відчують необхідність завжди здаватися кращими [7].

Отож емоційні переживання та процес подолання стресу передбачають і безпосередні дії суб'єкта, і когнітивну роботу, що охоплює різні інтерпретації, емоції й оцінки складності завдання, внутрішніх ресурсів суб'єкта, вірогідності успіху. «Цей тип когнітивної роботи Фішер називає «роботою незадоволення» і розглядає як засіб створення оптимістичної, орієнтованої на успіх установки, яка є основою контролю і ефективного управління стресом» [5]. Згідно з позицією В. Роттенберга, перед людиною, яка досягла мети і задоволена ситуацією, відкриваються дві можливості: «Вона може або ставити перед собою нові завдання (як, наприклад, у процесі творчості), або заспокоїтися на досягнутому. Але саме в останньому випадку – за добровільної відмови від подальшого пошуку – і розвиваються раптом «хвороби досягнення». Якщо ж людина не припиняє діяльність, береться за вирішення нових, нехай навіть дуже складних проблем, її здоров'я залишається збереженим, хоча в процесі вирішення нових проблемних ситуацій вона може періодично відчувати гіркоту невдач» [8, с. 6].

На думку В. Роттенберга, «основний чинник, що впливає на стійкість організму, – не «знак» емоції, а характер поведінки, наявність або відсутність пошукової активності. Краще відчувати неприємні переживання, котрі стимулюють пошук, ніж перебувати в стані пасивності. Стійкі позитивні емоції виникають тільки в процесі пошукової поведінки. Припинення пошуку за високої потреби в ньому призводить до неможливості її задоволення з відповідними неприємними суб'єктивними переживаннями» [8, с. 8].

В. Роттенберг зауважує: «Якщо потреба в пошуку своєчасно не сформувалася, низький рівень пошукової активності може не супроводжуватися негативними переживаннями, проте суб'єкт при цьому залишається підвищено вразливим до різноманітних шкідливих впливів» [8, с. 6].

Учений вважає, що передумови до пошукової поведінки вроджені та біологічно обумовлені. Реалізуватися вони можуть тільки за адекватного виховання. Потреба в пошуку і здатність до пошукової поведінки формується на ранніх етапах індивідуального розвитку [8].

Багаторічні дослідження Д. Колберта і низки американських учених щодо зв'язку різноманітних захворювань із емоційним станом виявили таку закономірність: усе, що ми відчуваємо, відображається на тому, як ми себе почуваємо [9, с. 21].

Учені з'ясували, що серед людей, які постійно зазнають емоційного стресу, смертність на 40% вища, ніж у людей, що живуть спокійним життям; порівняно з хворими, що зберігають спокій, у пацієнтів, які з приводу різних подій (наприклад, конфліктів) відчувають гнів, імовірність повторного нападу інфаркту подвоюється; для людей, які постійно стурбовані станом суспільства, власним здоров'ям і своїм фінансовим становищем, є високий ризик виникнення стенокардії; якщо через необхідність розриватися між кар'єрою і сім'єю жінка відчуває внутрішній конфлікт, то у неї спостерігаються проблеми з серцем; у людей, які з упевненістю дивляться на життя, ризик померти від серцево-судинних, онкологічних та інших «хвороб століття» на 60% нижче, ніж у тих, хто відчуває себе безпорадним перед життєвими обставинами; зазвичай таким важким захворюванням, як інфаркт або зупинка серця, передував психологічний стрес.

Дослідження особливостей емоційних переживань з-поміж студентської молоді здійснювалося на базі факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ серед 30-ти досліджуваних магістрантів жіночої статі, віком від 21 до 30 років.

Аналіз результатів за методикою «Шкала суб'єктивної задоволеності» довів, що серед досліджуваних задоволені життям на оцінку «10» – 8,6%; на «9» – 28,6%, на «8» і на «7» – 20%, на «6» – 11,4%, на «5» – 5,7%, на «4» і на «3» – 2,9%.

За методикою «Чи вмієте Ви бути щасливим» усі набрані бали сумувалися. Високий рівень – більше 17 балів і низький рівень – менше 8 балів отримали по 5,7%, оптимальний рівень – від 13 до 16 балів отримали 42,9%. Рівень щастя «50 на 50» – від 8 до 12 балів – 45,7%.

Отримані результати означають, що у групі є 5,7% осіб, які вміють бути щасливими. Вони радіють життю, не звертаючи уваги на неприємності й життєві негаразди.

Серед усіх опитаних 42,9% «оптимально» щасливі люди, й радості в їхньому житті більше, ніж суму. Вони добрі, холоднокровні, у них тверезий склад розуму і легкий характер, чітко оцінюють труднощі. З такими людьми легко. Серед усіх опитаних для 53,3% щастя і нещастя виражаються відомою формулою: «50 на 50». Їм можна порекомендувати таке: «Якщо хочете схилити чашу терезів на свою користь, намагайтеся не пасувати перед труднощами, зустрічайте їх героїчно, спирайтеся на друзів, не залишайте їх у біді».

Зауважимо, що у досліджуваній групі було 5,7% осіб, які звикли на все дивитися крізь чорні окуляри, вважаючи, що вони невдахи, іноді навіть вихваляючись цим. Їм потрібно намагатися більше часу проводити в товаристві веселих, оптимістичних людей. Було би добре чимось зацікавитись.

За Бостонським тестом стресостійкості, отримано такі результати: у 45,7% опитаних спостерігається висока стресостійкість, у 54,3% – середня.

Дуже вразливих досліджуваних, у яких спостерігається низький рівень стресостійкості, з-поміж опитаних немає.

Аналіз особистісної та соціальної ідентичності, вимірної тестом Урбанович «Особистісна та соціальна ідентичність» щодо здоров'я, виявив, що 11,4% опитаних високо ідентифікують себе як здорові представники українського суспільства і нації, вони ведуть здоровий спосіб життя, стежать за своїм здоров'ям.

У 17,1% можна констатувати ідентичність вище середнього, у 25,7% – середня ідентичність «здоров'я», у 20% опитаних – нижче середнього і 28,6% не ідентифікують себе особистісно та соціально як здорові особистості, члени суспільства.

Аналіз результатів методики «Тест на дратівливість за Раймондом Новаком» засвідчив, що у досліджуваній групі низька дратівливість спостерігається у 51,4% осіб. У них рівень роздратування низький. Лише деякі можуть похвалитися такою холоднокровністю. Це одні з найспокійніших людей нашого часу. У 25,7% респондентів спокій переважає над дратівливістю. В 20% опитаних наявна дратівливість і у 2,9% дратівливість вище середньої, тобто неприємності викликають у них гнів і обурення. Серед опитаних студентів осіб із високою дратівливістю, «вибухонебезпечних» і гарячкових немає.

Узагальнимо результати методики вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (адаптація Т. А. Немчина). Високий рівень тривожності виявлено у 17 (48,6%) опитаних, середній із тенденцією до високого – у 40,0%, середній із тенденцією до низького – у 11,4% осіб.

За результатами вимірювання тривожності зауважимо, що майже у половини досліджуваних осіб спостерігається висока тривож-

ність. Тривожність як стан у нормі переживається кожною здоровою людиною у випадках, що передбачають негативні результати. Цей стан виникає, коли індивід сприймає певні подразники чи ситуацію як таку, що містить актуально і потенційно елементи загрози, небезпеки, шкоди. Ю. Ханін акцентує, що тривога як стан – це реакція на різні стресори, яка характеризується різною інтенсивністю, мінливістю у часі, наявністю усвідомлювальних неприємних переживань, напруги, стурбованості, хвилювання і супроводжується вираженою активізацією вегетативної нервової системи.

Висновки. Досліджуючи особливості емоційних переживань серед представників студентської молоді, максимальну оцінку задоволеності життям отримали лише 8,6% респондентів. Загалом оцінка вища середньої у більшості опитаних (54,3%). Рівень «щастя» вище середнього спостерігається у майже половини досліджуваних (48,6%). Майже половина опитаних (45,7%) має високу стресостійкість, решта (54,3%) – середню. У 28,6% респондентів спостерігається висока і вище середньої соціальна й особистісна ідентичність свого здоров'я. У 22,9% опитаних осіб наявна дратівливість.

Перспективи подальших досліджень полягають у віднайденні взаємозв'язків між індивідуальними особливостями емоційних переживань, на основі цього – окресленні шляхів формування стресостійкості.

1. Селье Г. Стресс без дистресса / Ганс Селье; пер. с англ. URL: http://bookz.ru/authors/sel_e-gans/distree/page-2- distree.html
2. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования. *Эмоциональный стресс*. Л.: Лениздат, 1970. 202 с.
3. Бодров В. А. Роль личностных особенностей в развитии психологического стресса. *Психические состояния: хрестоматия*. СПб.: Питер, 2000. 151 с.
4. Борневассер М. Стресс в условиях труда. *Психические состояния: хрестоматия*. СПб.: Питер, 2000. 459 с.
5. Водолянова Н. Е. Психодиагностика стресса. СПб.: Питер, 2009. 336 с.
6. Наугольник Л. Б. Індивідуальні особливості поведінкової активності керівників ОВС в стресових умовах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. Львів: ЛьвДУВС, 2014. Вип. 2. С. 45–55.
7. Психотерапия рака. URL: http://bmod.by/index.php?option=com_content&view=article&id=24:2012-12-12-13-18-37&catid=11:2011-01-09-12-47-11&Itemid=38
8. Роттенберг В. Сновидения, гипноз и деятельность мозга. URL: http://royallib.ru/read/rotenberg_vadim/snovideniya_gipnoz_i_deyatelnost_mozga.html#20480
9. Колберт Д. Смертельные эмоции; пер. с англ. М.: Триада, 2009. 304 с.

Bagriy V. V. Influence of stress is on the emotional experiencing of student young people

Done review of scientific literature on the effects of emotional experiences stress and stress for problems with the physical human diseases. Analyzed the psychological characteristics of emotional experiences in the life of students and individual characteristics of behavioral activity in stressful conditions. Outlined ways to influence the personality of Representatives students to enhance their personal and physical health, increased stress.

As college students is a socially differentiated socio-demographic community, which are inherent specific physiological, psychological, cognitive, cultural, educational and other properties, which was the driving force behind the emergence euromaidan, it is advisable to consider the empirical study of emotional experiences is this category.

Student youth is a specific community, and its essential characteristics and features as opposed to the older generations and age groups in a state of formation and development. Emotional distress and behavioral activity largely depends on cognitive processes, ways of thinking and assessing the situation, knowledge of own resources, the degree of expression of skills management and regulation of stress. And in this lies an understanding of why the conditions of and behavior in stressful situations one person different from the behavior of another person in the same circumstances.

Стаття надійшла 14 січня 2019 р.

УДК 351.74(477):159.99

**В. А. Бондаренко,
С. С. Єсімов,
М. В. Ковалів**

ПОНЯТТЯ СТИЛЮ У ПРОФЕСІЙНОМУ СПІЛКУВАННІ КЕРІВНИКА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Розглянуто проблему стилю професійного спілкування керівника як індивідуальну стабільну норму комунікативної поведінки, що виявляється в службових відносинах і взаємодії, в прийомах і способах прийняття й реалізації рішень, психологічного впливу на підлеглих, вирішення службових конфліктів у діяльності керівника територіального органу Національної поліції. Запропоновано внести доповнення до нормативно-правового акта, що регулює діяльність психологічної служби в системі Національної поліції.

Ключові слова: *стиль професійного спілкування, керівник, територіальний орган, Національна поліція, психологія управління.*

Постановка проблеми. Стратегія розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року зумовила необхідність кардинальних змін, що супроводжуються зростанням кількості конфліктних ситуацій, які є об'єктом управлінського впливу. Перетворення, що відбуваються, потребували суттєвої перебудови стратегії, тактики та психології управління територіальними органами Національної поліції. До керівника висуваються нові вимоги, які зумовлюють необхідність підвищення професійної майстерності та комунікативної компетентності, що характеризуються насамперед способом впливу на підлеглих, тобто стилем спілкування, що відображає потребнісно-мотиваційну сферу та спрямованість керівника. Стиль спілкування за своєю суттю реалізує владні повноваження керівника та багато в чому визначає ефективність його діяльності.

Стан дослідження. Теоретичні засади вивчення особливостей стилю керівництва подано в роботах вітчизняних і зарубіжних психологів, зокрема І. Волкова, К. Вудкока, Ф. Генова, Є. Жарікова, В. Зінгера, Л. Карамушки, Н. Коломінського, Л. Ланг, В. Мерліна, С. Москвічова, Г. Попова, П. Самуельсона, Д. Френсіса, Г. Щекіна. Хоча досліджень, присвячених указаній проблемі, є чимало, однак нові проблемні питання функціонування територіальних органів Національної поліції вимагають удосконалення теоретичних узагальнень процесу управління підрозділами поліції.

Мета статті – проаналізувати проблеми керівництва в психології управління та виокремити психологічні особливості стилю керівника.

Виклад основних положень. Теорія управління органами внутрішніх справ, розроблена у 90-х роках минулого століття (В. Плішкін, Ю. Кравченко та ін.), виокремлює стилі керівництва як один із головних елементів управління, підкреслюючи вплив зазначеного чинника на ефективність діяльності підрозділу [1]. Стиль – це структура адаптаційного механізму та способи, що використовуються в діяльності. Стиль впливає на поведінку в різних, зокрема конфліктних, ситуаціях. Більшість учених визнають перспективність вивчення стилів: життя, діяльності, спілкування, когнітивні й емоційні стилі. Ієрархічно складна структура системи територіальних органів Національної поліції передбачає узгодження різних видів діяльності, що забезпечується соціальною взаємодією співробітників, де індивідуальним суб'єктом діяльності є керівник, предметом – дії підлеглих, а змістом – причинний зв'язок суспільно необхідної поведінки.

Основні функції керівник реалізує через пізнавальну діяльність або у формі прямих впливів на співробітників, значну частину яких передає в безпосередньому успішному спілкуванні з підлеглими.

Однак це не гарантує ефективного керівництва. На ефективність процесу управління впливає велика група різних чинників (наприклад, рівень професійної компетенції, службовий досвід, оперативна ситуація, що виникла на території обслуговування, тощо). Водночас через спілкування організовується та реалізується управління.

Професійному спілкуванню характерна специфіка, зумовлена оперативно-службовими завданнями територіальних органів Національної поліції, для якого характерні: відмінності в статусах (субординація), виражений рольовий характер; формалізація відносин; різноманітність ситуацій, висока інтенсивність взаємодії; корпоративність; нерівномірність розподілу ініціативи, обов'язків і відповідальності, що визначає залежність людей.

Спілкування керівника розглядається як процес встановлення, підтримки та виходу з контакту з підлеглими у зв'язку з досягненням цілей. Спілкування здійснюється у межах певної оперативно-службової ситуації (об'єктивні обставини й суб'єктивне сприйняття), що охоплює: підлеглих співробітників з індивідуально-психологічними особливостями та міжособистісними відносинами, що сформувалися у процесі службової діяльності; процеси взаємодії, середовище, час, місце; прийоми та способи взаємодії; нормативно-правові акти законодавчого і відомчого рівнів, що регулюють оперативно-службову діяльність.

Уперше категорію «стиль» обґрунтували давньогрецькі філософи. Їм належить ідея про відповідність змісту та форми, дії і мислення. Арістотель дослідив особливості вияву стилю залежно від соціального статусу та ролі людини в соціумі. Поняття стилю асоціюється й є сполучною ланкою між психікою людини та зовнішнім світом, між індивідом і середовищем.

Як зазначає О. Коханова, стиль – це стійка сукупність, яка зумовлена індивідуальними особливостями керівника та підлеглих і завданнями, що повинні бути вирішені під час оперативно-службової діяльності, а також охоплювати способи управління та спілкування [2].

На думку Н. Малої, стиль керівництва (від лат. *stilus*, грец. *stylos* – паличка для письма) визначається як характерна манера поведінки керівника, що переважає в його управлінській діяльності та за допомогою якої керівник може впливати на підлеглих і стимулювати їх для досягнення цілей організації; стиль характеризується індивідуальними особливостями, зумовленими особистістю управлінця [3, с. 87]. Стиль може асоціюватися з розподілом між свідомими та позасвідомими діями в структурі поведінки, між внутрішньою готовністю та зовнішньою зручністю умов, між суб'єктивною можливістю й об'єктивною реальністю.

І. Чубова, аналізуючи наукові підходи до вивчення стилю управління сучасного керівника, зазначає, що поєднання суб'єктивної можливості та об'єктивної реальності зумовлює двоякість стилю та створює можливість дослідження феномена стилю, вивчення індивідуальності людини або аналізу особливості діяльності. Обидва підходи були реалізовані, причому перший у західній, переважно американській, а другий – у вітчизняній психологічній науці [4, с. 167].

Аналіз різних наукових підходів до проблеми стилю дає змогу виокремити: стилі життя; когнітивні стилі; індивідуальні стилі діяльності та спілкування; стилі керівництва і лідерства; стиль людини.

У психології поняття стилю (життєвого стилю особи) ввів А. Адлер, який визначав стиль як єдину лінію життєвої активності, зумовлену системою індивідуальних цілей, досягнення яких компенсує недоліки розвитку, забезпечуючи пристосування до реальності, захист від реальності.

Г. Олпорт використовував терміни, що підкреслюють способи адаптації та неповторність поведінки (інструментальні ознаки особи), індивідуальність людини, пов'язану з поведінкою.

Х. Уіткін уживав поняття, пов'язані з вирішенням розумових завдань і індивідуальних особливостей особи (когнітивного та перцептивного стилів).

Р. Стагнер називає перцептивними стилями узагальнені схеми співвіднесення образів і форм реагування [2, с. 3].

Індивідуальність людини у відносинах з іншими людьми визначає її стиль спілкування, під яким прийнято розуміти систему принципів, норм, методів, прийомів взаємодії та поведінки індивіда. Найбільш чітко стиль виявляється в професійній сфері, у відносинах між керівником і підлеглим. Проблема стилю ґрунтовно досліджена в сфері лідерства-керівництва.

Основоположні експерименти дослідження стилів керівництва проведені К. Левіним, Р. Ліппітом і К. Уайтом, які виокремили три стилі керівництва: авторитарний, демократичний і ліберальний [5, с. 152].

Учені під стилем розуміли взаємодію керівника з групою, пов'язану з прийняттям і виконанням, де параметром типізації є розподіл функцій управління між підлеглими та керівником.

Узагальнюючи зазначені підходи, можна зробити висновок про деяку єдність і цілісність, що вказує на належність до певного психологічного типу й індивідуальність людини. Водночас уявлення про стилі як сукупності прийомів діяльності та поведінки сконцентровані у визначенні С. Шанта, Т. Щербан [6, с. 752].

Стиль найчастіше пов'язують із поняттями «стиль діяльності», «стиль керівництва», «стиль спілкування».

У зарубіжних і національних наукових джерелах виокремлюють декілька підходів до розуміння стилю спілкування керівника: нормативний, особистісний, ситуативний. Н. Соболев у дослідженні «Індивідуальний стиль професійного спілкування майбутнього перекладача» розкриває зазначені стилі [6].

Перший – нормативний, описує еталонні стильові ознаки характеру успішного керівника, охоплюючи професійно важливі якості, які є основою кваліфікаційних характеристик. Незважаючи на деяку абстрактність, вони дають змогу створити певну базу систематичної роботи для аналізу й актуалізації проблем щодо ролі еталонних уявлень у стилі.

Другий – особистісний, пов'язаний із більш докладним описом різних стилів спілкування, типологізацією. Стиль спілкування пов'язаний зі стилем керівництва (К. Левін щодо стилів керівництва). Така типологія використовується частіше з різними доповненнями, поєднуючи такі компоненти, як «директивність», «колегіальність» і «невтручання». Науковці виокремлюють 7 стилів керівництва, а Н. Мала додала до них дистанційний, контактний і інші та визначила 15 стилів [3, с. 90].

Третій – ситуативний, передбачає аналіз впливу зовнішніх умов ситуації на вибір керівником способів спілкування з підлеглими. Він прагне враховувати не тільки індивідуальні характеристики, а й умови ситуації (поведінка людини зумовлена відносинами, що сформувалися між особами, які спілкуються), характер завдань, що потребують вирішення.

М. Аргайл включає в структуру соціальної ситуації такі елементи: цілі учасників; правила поведінки (норми); ролі (моделі взаємодії); сукупність елементарних дій; послідовність поведінкових актів (зміна ролей мовця і слухача); концепти (знання, які задіяні в спілкуванні); фізичне середовище; мова і мовлення; труднощі та навички; емоційна атмосфера [7, с. 285]. Водночас важливого елементу – предмета взаємодії – немає.

Ситуативний підхід найбільш послідовно був реалізований Ф. Фідлером, який дійшов висновку про доцільність використання стилю залежно від наявності таких ситуативних компонентів, як міжособистісні відносини в групі (лояльність до підлеглих, довіра до керівника і його привабливість); структура завдання (звичність, чіткість формулювання та структуризації); посадові повноваження.

Ф. Фідлер указує, що залежно від конкретної ситуації повинні вибиратися різні стилі управління. Керівник повинен уміти змінювати

стиль так, щоб особисті якості та поведінка сприяли успішному управлінню, а ситуація у цьому разі є доповненням.

Аналіз наукових робіт щодо стилю спілкування дає змогу стверджувати, що стиль є однією з важливих характеристик особи як суб'єкта спілкування.

У психології є різні схеми вивчення стилю (різне трактування поняття, акценти на його окремі властивості та різновиди). Наприклад, стиль педагогічного спілкування. Виокремлення стилю спілкування як вияв стилю діяльності обмежує можливості повного його опису.

У пошуках спільної думки щодо різних стильових характеристик особи стиль спілкування досліджують у контексті стилю людини як цілісної системи з характерною їй багатокomпонентною й ієрархічною організованістю.

Важливим питанням є виділення системи ознак, що дають змогу описати та виокремити стиль. Вершиною структури властивостей людини є особистість, де глибина – індивідуальність, яка формується та виявляється через різні види діяльності.

Не випадково індивідуальний стиль діяльності як поняття стильової характеристики був уперше розглянутий як предмет дослідження в нашій країні. Під ним Є. Клімов розумів індивідуально-своєрідну систему психологічних засобів, до яких свідомо чи стихійно вдається людина з метою найліпшого зрівноважування своєї (типологічно обумовленої) індивідуальності з предметними зовнішніми умовами діяльності [8]. У цьому визначенні ідеально відображена особливість стилю, що, з одного боку, спирається на індивідуальність, а з іншого – на діяльність. Вивчення стилю стало науковим напрямом, який очолив В. Мерлін. Учений вважав, що виконання будь-якої діяльності залишає свободу всередині кордонів, що дає змогу людині виявляти свою індивідуальність у постановці проміжних цілей, виборі засобів досягнення і реалізації діяльності [2, с. 7].

Стилю необхідна свобода самовираження. Але людина за всієї різноманітності способів виконання функціональних завдань повинна вибирати один і тільки один, що буде його стилем. Особа повинна бути позитивно мотивована. Тоді у неї буде прагнення до досягнення більш високих результатів, підвищення ефективності. У цих умовах формуватиметься стиль.

В. Мерлін бачив в індивідуальності різні рівні організації, але сполучною ланкою, що забезпечує використання своїх ресурсів, він називав індивідуальний стиль.

Аналізуючи індивідуальний стиль спілкування з погляду вивчення стратегій і прийомів спілкування, В. Мерлін розглядає його як

частку від стилю діяльності, розкриває операції, що входять у склад стилю – поведінкові, контактні й емоційні, підкреслюючи їх цілісність у формуванні міжособистісних відносин.

Стиль спілкування формується під час взаємного пізнання, взаємного сприйняття та взаємодії в спілкуванні і має дві складові: мотиваційно-смыслову (спрямованість, виражену в ставленні до себе, до інших) та операційну (система способів, прийомів і засобів).

Індивідуальний стиль спілкування – єдність одиничного, загального й особливого в структурі та змісті. Цей висновок важливий під час напрацювання різних методичних рекомендацій, що поліпшують професійне спілкування, оптимізацію індивідуального стилю спілкування, адекватного різним ситуаціям оперативної-службової діяльності територіальних органів Національної поліції.

Індивідуальний стиль спілкування має вивчатися в умовах, коли спілкування відбувається у процесі діяльності. Крім того, необхідно відокремлювати стилі міжособистісного та професійного спілкування, оскільки їх змістовна частина є різною.

З-поміж різноманіття підходів до вивчення стилю з усталеними термінами, методологією й традиціями, значущим є погляду дослідників, які виокремлюють чотири типи: стиль керівництва, когнітивні, індивідуальні стилі діяльності та стилі життя (поведінки, спілкування, активності), підрозділяючи їх на дві групи: специфічні стилі конкретної професійної діяльності (керівництва й індивідуальні) і неспецифічні (когнітивні та стилі життя) [9].

Перша група прямо пов'язана з успішністю діяльності та має на увазі систематичне професійне навчання. Друга – має опосередкований непрямий зв'язок. Доцільно зауважити, що у системі професійної підготовки поліцейських цим стилям не вчать. Окрім того, стилі життя, в які входить стиль спілкування і поведінка, більш глобальні, ніж інші.

Необхідно проводити розмежування між стилями діяльності та спілкування, відносити їх до різних видів активності, розділяти стиль спілкування зі стилем професійного спілкування.

Стиль спілкування керівника територіального органу Національної поліції є багатоаспектним, головне місце визначають особистісні якості, вимоги до професійної діяльності та взаємодії з людьми.

Стиль відображає єдність, цілісність, структурний взаємозв'язок безлічі атрибутів активності людини та порівняну стійкість у разі зміни ситуації. Тому в прийомах і способах попередження та вирішення службових конфліктів, в міжособистісних взаєминах, в методах психологічного впливу, в прийнятті різних рішень виявляється індивідуальна стабільна норма комунікативної поведінки людини.

Стійкість стилю порівняна, а індивідуальні способи спілкування змінюються. З огляду на дослідження О. Кудерміної та М. Чекулаєва щодо аналізу спілкування керівника правоохоронних органів доцільно виокремити три рівні: організаційний, оперативний й тактичний. На організаційному рівні, спілкування характеризує спосіб життя, протягом якого досліджуються його форми залежно від суспільних норм, традицій, правил поведінки, відносин, вікових особливостей, психічних властивостей, тобто стиль основний у вивченні особистості, спрямованості її діяльності, мотиваційної сфери та міжособистісних відносин. Стиль спілкування керівника характеризує сполучення комунікативних дій: звернення до підлеглого у відповідь на дію і навпаки. Цей рівень нескладно уявити, використовуючи транзакційний аналіз Е. Берна, де конфлікт є результатом невідповідності висловлювань і дій, рольовим розпорядженням, в основі якого є особистісні особливості, стійкі схеми, стереотипи, що заважають керівнику вести адекватно ситуації у контексті професійної діяльності.

На оперативному рівні здійснюється вивчення окремих контактів між людьми, на якому виокремлюється кілька фаз: формування опорних образів; вироблення спільної програми (розподілу функцій і їх поєднання); узгодження тимчасових характеристик, психічних процесів і станів. До основного кола психологічних проблем належать особливості динаміки психічних процесів і станів людини. Все це характеризує стиль спілкування керівника з погляду ситуації, де необхідно оцінювати за всіма параметрами умови ситуації й виявляється особистісний стиль. Особистісні якості керівника, що виявляються в різних службових ситуаціях, зокрема конфліктних, визначатимуть індивідуальну неповторність.

Тактичний рівень передбачає вивчення взаємопов'язаних окремих актів спілкування: мовні цикли, емоційні реакції, взаємопов'язані мімічні та пантомімічні рухи. Стиль фіксують на тривалому відрізку службової діяльності з урахуванням різних ситуацій.

У контексті дослідження доцільно було би доповнити Наказ МВС України від 28 липня 2004 року № 842 «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» психограмою вивчення стилю спілкування керівника територіального органу Національної поліції [12].

Д. Горбенко, досліджуючи сучасний стан та особливості функціонування служби психологічного забезпечення МВС України, зазначає, що нагальною є необхідність оновлення методичної бази, використання сучасних стандартизованих методик у різних напрямках діяльності служби. Потрібно продовжувати роботу щодо складання спеціальних

навчальних програм, укладання підручників і навчальних посібників із практичної психології саме для працівників служби психологічного забезпечення системи МВС України, розроблення психологічних рекомендацій і методичних матеріалів, програм підготовки й перепідготовки кадрів, удосконалення нормативно-правової бази діяльності психологічної служби системи МВС України, враховуючи, що нормативна база застаріла та здебільшого не відповідає сучасним реаліям [13, с. 207].

Висновки. У комунікаціях керівника територіального органу Національної поліції з підлеглими за певних обставин виникають службові конфлікти, в яких виявляється стійкість способів поведінки, що вказують на статичну типологічну своєрідність структури особи. У змісті стилю спілкування необхідно виокремлювати дві головні його складові: мотиваційно-смыслову, що виявляється у формі цінностей, мотивів, цілей спілкування, і технічну, подану стійкою системою прийомів, способів, засобів комунікативної поведінки. Стиль спілкування як єдність зазначених складових формується внаслідок процесу взаємодії учасників спілкування.

Основою для розуміння психологічного механізму впливу стилю спілкування керівника на службові конфлікти може стати розроблена психологічна модель, де важливим психологічним механізмом є мотиви, що визначають спрямованість інтересів керівника, які у взаємозв'язку з ціннісними орієнтаціями через механізм соціальної установки впливають на стиль спілкування та вибір стратегії поведінки в службовому конфлікті. Несприятливий прогноз щодо стійкості за професійним спрямуванням як підструктури, що впливає на формування ситуативного стилю спілкування, має стати предметом науково обґрунтованої психологічної корекції.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо в розробці методології дослідження стилю спілкування керівника територіального органу Національної поліції.

1. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. 702 с. URL: <http://lawdiss.org.ua/books/146.doc.html> (дата звернення 02.12.2018)

2. Коханова О. П. Індивідуальний стиль професійної діяльності: значення та проблема формування. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5563/1/O.Kokhanova_TUOS_2_IL.pdf (дата звернення 02.12.2018).

3. Мала Н. Т. Класифікація стилів керівництва. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/35815/1/16_87-91.pdf (дата звернення 02.12.2018).

4. Чубова І. І. Аналіз наукових підходів до вивчення стилю управління сучасного керівника. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія психологічна*. 2017. Вип. 1. Т. 2. С. 166–170.

5. Ильин Е. П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности. СПб.: Питер, 2016. 432 с.

6. Соболев Н. М. Індивідуальний стиль професійного спілкування майбутнього перекладача. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadsps_2011_2_16 (дата звернення 02.12.2018).

7. Тогочинський О. М. Функції, структура і зміст соціальної компетентності працівників органів внутрішніх справ. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 40. С. 284–289.

8. Андросук Л. М. Індивідуальний стиль діяльності педагога-хореографа як наукова проблема. *Народна освіта*. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=984 (дата звернення 02.12.2018).

9. Деркач А. А. Типологія стилів. URL: <http://medbib.in.ua/tipologiya-stiley.html> (дата звернення 02.12.2018).

10. Кудерміна О. І. Психологічні особливості професійного спілкування суб'єктів правоохоронної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 12. С. 538–547.

11. Чекулаєв М. А. Психологічна структура управлінських здібностей керівників органів внутрішніх справ. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 4 (41). С. 323–328.

12. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 28.07.2004 р. № 842. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04> (дата звернення 02.12.2018).

13. Горбенко Д. А. Сучасний стан та особливості функціонування служби психологічного забезпечення МВС України. *Юридична психологія*. 2017. № 1. С. 200–208.

Bondarenko V. A., Yesimov S. S., Kovaliv M. V. The concept of style in professional communication of the heads of territorial bodies of the National Police

The problem of the style of professional communication of the head as an individual stable norm of communicative behavior, which manifests itself in official relations and interaction, in ways and methods of acceptance and implementation of decisions, psychological influence on subordinates, resolution of official conflicts in the activities of the head of the territorial body of the National Police, is investigated. The amendment to the normative and legal act regulating the activities of the psychological service in the system of the National Police is proposed.

The development strategy of the Ministry of Internal Affairs bodies for the period up to 2020 led to the need for radical changes, accompanied by an increase in the number of conflict situations that are the subject of management influence.

Transformations required a substantial reorganization of the strategy, tactics and management psychology by the territorial units of the National Police. The manager faces with new requirements that cause the increase of professional skills and communicative competence, characterized primarily by the way of influencing the subordinates, that is, the style of communication that reflects the necessary and motivational sphere and direction of the head. The style of communication implements the powers of the head and determines the effectiveness of his activities.

The key to understanding the psychological mechanism of influencing the communication style of the head on the official conflicts may be a psychological model, in which an important psychological mechanism is the motives. These motives determine the orientation of the manager's interests, which in conjunction with the valuable orientations by means of the mechanism of social instrument affect the communication style and the strategy choice of behavior in official conflicts. An unfavorable prognosis for professional stability as a substructure influencing the formation of a situational communication style should be the subject of science-based psychological correction.

Key words: professional communication style, head, territorial body, National Police, management psychology.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.922.2:316

Н. М. Василюк

ОСОБЛИВОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ІМІДЖУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ «Я-КОНЦЕПЦІЙ»

Проаналізовано поняття імідж, його зміст, види та характеристики. Розглянуто головні теоретико-методологічні підходи до вивчення цього поняття, зокрема Л. Кочубея, Т. Ляпіна, Г. Почепцова, А. Ротовського. Охарактеризовано психологічні особливості індивідуального іміджу особистості через призму «Я-концепції».

Окреслено самооцінку як найважливішу частину «Я-концепції», провідний фактор, який визначає поведінку особистості.

Ключові слова: імідж, «Я-концепція», уявлення, індивідуальний імідж, студентська молодь, самооцінка.

Постановка проблеми. Імідж привертає увагу тому, що не є суто психологічною категорією, а знаходиться на перехресті інтересів людей різних спеціальностей. В іміджі відображаються соціальні очікування соціальних груп, а також елементи їх історичної пам'яті. Тому перше значення цього поняття обмежує визначення іміджу, який

цілеспрямовано формується думкою, друге – приписує його масовій свідомості, третє – пов'язує лише з людиною. Розглядаючи поняття «імідж», зазначимо, що це емоційно забарвлений образ кого або чого-небудь, що формується у масовій психології й має характер стереотипу; це результат узагальнення особистого суб'єктивного досвіду індивіда і часто упереджених уявлень масової психології. Проблема образу належить до однієї з головних проблем у психологічній науці. Її вивчення започатковано в роботах І. Сеченова, який тлумачив відчуття і сприйняття як «уламки з дійсності», тобто її зразки, що утворюються на основі рефлекторної діяльності мозку [1]. Відображаючи дійсність, вони виконують функцію регуляції поведінки та забезпечують її адекватність навколишньому середовищу. Категорія образу є включеною у вивчення всіх пізнавальних процесів. Чисельні науково-теоретичні дослідження вітчизняної психології присвячені розкриттю сутності цих процесів на основі їхньої відображувальної здатності (Б. Ананьєв, С. Кравков, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Б. Теплов та ін.).

Стан дослідження. Імідж є однією з основ успішної людини. Ґрунтовні та комплексні дослідження іміджу виникли наприкінці ХХ ст. у психологічній науці. Зарубіжні дослідження здійснюють у двох основних напрямках: 1) створення практичних методик і прийомів формування іміджу, надання порад та рекомендацій політичним діячам, публічним людям, бізнесменам, маркетологам та іншим щодо формування позитивного іміджу особи, компанії чи товару (К. Боулдінг, М. Вудкок, Д. Джеймс та ін.); 2) фундаментальні теоретичні дослідження психологічних механізмів формування іміджу, створення психодіагностичних методик вимірювання рівня його сформованості (Б. Зейгарник, О. Коннор та ін.). У зарубіжних розвідках імідж досліджували та визначали як штучно створений носій інформації (Б. Брюс), саморекламу (П. Берд), індивідуальність як сукупність особистісних якостей (Р. Дентон), знакову структуру (Ж.-П. Бодуан, Г. Вілсон, К. Макклафін). Науковці створили парадигму практичних засобів, прийомів, за допомогою яких створюється імідж (Г. Вілсон, Д. Карнегі, К. Макклафін) [2].

З огляду на вказане **мета** цієї статті полягає в тому, щоб на теоретико-методологічному рівні з'ясувати особливості індивідуального іміджу студентської молоді через призму «Я-концепції».

Виклад основних положень. Є. Власова й І. Нефедова в своїх наукових пошуках розглядають своєрідне формулювання поняття «імідж», акцентуючи на тому, що головне призначення іміджу полягає в приховуванні недоліків і підкресленні переваг. Він також формується на основі емоційних ролей, які люди грають у житті та змінюватиметься

відповідно до того, яку соціальну чи емоційну роль людина грає чи збирається грати [3].

Ю. Орлов, аналізуючи досліджуване нами поняття, порівнює його із соціальним образом, що прагне до ідеалу [4].

Психологічний імідж – це образ організації, який є у свідомості людей. Можна зазначити, що в будь-якої організації є такий імідж, незалежно від того, хто над ним працює і чи працюють над ним узагалі. У разі пускання питання іміджу на самоплив він складеться у громадян стихійно, і немає жодної гарантії, що він буде адекватним і сприятливим для організації. Тому реально слід вибирати не в площині «хочу імідж – не хочу імідж», а між керованим і некерованим іміджем. І формування сприятливого іміджу для організації – процес більш вигідний і менш трудомісткий, ніж виправлення спонтанно сформованого несприятливого образу [4, с. 231].

Ми вважаємо, що імідж професіонала – це образ (зображення), що формується в розумі окремої людини, або в суспільному розумі під психологічним впливом, під впливом пропаганди, реклами або інших засобів масової комунікації.

У психології дослідник О. Перелігіна [5] визначає поняття іміджу як символічний образ суб'єкта, створюваний у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Автор трактує це поняття, як те, що імідж, містячи поняття «образ», має на увазі свою включеність у систему людської діяльності. Водночас явище імідж є не тільки включеним у процес діяльності, але й створюється у результаті процесу діяльності, зокрема в такому її специфічному виді, як спілкування, що описується як суб'єкт-суб'єктна взаємодія [5].

В одній із робіт, присвячених проблемі іміджу, дослідник О. Феофанов [6] тлумачить імідж як образ-подання, що методом асоціацій наділяє об'єкт додатковими цінностями (соціальними, психологічними, естетичними), які не мають підстави в реальних властивостях самого об'єкта, але мають соціальну значимість для реципієнтів такого образу [6]. Імідж блокує раціональне пізнання об'єкта й водночас своїм навіювальним впливом створює специфічну соціально-психологічну настанову дії. Він виокремлює явище, створює враження його радикальної відмінності від інших, наділяє явище характеристиками, що є за межами його реальних якостей, причому будь-якими характеристиками, оскільки це наділення формується за допомогою асоціацій. На думку О. Андрієнко, імідж особистості – це її сприйнятий і переданий образ. Імідж виникає тоді, коли спостерігач отримує дещо стійке враження про іншу людину, її поведінку, зовнішній вигляд, висловлювання тощо, яке ґрунтується на спостереженні [7, с. 234].

Ідею іміджу як публічного або зовнішнього «Я» людини висунув Г. Почепцов [8], яке доволі часто може бути відмінним від її внутрішнього «Я». Отже, є потреба акцентувати на зовнішніх і внутрішніх чинниках особистісного іміджу, які утворюють самоімідж, сприйманий імідж і необхідний імідж.

Згідно з такою типологією, імідж мають аналізувати різноаспектно: з позиції свого «Я» і з позиції інших, з позиції реального і з позиції бажаного. Самоімідж ґрунтується на минулому досвіді й відображає нинішній стан самооцінки, самоповаги. Сприйманий імідж – це те, як нас сприймають інші. Цілком імовірно, що це може відрізнитися від самоіміджу, адже ми не завжди знаємо, як до нас реально ставиться оточення, що, наприклад, думають про вчителя учні, як про нього відгукуються.

Щодо необхідного іміджу, то, зазвичай, та чи та професія вимагає певних іміджевих характеристик, які часто є стереотипними, але саме ця частина іміджу переважно є предметом цілеспрямованих зусиль суб'єкта іміджу [8].

С. Маскалінова поділяє імідж на внутрішнє ядро, що охоплює Я-концепцію, професійно значущі особистісні якості, цінності професійного середовища, соціальну роль і зовнішню складову (культуру вербального і невербального спілкування, вибір певної моделі поведінки). В такому розумінні імідж формується під впливом внутрішніх і зовнішніх оцінок, які взаємопов'язані. В психології відомо, що від того, як людина сприймає й оцінює себе, багато в чому залежить уявлення про неї оточення.

Своєю чергою, від думки оточення суттєво залежить уявлення людини про себе [9]. Цей фактор можна назвати суб'єктивним, бо саме він визначає можливості формування іміджу працівників поліції ще на етапі освоєння професії в освітньому процесі вишу. Водночас імідж фахівця не є лише суб'єктивно-оцінною характеристикою – це система, що розвивається в процесі соціальної взаємодії, в якій взаємопов'язані психологічні, соціальні, економічні, нормативно-правові чинники [9].

Важливим і цікавими є переконання І. Беха [10] щодо ролі компонентів «Я-концепції» в особистісно-орієнтованому вихованні. Він вважає, що виховний процес може втрачати свою реальну розвивальну ефективність, якщо в ньому повною мірою не використовується такий чинник, як «Я-можливе», що відповідає плану можливостей людини. Він не тотожний «Я-ідеальному», тобто заданому соціальними нормами і обов'язками, тому що містить і негативні самохарактеристики. Він відмінний і від «Я-бажаного», що безпосередньо визначається мотива-

цією, адже передбачає самоусвідомлення мимовільних моментів у саморозвитку.

Такий статус «Я-можливого» вимагає, щоб ті, хто навчають професійним навикам, проводили роботу, спрямовану на формування й постійну активізацію вихованцями уявлення про те, яким вони можуть стати, на усвідомлення тих якостей, які заважають вчасно реалізувати наявні потенційні можливості. Крім того, значущою є мотивувальна функція і позитивних, і негативних характеристик «Я-можливого» [10].

Особистість має усвідомити, що образ себе успішного в майбутньому чи уявлення про себе як про потенційного невдачу творить реальний успіх або невдачу [2].

«Я-можливе» – це площина перспективи майбутніх поліцейських. Але майбутнє має сенс, коли на нього працює сучасне, і морально-духовні якості, якими оволодіває курсант у виховному процесі, у цей час утворюють його «Я-особистісне». Проте його формування може бути ускладнене навчальною ситуацією, в якій перебуває особистість.

Відповідно до зміцнення «Я-особистісного» майбутній спеціаліст не лише усвідомлює себе суб'єктом, а й відчуває потребу реалізувати себе як суб'єкта, долучаючись до соціального не тільки на рівні розуміння, а й на рівні перетворення. Тепер він виявляє свою позицію, протиставляє себе іншим, проявляє самостійність шляхом установа ширших взаємин, у яких він себе перевіряє, формує перспективу свого особистісного розвитку. Майбутній фахівець врешті розуміє, що він має повноцінне право існувати в суспільстві та право бути самим собою за будь-яких обставин [6].

Психологи одностайні в розумінні «Я-концепції» як динамічного психологічного утворення; її розвиток і зміни обумовлені внутрішніми й зовнішніми чинниками; а соціальне середовище справляє надзвичайно сильний вплив на її формування. Якщо систематизувати компоненти іміджу фахівця з внутрішніми і зовнішніми суб'єктивними компонентами, співвідносячи їх із факторами, що впливають на імідж фахівця, можна сформулювати структурну модель іміджу працівника поліції (див. рис. 1).

Така модель необхідна, по-перше, для побудови методів вивчення зовнішнього і внутрішнього іміджу фахівців, а по-друге, для цілеспрямованого вибору методів і засобів формування іміджу курсантів на етапі освоєння професії у виші. Отже, розглянемо запропоновану Н. Гейжаном та Н. Каданцевою структурну модель іміджу працівників поліції [6].

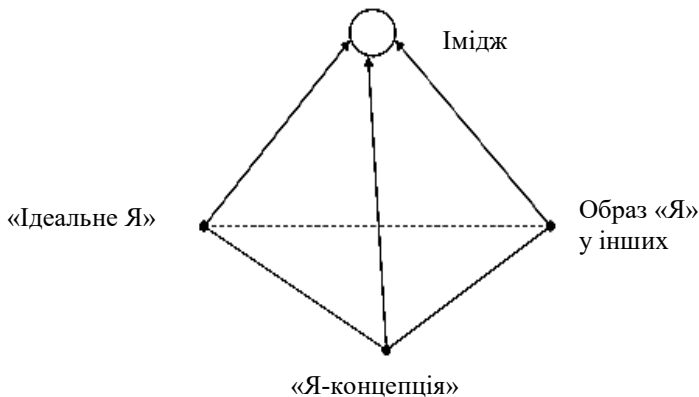

Рис. 1. Збіг іміджу, «Я-концепції», «ідеального Я» та образу «Я» в інших (за О. Перелігіною [5])

На рис. 2 зображено ще одну важливу характеристику внутрішніх і зовнішніх суб'єктивних оцінок, що стосуються іміджу. Основою внутрішнього іміджу є самооцінка, яка виступає найважливішою частиною «Я-концепції». Її усвідомлення вимагає визначення своїх переваг і недоліків, життєвих цілей, принципів, професійних прагнень. Зовнішні оцінки більше спираються на зовнішній вигляд, загальну культуру, моральність, вербальну і невербальну поведінку й лише згодом оцінюється професіоналізм, репутація (репутація відображає громадську думку про професійну діяльність фахівця), тобто внутрішній і зовнішній імідж за структурою протилежні.

Оскільки «Я-концепція» є сприйнятий і засвоєний індивідом узагальнений образ його самого в сприйнятті соціальної групи [5], розбіжність між цими образами викликає внутрішню напругу, але одночасно дає змогу для роботи з формування або коригування свого іміджу. Подана структурна модель іміджу свідчить про взаємозв'язок феномену іміджу з феноменом престижу. Престиж транслюється суспільству через імідж-образ, сформований у суспільній свідомості. Цей образ формується через сприйняття і іміджу організації, і іміджу окремого її співробітника.

Самооцінка особистості як складова «Я-концепції» – це провідний фактор, який визначає поведінку особистості. Люди із завищеною самооцінкою завжди перебільшують свої переваги, обирають таку мету, яку вони об'єктивно не можуть досягти, вони мають високий рівень домагань, що не співвідноситься з їхніми дійсними можливостями.

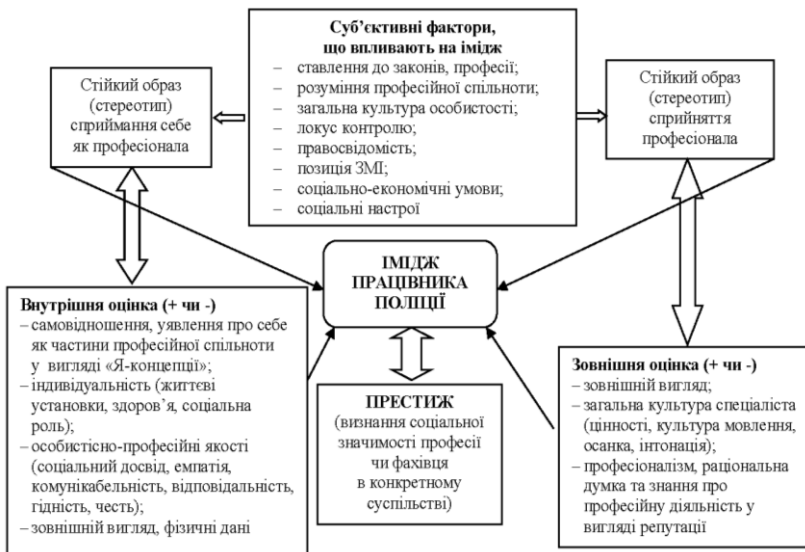

Рис. 2. Структурна модель іміджу працівника поліції

Позитивні якості людини (гідність, гордість, самолюбство) мають властивість змінюватися та переростати в негативні якості (зарозумілість, марносластво, егоцентризм). Неадекватна самооцінка своїх можливостей і завищений рівень особистих домагань призводять до надмірної самовпевненості. Самовпевнені люди не мають схильності аналізувати свої вчинки, і якщо додати ще некритичність мислення, недисциплінованість, відсутність необхідного самоконтролю, то це може спонукати зробити помилкові рішення й здійснити невинуваті вчинки. Включення у процес самовиховання у таких особистостей ускладнюється відсутністю чи недостатньою потребою у власному вдосконаленні [11].

Індивіди із заниженою самооцінкою зазвичай обирають простішу мету, яку об'єктивно може бути досягнуто, проте вони перебільшують вагомість невдач. Людина із заниженою самооцінкою має іншу крайність, прямо протилежну самовпевненості, а саме надмірну непевненість у власному «Я». Об'єктивно безпідставна непевненість, стає стійкою ознакою особистості й формує в людини смиренність, пасивність і «комплекс неповноцінності» [1].

Висновки. Авторитет поліції перед суспільством є невід'ємною частиною іміджу, що суттєво впливає на успіх професіоналізму право-

охоронних органів загалом. На думку І. Бойко [12], на професійний імідж працівників поліції впливають такі основні критерії оцінки підрозділів Міністерства внутрішніх справ України та їх діяльності, а саме: громадська думка про стан правопорядку в країні, громадська довіра до поліції. Аналіз сутності іміджу фахівця дає змогу зробити висновок, що в ньому є декілька сторін: 1) ідеальний імідж, який носій іміджу хоче мати; 2) ідеальний імідж, який відповідає очікуванням реципієнта; 3) реальний імідж, який сприймає реципієнт.

Отже, під іміджем розуміється раціонально-емоційне сприйняття об'єкта (організації, людини, предмета) або явища визначеною групою людей на основі цілеспрямованого чи мимоволі сформованого в їхній психіці образу. Тобто імідж – це відображення в психіці людини у вигляді образу тих чи інших характеристик об'єкта або явища. Значення іміджу для сфери правоохоронної діяльності розкривається у співвідношенні його із соціальною установкою, ціннісним стереотипом, певним символом. Більшість дослідників виокремлюють такі елементи професійного іміджу: природні якості (емпатія, красномовство, вміння подібатися людям, рефлексивність); характеристики особистості як наслідок її освіти та виховання (психічне, фізичне здоров'я, володіння низкою людинознавчих технологій); характеристики особистості, обумовлені її професійним і життєвим досвідом; візуальний образ.

1. Сеченов І. М. Элементы мысли. Избр. произвед.: физиология и психология. М.: Наука, 1952. Т. 1. С. 272–427.
2. URL: http://www.studmed.ru/kikot-vya-stolyarenko-am-yuridicheskaya-pedagogika_48385e6602e.html
3. Нефедова И., Власова Е. Я и мой имидж. М.: Яуза; ЭКСМО, 1997. 204 с.
4. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности: кн. для учителя. М.: Просвещение, 1991. 287 с.
5. Перельгина Е. Б. Психология имиджа: учеб. пособие. М.: Аспект; Пресс, 2002. 223 с.
6. Феофанов О. А. Агрессия лжи. М.: Политиздт, 1987. 398 с.
7. Андрієнко О. Індивідуальне самовизначення в умовах демократії і феномен «мінімальних осіб». *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 234–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_100
8. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз. М.: Центр, 2004. 336 с.
9. Маскалянова С. А. Формирование профессионального имиджа будущего социального педагога: дис. ... канд. наук: 13.00.08. Елец, 2005. 203 с.
10. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості: в 2 т. Чернівці: Букрек, 2015. Т. 2. 2015. 640 с. (Школа майбутнього).

11. Гусак О. Г. Педагогічна технологія створення ситуацій успіху майбутнього вчителя у професійній підготовці: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Х., 2011. 185 с.

12. Бойко І. В. Основні критерії оцінки діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України. *Правова інформатика*. 2003. № 1. С. 9–22.

13. Воробйова І. В., Жданова І. В. Імідж та престиж професії правоохоронця. *Комунікативна компетентність правників і їх зв'язки із громадськістю*; за заг. ред. А. С. Токарської: зб. наук. статей. Львів, 2003. С. 45–47.

14. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: підручник. 2-е вид. К.: Каравела, 2008. 352 с.

15. Столбова В. В. Сутність іміджу міліції. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. К., 2008. Вип. 5. С. 173–180.

16. Шепель В. М. Имиджология. Как нравиться людям. М.: Народное образование, 2002. 407 с.

Vasylets N. M. Features of the individual image of student youth through the «I-concept» prism

The scientific article is devoted to the research of the peculiarities of the individual image of student youth through the prism of «I-concept». The concept of image, its contents, types and characteristics are analyzed. It was stated that foreign studies are carried out in two main directions: 1) the creation of practical methods of forming an image, providing advice and recommendations for the formation of a positive image of a person, a company or a product (K. Boulding, M. Woodcock, D. James, etc.); 2) fundamental theoretical researches of psychological mechanisms of image formation, creation of psychodiagnostic methods for measuring the level of its formation (B. Zeigarnyk, O. Connor, etc.). At the conceptual level it was found out that foreign intelligence examined and defined image as an artificially created media of information (B. Bruce), self-promotion (P. Bird), individuality as a set of personal qualities (R. Denton), a sign structure (Zh.-P. Bodouan, G. Wilson, K. McLaughlin).

The main domestic theoretical and methodological approaches to this concept are considered, among them: L. Kochubei, T. Lyapina, G. Pocheptsov, A. Rotovskiyi. Self-assessment is defined as the most important part of «I-concept», a leading factor that determines the behavior of the individual. The structural model of the image of police employee based on internal and external subjective assessments of the image is analyzed. Image is considered as a rational-emotional perception of an object (organization, person, subject) or phenomenon by a definite group of people on the basis of the purposeful or involuntarily formed image in their psyche; as a reflection in the human psyche in the form of an image of certain characteristics of an object or phenomenon. The meaning of the image for the law enforcement activity is revealed in its relation to the social setting, value stereotype or certain symbol.

Key words: *image, «I-concept», notion, individual image, student youth, self-assessment.*

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ПСИХОЛОГІЇ Й ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ГІПНОЗУ В ПРАЦЯХ Ю. ОХОРОВИЧА

Описано діяльність Ю. Охоровича – видатного польського психолога, який відомий своїми суперечливими думками. Проаналізовано низку відкриттів науковця з різних напрямів психології. Акцентовано на головних досягненнях дослідника у таких напрямках його роботи, як психологія, фізіологія, медицина й на співпраці з іншими науковцями того часу.

Проаналізовано його шлях у сфері експериментального гіпнозу як терапевтичного методу, зокрема описано гіпноскоп (пристрій для тестування гіпнотичної сприйнятливості), який створений науковцем. Описано погляди Ю. Охоровича на терапію і теорії різних захворювань.

Ключові слова: Ю. Охорович, психологія, медицина, фізіологія, психотерапія, гіпноз, гіпноскоп, магнетизм.

Постановка проблеми. Ю. Охорович належить до відомих і незвичайних постатей в історії польської психології. Зі слів Р. Стаховського [1], на рубежі XIX–XX ст. він був одним із найвідоміших поляків Європи. Свого часу суперечливі погляди науковця завоювали як багато прихильників його особистості, так і чимало супротивників. Він вважався чудовим творцем, ученим і дослідником, а також і особистістю, що мислила по-іншому. Незважаючи на те, що багато його творів, досліджень і поглядів суворо критикували, він, безсумнівно, завоював популярність і ввійшов у історію науки. Ю. Охорович був динамічним й інтелектуально розвиненим, неодноразово дивував суспільство своїми незвичайними відкриттями у різних сферах науки, зокрема, вивчав зв'язок психології з медициною, здійснював експерименти в межах парапсихології, експериментував із гіпнотичним впливом на людей, створив гіпноскоп (пристрій для тестування гіпнотичної сприйнятливості), описав методи психологічних досліджень. Однак здобутки науковця потребують ґрунтовного аналізу задля систематизації вкладу Ю. Охоровича у розвиток психологічної науки.

Стан дослідження. Аналізом наукової творчості Ю. Охоровича, зокрема його доробком у сфері експериментального гіпнозу займалися такі польські дослідники, як Р. Вайдович, С. Фіта, В. Бобровська-Новак, Л. Гавор, Я. Краєвський, М. Лускановський та ін. У контексті української психологічної науки згадка про загальні факти біографії та

діяльності українсько-польського психолога є у працях П. Кральнока, Ю. Симона, Г. Михальчишина.

Тому **метою** статті є аналіз досліджень із клінічної психології й експериментального гіпнозу Ю. Охоровича; діяльності науковця у таких напрямках, як психологія, фізіологія, медицина; співпраці з іншими науковцями того часу.

Виклад основних положень. Вивчаючи історію психології, варто згадати Ю. Охоровича – доктора філософії, психолога, психотерапевта, натураліста. Він об'єднав цікавість дослідника з синтетичним розумом філософа – почав з простих експериментів і поступово перейшов до складніших. Його ім'я пов'язують із спиритизмом, до якого дослідник ставився скептично. Проте через це він опинився в складній ситуації, адже його опонентами, зокрема були й духівники, і окультисти, і більш ортодоксальні вчені. Роботи Ю. Охоровича, які викликали чимало суперечок у країні, отримали визнання за кордоном. Він був призначений членом багатьох товариств із психології: англійського, американського, німецького, угорського тощо. Науковець 1905 р. став членом редакційного комітету «Annales des Sciences psychiques» у Парижі, 1906 р. – генеральним секретарем Міжнародного інституту психології в Парижі. Під час Першої світової війни він зупинився у Варшаві. Також читав лекції з психології в школі Е. Ронталера.

Новим і дуже сміливим рішенням було включити психологію в природничі науки й виключити її з філософських. Цю пропозицію Ю. Охорович зробив у своєму конкурсному есе з психології, в якому подав свої дослідження щодо переваги методів аналізу психологічних досліджень, зокрема інтроспекції, спостереження за поведінкою нормальних і патологічних станів, деякі з методів, використовуваних фізіологами, а також порівняльний та історичний методи на основі біографічних досліджень.

Власне, протягом усього життя Ю. Охорович займався методологією психологічних досліджень, що дало змогу йому отримати титул «батька польської наукової психології». Науковець [2] розрізняв два типи внутрішніх методів дослідження: внутрішнє спостереження (самоспостереження) та метод «самоконтролю». Він поділив перший із них на безпосереднє спостереження – щодо поточного досвіду – і порівняно непряме, маючи на увазі повернення до спогадів. Внутрішнє дослідження, засноване на почутті індивідуального поділу, повинне полягати у постійному безперервному аналізі всього, «що зафіксує внутрішній сенс», у поєднанні спостережуваних явищ в цілісність, «передавання їхньої пам'яті і здатність відтворювати цей закодований досвід в пам'яті» [2, с. 98].

Недоліком цього методу є можливість помилок через емоційну складову або ілюзії пам'яті. Ю. Охорович підкреслював, що цей метод не може бути використаний для оцінки патологічних станів психіки, оскільки більшість психічних процесів перебігає несвідомо і критична об'єктивність помітно знижується.

Варто зазначити також, що Ю. Охорович розробив свою теорію «ідеоопластії» (фізіологічна реалізація думки), розвинув свої ідеї у сфері медицини, зокрема використання гіпнозу для терапії. Вивчав зв'язок психології з медициною.

Важливим внеском Ю. Охоровича в розвиток медицини було звернення уваги на психологічні чинники як причини різних захворювань. Раніше вони не були включені, основна увага приділялася фізичним факторам. У своїй книзі «Психологія та медицина» він доводить, що психологія повинна бути фундаментальною наукою для лікарів, бути дисципліною для вивчення в медичному навчальному плані. Він вбачав причини психічних розладів в особистісних схильностях та емоційних станах, а також одночасно визнавав терапевтичний ефект цих станів, адже вважав [2, с. 159], що емоційні стани можуть викликати і хвороботворні процеси, і можуть мати лікувальний ефект, що характерний більшості ліків, які відомі нині й які будуть створені у майбутньому. Це було основним припущенням про афектотерапію – лікувальний метод, який він використовував. Дослідник вважав, що найнегативніший вплив на психічне життя людини спричиняють негативні емоції, які можуть призвести до тривалої травми. Він також розглядав психічні та соматичні захворювання, наголошуючи, що межа між психічним і фізичним здоров'ям має суто теоретичний характер, так само, як межа між нормою та патологією. Крім того, він зазначив, що нормальне явище може перевищити норму не тільки в негативно-му аспекти, а й в позитивному, наприклад, у випадку з генієм.

Ю. Охорович вважав психотерапію психічним впливом на іншу людину. Він рекомендував лікарям дотримуватися принципів психотерапії, надаючи психологічну підтримку пацієнтам, заповнивши їх, що про них належно дбають. До кожного пацієнта необхідно підходити індивідуально, розглядаючи його як особу, а не як хворий організм. «Кожен, хто хоче лікувати хворого, повинен «входити» до пацієнта, адже недостатньо лише доторкнутися до нього і послухати його» [3, с. 34)]. Щоб ефективно допомагати пацієнтам, лікар повинен бути чутливим та емпатичним і зважати на тип особистості пацієнта.

Ю. Охорович також зауважив на методи лікування, що включають дію металів на хворий організм. Він вважав, що можна вибрати правильний метал для кожної людини, який мав для неї лікувальний

ефект. До таких металів дослідник включав, наприклад, мідь, срібло, золото, залізо, платину, олово. А також розрізняв два типи терапії: металоскопію (полягала у контакті металу зі шкірою) і металотерапію (метал вводять внутрішньо в організм). Ці терапевтичні методи високо цінуються у нетрадиційному лікуванні.

У медичній практиці Ю. Охорович надавав великого значення магнітному впливу. Цей вплив полягав у дії через так звані потягування, тобто рух внутрішньої частини долоні вздовж тіла намагніченої людини. Передбачалося, що так відбудеться зміцнення хворого органу або організму людини загалом. Досі не відомо, як відбувається та діє біоенергетичний вплив, проте, незважаючи на це, фахівців у цій галузі вважають лікарями.

Під час свого перебування в Парижі 1882–1891 рр. Ю. Охорович мав можливість ознайомитися з французькою психологією та ґрунтовно працювати над дослідженням гіпнозу, інтерпретованим як розділ психології. А також проводити дослідження з гіпнозу і вдосконалювати свій психотерапевтичний метод.

Це було головною метою його поїздки за кордон, адже Париж був центром таких досліджень, і саме там гіпноз застосовували в медицині [4]. Завдяки дружній підтримці Ш. Ріше (фізіолога, професора медичного факультету університету Сорбонни), Ю. Охорович мав змогу брати участь у лекціях знаменитого професора Ж. Шарко про гіпноз, і що важливіше, міг здійснювати свої експерименти в його психіатричній клініці в Сальпетрієр, а згодом і в психіатричному відділі професора А. Войсіна в місцевій лікарні. Ю. Охорович застосовував власну магнетично-гіпнотичну терапію [4, с. 198], яка відрізнялася від тієї, яка використовувалася раніше.

У галузі теорії він не приєднався до жодної з двох конкуруючих шкіл гіпнозу того часу: паризької школи Ж. Шарко і школи І. Бернхейма. Він розробив свою теорію, ґрунтуючись на своїх попередніх дослідженнях – міркував, що основою гіпнотичних явищ не є ні патологія (як у Ж. Шарко), ні лише навіювання (як у І. Бернхейма). Гіпнозу піддається небагато людей, насамперед вразливі ті, в кого легко настає затьмарення свідомості (схильність до моноідеїзму – стан свідомості, в якому акцентують на одній домінантній ідеї), який переважно супроводжується органічними змінами в сфері рефлексів, кровообігу тощо [5]. Однак відрізняв від гіпнозу так званий тваринний магнетизм (месмеризм). Цій застарілій доктрині XVIII ст. Ю. Охорович дав сучасну інтерпретацію та спробував реабілітувати творця, віденського лікаря Ф. Месмера. Суть магнетизму, як вважав Ю. Охорович, полягає в індуктивному впливі одного організму на інший, за умови, що кожен

живий організм виробляє навколо себе специфічне електромагнітне поле. Протягом багатьох років він використовував магнетизм у практиці й трактував його як ефективний метод лікування (навіть ефективніший, ніж гіпноз). Через двадцять років він опублікував на цю тему вичерпну статтю «Месмеризм і гіпноз» у класичному виданні «Словник фізіології» («Dictionnaire de Physiologie»), за яку був нагороджений Паризькою академією наук [6].

Ю. Охорович належав до практикуючих гіпнотизерів, і в Європі він був впізнаваним провідним теоретиком. У своїй статті про гіпнозизм і месмеризм дослідник описав відмінності між цими явищами. Також вважав, що кожен може бути замагнетизований упринципі, але магнетизер повинен мати певні схильності й бути сильною особистістю. У разі гіпнозу кожен може бути гіпнотизером, але повинен мати відповідні здібності, щоб піддаватись гіпнозу. Крім того, магнетичний сон – безпечний і нешкідливий, водночас некваліфікований гіпноз може мати негативні наслідки. Він також описав так званий гіпнотичний сон, який визначив як стан, що схожий на гіпноз і викликаний «потягами».

Ю. Охорович не погоджувався з думкою, що гіпноз є патологічним станом. Також не поділяв думки, що він був нормальним фізіологічним станом. Він стверджував, що гіпноз є аномальним станом, але не патологією. Вважав, що гіпноз можна викликати і у здорових людей, і у хворих. Необхідною умовою введення в стан гіпнозу є гіпнотична чутливість, яку він розумів як «сукупність суб'єктивних умов, які роблять організм піддатливим до впливів, до яких не схильні люди, які не є чутливими» [3, с. 26]. Гіпноз полягав у прагненні розуму до монодеїзму, тобто до звуження сфери свідомості.

У Парижі 1887 р. Ю. Охорович опублікував твір «Про навіювання думок». Науковець використовував гіпноз як терапевтичний метод – він був улюбленим лікарем для тих, кому звичайна медицина відмовилася допомогти. Гіпноз розглядається як вищий терапевтичний метод Заходу, зокрема в Польщі. Крім практики, Ю. Охорович активно займався вивченням гіпнотичних явищ та екстрасенсорного сприйняття. Згодом ставши досвідченішим у галузі гіпнозу, він винайшов пристрій для тестування гіпнотичної сприйнятливості, гіпноскоп – магніт, згорнутий у вигляді трубки такого діаметру, щоб можна було одягати на палець. На думку Ю. Охоровича, будь-які особи, в яких після декількох хвилин тримання з'являться які-небудь порушення чутливості: оніміння, бігання мурашок, холод, теплота тощо безумовно швидко здатні бути загіпнотизованими. Гіпноскоп – це сталева трубка довжиною 5 см та діаметром 4 см з «розрізаною вздовж односантиметровою

цілиною, края якої після намагнічування трубки утворювали два полюси дуже сильного магнітного поля» [3, с. 27]. Гіпноскоп накладався на палець приблизно на дві хвилини, і так передбачалася можлива глибина гіпнозу та які навіювання слід використовувати. Ю. Охорович був переконаний, що сугестивна терапія може давати ліпші результати, ніж фармацевтичне лікування.

Працюючи в Парижі, постійно публікував свої праці, численні статті на актуальні теми у «Варшавському кур'єрі» («Kurierze Warszawskim»), писав науково-популярні твори для «Ateneum».

У березні 1888 р. у Варшаві, Ю. Охорович виголосив доповідь «Про магнетизм і гіпнотизм». Ю. Краєвський зауважує, що [7, с. 9] виступ науковця був розкритикований багатьма представниками медицини. На деякий час йому заборонили займатися практичною медициною. Але були й ті, хто підтримував методи Ю. Охоровича. Його реформаторські ідеї стосовно медицини сприймали критично, проте він активно продовжував друкуватися, виступати на конференціях і наголошував на тому, що потрібно змінювати методи в медицині, і зокрема розглядати медицину в зв'язку з психологією, зауважував [8, с. 4] на важливу роль психотерапії, на значення магнетизму та гіпнозу. Він використовував усі засоби: публікації, конференції, особисті дії, щоб донести свої ідеї до загалу. Виступив 1891 р. на шостому з'їзді лікарів і природознавців у Кракові з доповіддю «Про відношення психології до медицини» [5]. Підтримки він не отримав, але прогрес полягав у тому, що на з'їзді вперше організовано психологічну секцію, чого Ю. Охорович давно домагався.

У 1892 р., після переїзду з Парижа у Варшаву, він опублікував нову серію статей у «Варшавському кур'єрі» про вплив психіки на здоров'я «Воля і здоров'я», а в «Тижневику ілюстрованому» («Tygodniku Ilustrowanym») опублікував і підтверджену дослідженнями статтю «Почуття і хвороби».

У Польщі 1893–1894 рр. науковець здійснив дослідження виявів «фізичного середовища» або групи явищ, згодом названих телекінетичною або психокінетичною силою, зокрема ним встановлено феномен телепатії, який розуміється як передача думок на відстані.

Згодом ті люди й видавництва, що критикували Ю. Охоровича і його методи, почали висловлювати ідеї дуже близькі до його. Науковці та лікарі 1894 р. дійшли спільного рішення щодо впровадження до терапії методу гіпнозу та сугестії. Суперечка про метод у медицині нарешті завершилася наприкінці 90-х років публікацією видатного лікаря Е. Бернацького «Характер і межі медичних знань». Зі слів Я. Краєвського [7, с. 11], Ю. Охорович написав до неї схвальну передмову.

Нині Ю. Охоровича вважають попередником психології несвідомого, який випередив З. Фрейда.

Висновки. Відкриття Ю. Охоровича, зокрема методи роботи в медицині та психології, випередили час, у якому він жив, тому його часто критикували та нерозуміли інші науковці. Проте дослідник у своїх працях описував погляди на психотерапію, яку вважав психічним впливом на іншу людину та рекомендував лікарям дотримуватися принципів психотерапії; досліджував зв'язок психології, описуючи експерименти в межах парапсихології, експерименти з гіпнотичним впливом на людей. Створив гіпноскоп (пристрій для тестування гіпнотичної сприйнятливості). Досліджував гіпноз та магнетизм як методи лікування, які виклав у статті «Месмеризм і гіпноз». Ю. Охорович активно займався вивченням гіпнотичних явищ та екстрасенсорного сприйняття. Доводив, що гіпноз полягає у прагненні розуму до монодеїзму, тобто до звуження сфери свідомості. А суть магнетизму вбачав у індуктивному впливі одного організму на інший, за умови, що кожен живий організм виробляє навколо себе специфічне електромагнітне поле. Науковець також стверджував про перевагу магнетизму як менш шкідливого методу та більш ефективнішого, ніж гіпноз.

Вагомим є внесок Ю. Охоровича у розвиток медицини, де він зауважував на психологічні чинники як причини різних захворювань, та акцентував на тому, що психологія повинна бути фундаментальною наукою для лікарів. Ю. Охорович вбачав причини психічних розладів у особистісних схильностях і емоційних станах, а також одночасно визнавав терапевтичний ефект цих станів та вважав, що найбільш негативний вплив на психічне життя людини спричиняють негативні емоції.

Нобелівський лауреат Ч. Ріше зазначив, що: «Ю. Охорович не все задумане реалізував, він не отримав належної шани. Ідеї, які поширював, викликали сумніви або суперечки. Цей геній та глибокий психолог, назавжди ввійшов у історію науки метапсихіки, був обділений долею. Проте майбутні покоління віддадуть йому справедливую шану» [5, с. 193].

1. Stachowski R. Historia myśli psychologicznej. Wydawnictwo Naukowe «Scholar». Warszawa, 2000. 318 s.

2. Ochrowicz J. Psychologia i medycyna / skł. gł. w Księgarni Gebethnera i Wolffa. Warszawa, 1916. № 1. 420 s.

3. Waluk E. Julian Ochrowicz – psycholog – badacz – eksperymentator / T. Łączyńska (red.). Wisła – Julianowi Ochrowiczowi w 150. rocznicę urodzin:

materiały z Sympozjum, które odbyło się 16 października 2000 r. Wisła: Towarzystwo Miłośników Wisły, 2001. S. 22–41.

4. Cenciła T. Julian Ochorowicz. *Kalendarz Cieszyński*. Cieszyn, 2001. S. 222–224.

5. Lyskanowski M. *Medycyna i lekarze dawnej Warszawy*. Warszawa, 1976. – S. 191–207.

6. Choiński T.-J. *Pozytywizm warszawski i jego główni przedstawiciele*. Nowy-Świat. Warszawa, 1885. 112 s.

7. Krajewski J. Julian Ochorowicz w historycznej panoramie Warszawy. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. Warszawa, 1994. № 1. S. 3–19.

8. Ochorowicz J. *Zastosowania psychologii*. Ateneum. Warszawa, 1879. № 4. S. 4.

9. Ochorowicz J. O znaczeniu mediumizmu dla psychologii. *Przegląd Filozoficzny*. Warszawa, 1913. T. 13. № 1. S. 256.

Ventsyk O. V. Analysis of research with clinical psychology and experimental hypnosis in the works of Julian Okhorovich

The article describes the work of Julian Okhorovich, a prominent polish psychologist who is known for his controversial thoughts. A number of discoveries of a scientist from different directions of psychology have been analyzed. The focus is on the main achievements of the scientist in such areas of his work as psychology, physiology, medicine, and in collaboration with other scholars of that time. The path of a scientist in the field of experimental hypnosis as a therapeutic method is analyzed, in particular, a hypnoscope, device for the testing of hypnotic susceptibility, which was created by a scientist, is described.

The views of J. Okhorovich on psychotherapy, which he understood as a psychic influence on another person, as described, and he recommended doctors to adhere to the principles of psychotherapy. The connection between psychology and medicine in his works is analyzed, where experiments are described in the framework of parapsychology, experiments with hypnotic effects on humans. A hypnoscope, device for testing hypnotic susceptibility, which was created by J. Okhorovich is described.

The author analyzes the theory of «ideoplastia» (physiological realization of thought) developed by a scientist. The contribution of J. Okhorovich to the development of medicine is described, where he drew attention to psychological factors as the causes of various diseases and emphasized that psychology should be a fundamental science for doctors. J. Okhorovich saw the causes of mental disorders in personal inclinations and emotional states, and also recognized the therapeutic effect of these states and believed that the most negative influence on the mental life of a person caused negative emotions.

The methods of treatment, which include the action of metals on the diseased organism, are described. Two types of therapy for J. Okhorovich were described: «metaloscopia» (consisted of contacting the metal with the skin) and metal therapy (metal is injected internally into the body). Hypnosis and magnetism are described as methods of treatment, the idea of which is described in the article «Mesmerism

and Hypnosis». J. Okhorovich actively engaged in the study of hypnotic phenomena and extrasensory perception. Hypnosis was in the pursuit of the mind to «mono-deism», that is, to the narrowing of the sphere of consciousness.

The essence of magnetism – in the inductive effect of one organism in another, provided that each living organism produces a specific electromagnetic field around it. The advantage of magnetism is described as a less harmful method and more effective than hypnosis.

Key words: Julian Ochorowicz, psychology, medicine, physiology, psychotherapy, hypnosis, hypnoscope, magnetism.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.9.07:314.151.3

О. Я. Заверуха

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ПОВЕДІНКОЮ ПІДЛІТКІВ-АДИКТІВ ІЗ СІМЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Розглянуто психологічні особливості корекційної роботи з поведінкою підлітків-адиктів із сімей трудових мігрантів. Проаналізовано сутність адиктивної поведінки, вказано на психологічні детермінанти її формування у підлітків, покинутих батьками у зв'язку з трудовою міграцією. Наведено види адикцій, зокрема, елементарні та системні. Зазначено, що відомі й вікові пріоритети залежностей. Зауважено, що для підліткового віку характерними є не патологічні звичні дії, а адикції, з яким необхідно працювати психологу. Описано психокорекційну програму роботи з адиктивною поведінкою підлітків із сімей трудових мігрантів та охарактеризовано її основні завдання.

Ключові слова: адиктологія, адикція, підліток, сім'я трудових мігрантів, психокорекційна програма.

Постановка проблеми. Цілий світ, зокрема громадськість нашої держави, турбується про власне молоде покоління. Першоосновою нормального онтогенезу особистості є насамперед виношування та виховання дитини у повноцінній сім'ї. Нині важливими проблемами на шляху до гармонійного виховання майбутнього покоління є відсутність одного з батьків після розлучення пари, будь-яка адикція батьків (алкоголь, тютюнопаління, наркотики, ігрозалежність, інтернетзалежність тощо), батьки-трудова мігранти, діти яких у кращому випадку залишаються на родичів, у гіршому – опиняються в інтернаті.

Цей перелік неповний, позаяк детермінантою цього феномену є повна зміна донедавна панівних цінностей на інші – кар'єру, важливість соціального статусу, матеріальні та споживацькі цінності. Проте на дітей часу не залишається, адже вони потребують від батьків особистісної й емоційної зрілості та внутрішнього ресурсу, які витрачаються повною мірою на зазначені нові цінності. Діти ж отримують натомість матеріальні блага та аж ніяк не батьківську любов.

Формально така сім'я вважається повною, проте основної функції (виховання, опіки, підтримки, любові, прийняття, безпеки тощо) така дистантна сім'я звичайно не виконує. На тлі фізичної відсутності батьків у членів такої родини накопичуються, а згодом починають і виявлятися, чимала кількість психологічних проблем. Вони не вирішуються часом, переростають у внутрішньоособистісні конфлікти та відсутність особистісного взаєморозуміння, а це поглиблює силу негативного впливу сімейної депривації. Так формуються тривожні стани, внутрішньоособистісні конфлікти цих дітей, девіантна й адиктивна поведінка, спровоковані довготривалою відсутністю одного чи обох батьків [1].

Стан дослідження. Проблеми, спричинені створенням відповідних батьківських ролей, упродовж останніх десятиліть турбують наукову спільноту. Так, питання соціально-психологічного супроводу сім'ї, системи їх цінностей (релігійні, соціальні, етичні) та сформованих батьківських ролей, сімейних моделей, способу мислення та рівня культури відображено у працях А. Адлера, Т. Гребеннікової, Х. Джинота. Спектр питань, які стосуються важливості виховання в повній родині, впливу стилю виховання, що детермінують подальшу соціалізацію й адаптацію дитини, розкрито у працях М. Боришевського, Т. Варги, Е. Ейдемільера, А. Личка. Величезну кількість праць присвячено також деструкції родинних зв'язків у сім'ях, де подружжя мають залежності, тощо. Проте досі недостатньо вивченою є проблема адикцій дітей батьків трудових мігрантів. Актуальність цієї тематики та недостатня розробленість методологічного інструментарію психокорекційної роботи з такими дітьми та підлітками зумовлює вибір нами цієї теми дослідження.

Метою статті є розкриття психологічних особливостей психокорекційної роботи з адиктивною поведінкою дітей батьків трудових мігрантів.

Виклад основних положень. До сфери адиктології належить проблематика залежних (адиктивних) форм поведінки і психологічного, і психопатологічного рівнів. Адиктологія – це мультидисциплінарна наука, яка системно та комплексно вивчає всі форми й типи

адиктивної поведінки, її механізми, профілактику, терапію й реабілітацію пацієнтів (клієнтів). Проте саме психічні та поведінкові порушення, що характеризуються домінантою залежності, є найменш розробленою в теоретичному плані проблемою. Немає також наукових підвалин для ствердження, що механізми формування адикцій єдині. Дослідження проводились розрізнено по кожній із видів девіацій окремо, та не проводилось комплексних методично вивірених пошуків. Проте результати окремих робіт, зокрема, В. Менделевич, О. Андрєєва, В. Ковальова, А. Бухановського та інші переконують, що вірогідність існування єдиних етіопатогенетичних механізмів відхилень залежної/адиктивної поведінки є високою [3].

Класифікація психічних і поведінкових відхилень дає змогу діагностувати деякі групи форм поведінки, які можна віднести до залежних. Це F1 – психічні та поведінкові відхилення внаслідок уживання психоактивних речовин; F5 – поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними порушеннями та фізичними факторами; F60.7 – залежний розлад особистості; F63 – розлад звичок та потягів; F64 – розлад статевої ідентифікації; F65 – розлади сексуальної переваги (парафілії); F91.2 – соціалізований розлад поведінки; F93.0 – тривожний розлад у зв'язку з розлукою в дитячому віці; F94.2 – розгальмований розлад прив'язаностей дитячого віку; F98.4 – стереотипові рухові розлади [3].

Проте, як свідчить психологічна практика, вказаний перелік не вичерпує всіх видів адикцій (від речовин, людей, їжі, сексу, різних подій чи явищ). Постійно трапляються поведінкові залежності патологічної форми, наприклад, фанатизм (релігійний, спортивний, музичний), парасуїцидальна поведінка (патологічна зацікавленість екстремальними видами спорту), «параноя здоров'я» (спортивна адикція) та інші, що призводять до соціальної дезадаптації, проте наразі не мають визначеного місця у сучасному класифікаторі поведінкових розладів.

Залежності можуть бути системними (охоплювати всі взаємодії особистості з середовищем, приміром, наркоманія, алкоголізм, гемблінг, фанатизм), а також елементарними (обмежуються вузьким колом дій і поведінкових актів). У процесі системних залежностей відбувається зміна ціннісних орієнтацій особистості, деяка деформація особистості, тоді як під час елементарних такого не відбувається [3].

Також у науковій літературі відомі й вікові пріоритети залежностей: патологічні звичні дії характерні для дитячого, а адикції – для підліткового віку. Можна припустити, що елементарні залежності відображають психофізіологічний, а системні – особистісний рівні адиктивного реагування.

Механізми формування залежної поведінки та коморбідності (наявність одного чи декількох захворювань, окрім первинного, або ефект від такого додаткового захворювання) донині незрозумілі. Науковцями висловлюються протилежні думки щодо впливу церебральних, психогенних та особистісних чинників у становленні цього виду відхилень. Психологи, що досліджували гемблінг, інтернет-залежності, відхилення харчової поведінки, релігійний фанатизм, доводили важливість особистісних механізмів формування девіантної поведінки.

Досі існують нечисельні дослідження кореляції особистісних характеристик адикта з залежною поведінкою. Так, учений В. Менделевич у своїх теоретико-емпіричних дослідженнях особистісних однак залежної особистості уточнює суттєві параметри, зокрема, такі, як: інфантильність, навіюваність та наслідуваність, прогностична некомпетентність, ригідність та впертість, наївність, простодушність та чуттєва безпосередність, цікавість та висока пошукова активність, максималізм, егоцентризм, яскравість уяви, уявлень та фантазій, нетерплячість, схильність до ризику та небезпеки, страх бути покинутим. Етіопатогенез таких особистісних параметрів до кінця не є вивченим. Є дані про психологічний і психофізіологічний механізми їх формування [3].

За даними вітчизняних і зарубіжних авторів, загальна кількість підлітків, які хоча б раз уживали наркотичні речовини, коливається від 36,6 до 65,1%, алкоголь – від 46,4 до 93,2%, тютюн – від 37,9 до 75,0%. З огляду на наведені дані групова підліткова поведінкова норма передбачає короточасне чи одноразове вживання психоактивних речовин. Відповідно, профілактика залежності повинна відповідати реальності. Метою її проведення в ідеалі є уникнення навіть спроби вживання психоактивних речовин. Проте у житті варто дотримуватися такого погляду: необхідна профілактика систематичного та неконтрольованого підлітком вживання психоактивних речовин, їх зловживання, формування установки на здоровий спосіб життя, становлення відповідальності за наслідки навіть одноразового прийняття, наприклад, наркотичних речовин.

Важливу роль у цьому випадку відіграють культурні українські особливості, які не завжди трактують вживання, скажімо, алкоголю як порушення норми.

Загалом адикція – це проблема не так дитини чи підлітка, як віддзеркалення сімейних відносин. І працювати потрібно не лише з дітьми, а й їхніми родинами. Метою такої психокорекції є усунення сімейних інтеракцій.

Отже, зважаючи на важливе значення для гармонійного розвитку дитини фізичної присутності батьків, можливості позитивного впливу на емоційну сферу та вчасної реакції на ймовірні спроби адиктивної поведінки, ми припускаємо, що у дітей батьків трудових мігрантів, що потрапили у тенета різних адикцій, така поведінка пояснюється саме впливом сімейної депривації. Адже з від'їздом одного чи обидвох батьків у дітей підвищується тривога, яка виникає майже при будь-якому порушенні збалансованості системи людина–середовище за відсутності психічних і фізичних ресурсів індивіда для задоволення актуальних потреб, неузгодженість самої системи потреб, побоювань, пов'язаних із вірогідною нездатністю реалізувати значущі устремління в майбутньому, а також із тим, що нові вимоги середовища можуть підтвердити неспроможність, що стала джерелом тривоги [4, с. 219].

Учений Ф. Березін зазначає, що тривога по інтенсивності та тривалості невідповідно ситуації, перешкоджає формуванню адаптивної поведінки, призводить до порушень поведінкової інтеграції, до виникнення вторинних (усвідомлених і неусвідомлюваних) виявів, які разом із тривогою визначають психічний стан людини, а у випадку клінічно виражених порушень психічної адаптації – картину цих порушень. Отже, тривога є в основі будь-яких (адаптивних чи неадаптивних) змін психічного стану та поведінки, обумовлених психічним стресом [4, с. 220].

Отож адиктивна поведінка у підлітків, покинутих батьками-мігрантами, виникає у зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією та спрямованістю на самознищення особистості. Фактично сутністю такої поведінки потрібно вважати блокування особистісного зростання і навіть деградацію особистості, що є наслідком, а деколи і метою адикції. Підліток-адикт усвідомлено чи неусвідомлено намагається зруйнувати свою самоцінність, позбутися унікальності, не дозволяти собі реалізувати задатки. Безсумнівно, вживання алкоголю, наркотиків чи неконтрольована участь у азартних іграх призводить до самозруйнування [3].

Адже адиктивна поведінка – це одна з форм деструктивної поведінки, яка виражається у стремлінні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану через вживання деяких речовин чи постійної фіксації уваги визначених предметах чи видах діяльності, що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій. Сутність адиктивної поведінки полягає у тому, що, намагаючись відійти від реальності, особистість штучно змінює свій психічний стан, що створює ілюзію безпеки, тимчасово відновлює рівновагу [6].

Отже, не останню роль у формуванні механізму запуску адиктивної поведінки виконують емоції. Те, що підлітки перестали отримувати від батьків, які поїхали з дому на роботу закордон, вони несвідомо намагаються отримати через ті чи інші дії або речовини, що призводять до зміни психічних станів і тимчасово заспокоює.

Також підлітки-адикти не вміють організовувати свій час, у них зовсім не розвинені механізми смислоутворення та цілепокладання, не сформовано ціннісне ставлення до часу. Спрямовання цієї проблеми в напрямі саморегуляції та самоорганізації, на нашу думку, є надважливим завданням.

Розпочинаючи психокорекційну роботу з підлітком, практикуючий психолог повинен пам'ятати, що основою стосунків із ним є взаємоповага і довіра. Все, що скаже підліток, повинно залишитися в таємниці. Всі проблеми чи переживання можуть обговорюватися з педагогами чи родичами лише за проханням підлітка. Адже великою психологічною травмою може бути навіть мимовільне розголошення таємниці, що може призвести до непередбачуваних наслідків.

Основними принципами психокорекційної роботи з підлітками цієї категорії є [5]:

1. Повага до гідності кожного, адже кожна дитина/підліток є неповторною й унікальною, на що потрібно зважати у практичній роботі психолога, не допускаючи навіть натяку на зневагу. Підліток має право на самореалізацію, що не порушує такого ж права інших людей. Робота з дітьми трудових мігрантів повинна здійснюватися за добровільної згоди дитини/підлітка та без жодного примусу.

2. Інтереси дитини/підлітка повинні бути в пріоритеті. Практичний психолог повинен спрямовувати свої зусилля, знання та навички на розпізнавання й ідентифікацію проблем дітей трудових мігрантів, допомогу у вирішенні складних ситуацій, конфліктів і віднайдення шляхів їх подолання.

3. Виявляти толерантність. Фахівець повинен бути толерантним до емоційних виявів підлітків трудових мігрантів, зберігати рівновагу, виявляти терплячість, брати до уваги проблеми й обставини підлітка незалежно від його способу життя, поведінки, соціального чи національного походження, статі тощо.

4. Довіра й взаємодія у вирішенні проблем. Із метою задоволення інтересів дитини/підлітка фахівець-психолог співпрацює з ним для вирішення будь-яких проблем, сприяє добровільній участі та самостійності підлітка-адикта у наданні йому соціально-психологічної допомоги, створює доброзичливий і довірливий клімат спілкування з підлітком, основою якого є щирість і відкритість психолога-практика.

5. Доступність послуг. Психолог надає допомогу кожному, хто до нього звертається за порадою, захистом, підтримкою, без жодної дискримінації щодо віку, статі, фізичних чи розумових обмежень, соціальної чи расової належності, мови, релігії, сексуальних орієнтацій, політичних поглядів тощо.

6. Конфіденційність. Практичний психолог у своїй роботі з підлітком інформує його про те, як забезпечується конфіденційність, для чого вона необхідна, за яких умов може відбутися розголошення (зі згоди підлітка чи в установленому законом порядку).

7. Дотримання норм професійної етики. Практичний психолог сприяє формуванню і реалізації заходів соціально-психологічної та освітньої політики, забезпеченню благополуччя дитини/підлітка й її соціального оточення, несе відповідальність за дотримання практичних завдань психологічної та освітньої роботи.

Першим завданням психокорекційної програми з підлітками-адиктами повинні бути, зокрема, навчання підлітка розпізнаванню небезпечних для нього ситуацій. Такі ситуації можуть викликати тимчасові емоції, які будуть адресовані у «місця найменшого опору». Підліткам бракує досвіду розпізнавання й уникнення несприятливих ситуацій, а також умінь вирішувати такі ситуації. Саме тому потрапляння під адикції є надто вірогідним і зусилля психолога повинні бути спрямовані на підвищення здатності підлітка на розпізнавання та попередження виникнення таких ситуацій.

Психокорекційна програма повинна бути також спрямована на формування у підлітка здатності об'єктивізувати небезпечні для нього ситуації, тобто навчитися бачити проблему ніби з боку, так, наче все відбувається з кимось іншим. Так формуватимуться навички аналізу ситуації, розуміння основного та другорядного. Не виключено, що під час виконання відповідних психокорекційних вправ підлітки обирають агресивну стратегію поведінки. Проте члени тренінгової групи матимуть можливість вчитися на чужих помилках і невдачах. Це друге завдання у роботі з адиктами [5].

Деяку кількість можливих варіантів стратегій виходу зі складних ситуацій підлітки одразу не здатні розгледіти через стандартність та фіксованість мислення, однотипність поведінки. Тому третім завданням такої програми повинно бути розширення діапазону можливих варіантів поведінки у складних ситуаціях. У процесі розігрування тієї чи іншої ситуації у групі з тренером підлітки мають змогу обговорити все мовою поведінки, відпрацювати декілька разів складну для них ситуацію. Надалі підліткові буде простіше розпізнати складну ситуацію.

Усі психокорекційні заходи повинні мати єдині цілі та завдання, проте форми та методи вимагають різного рівня підготовки психолога.

Груповій роботі повинна передувати робота індивідуальна з кожним із дітей. Так є можливість зібрати групу, зважаючи на особистісні властивості кожного з них. Це необхідно для того, щоб вдало підібрати відповідні вправи, враховуючи особливості міжособистісної взаємодії та деякі їхні проблеми. Кількість учасників від чотирьох до шести. Обов'язкова умова формування групи – добровільність. Курс розрахований на 12–15 занять, по 1–2 у тиждень.

Після проходження курсу психокорекції передбачається підтримувальна терапія. У тому самому складі збирається група для вирішення накопичених проблем із метою роботи над собою. За бажанням підлітки можуть проходити повторний курс психокорекційної програми, проте в іншій групі й за іншою програмою. Бажано, щоб підлітки постійно підтримували зв'язок із психологом доти, доки не повернуться батьки з трудової міграції. Це єдиний вихід із ситуації, адже сім'ю замінити неможливо.

Сім'я – це єдина соціальна група і та міжособистісна ситуація, яка може дати підлітку необхідний життєвий ресурс.

Висновки. Підлітки з сімей трудових мігрантів за відсутності батьків перебувають у складних психологічних умовах. Навіть, зважаючи на те, що нині є технічна можливість теле- та відеозв'язку, потреби у прийнятті, любові, розумінні, близькості таких дітей не задоволені повною мірою. Такі зміни у житті підлітків провокують тривогу на тлі стресу і страх бути покинутими. Якщо такі зміни перевищують наявні адаптаційні можливості підлітка, то процес його соціальної адаптації гальмується чи перебігає невдало. На цьому тлі можливе формування адиктивної поведінки.

Завдяки спостереженню, ґрунтовному аналізу психологічного клімату серед підлітків, випадків їх девіантної й адиктивної поведінки, ми обґрунтували потребу у проведенні профілактичної психокорекційної програми роботи з поведінкою підлітків-адиків із сімей трудових мігрантів.

1. Католик Г. В. Діти трудових мігрантів: особливості особистісних конфліктів (опис психотерапевтичного досвіду). *Вісник Львівського університету*. Філософські науки. Львів, 2008. Вип. 11. С. 220–228.

2. Ляльчук Г. Д. Соціально-психологічні чинники деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. К., 2015. С. 20.

3. Менделевич В. Д. Руководство по аддиктологии / под ред. проф. В. Д. Менделевича. СПб.: Речь, 2007.—768 с.

4. Психические состояния / сост. и общая редакция Л. В. Куликова. СПб.: Питер, 2000. 512 с.: ил. (Серия «Хрестоматия по психологии»).

5. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. К.: ФОП «Купріянова», 2007. 240 с.

6. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. М.: Академический проект; Трикта, 2005. 336 с. (Психологические технологии).

7. Яворська І. Покинуті діти як соціальний феномен економічної міграції кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Українознавчий альманах*. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вип. 15. С. 194–198.

Zaverukha O. Ya. Psychological peculiarities of the correction of the behavior of adolescent – addicts from the families of labor migrants

In the article the author reveals psychological peculiarities of correction of behavior of adolescent – addicts from the families of labor migrants. The reasons for the emergence of addictive behavior among adolescents from families of migrant workers are justified. It is claimed that on the background of the physical absence of parents, members of such a family accumulate, and subsequently begin to manifest a large number of psychological problems.

They have not been resolved for years, and grow into intrapersonal conflicts and the lack of personal understanding. These factors enhance negative influence of family deprivation. Thus, disturbing conditions, intrapersonal conflicts of these children, deviant and addictive behavior, provoked by the long-term absence of one or both parents are formed. The author analyzes the essence of addictive behavior, points to the psychological determinants of its formation in adolescents abandoned by parents in connection with their labor migration. So, the main reason is the stress experienced by adolescents and increased anxiety provoked by the lack of parents. The tendency to form addictions is also possible under the condition of the influence of personality traits, in particular, infantilism, suggestiveness and imitation, prognostic incompetence, rigidity and obstinacy, naivety, simplicity and sensual spontaneity, curiosity and high search activity, maximalism, self-centeredness, brightness of imagination, representations and fantasies, impatience, propensity to risk and danger, fear of being abandoned.

The author of the article reveals types of addictions, in particular elementary and systemic. The existence of age-related priorities of dependences is indicated. Thus, adolescence period is characterized not only by pathological habitual actions, but the addictions that can be treated with the help of a psychologist. A psycho-corrective program of work with addictive behavior of adolescents from families of migrant workers is described and its main tasks are characterized.

Key words: *adictology, addiction, adolescent, family of migrant workers, psycho-corrective program.*

Стаття надійшла 14 січня 2019 р.

ОСОБЛИВОСТІ СИНДРОМУ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Проведено аналіз особливостей діяльності працівників Національної поліції України та її вплив на появу симптомів синдрому «емоційного вигорання». З'ясовано особливі умови професійної діяльності працівників Національної поліції України, які нерідко призводять до порушень у психічній діяльності працівників поліції, появи посттравматичних розладів, схильності до девіантної поведінки й професійної деформації тощо.

Ключові слова: синдром «емоційного вигорання», професійна діяльність, екстремальні ситуації, аутопсихологічна та професійна компетентність, емоційне виснаження, резистенція, напруження.

Постановка проблеми. Професійна діяльність працівників Національної поліції постійно супроводжується значною психоемоційною напруженістю, професійним стресом і ризиком, психологічною травматизацією. Стресогенний характер діяльності працівників Національної поліції, а також негативні детермінанти професійної діяльності неминуче призводять до виникнення негативного феномену – емоційного вигорання, а наслідком їх діяльності в умовах постійного впливу стресових чинників є втрата позитивної професійної мотивації, вияв різноманітних невротичних реакцій, розлади психічного і фізичного здоров'я. Більшість учених-поліцейців схилиються до думки, що 70% поліцейських, які під час виконання посадових функцій використовували зброю на влучення, звільняються зі служби протягом п'яти років, оскільки пережили значну психічну травму. Дослідження цієї категорії осіб виявило у них наявність посттравматичних стресових розладів (60%), кожен третій працівник поліції відчуває понадмежове емоційно-психічне навантаження (36%), функціональні порушення (49,7%) [1].

Феномен професійної деформації та професійного вигорання апіорі виникає внаслідок ризиконебезпечного та стресового характеру діяльності, накопичення негативних емоцій. Особливі умови професійної діяльності працівників Національної поліції України, а саме: ризиконебезпечний характер діяльності з непередбачуваними наслідками (поранення, травмування), спілкування з асоціальними елементами,

постійне психічне і фізичне перевантаження призводять до інтенсивного та масштабного розвитку емоційного вигорання, а надалі й професійної деформації. Діяльність поліцейських характеризується значною негативною емоційною насиченістю, коли під час виконання професійних обов'язків потрібно стримувати свої негативні емоції, а емоційне розвантаження здебільшого відкладається на невизначений проміжок часу. Емоційне вигорання, на думку більшості вчених, визначається як «... набутий стереотип емоційного реагування найчастіше в межах професійної поведінки. З одного боку, воно дає змогу людині дозувати й економно використовувати енергетичні ресурси, а з іншого – спроможне негативно впливати на виконання професійної діяльності, стосунки з партнерами по спілкуванню та службі» [2].

Досліджуючи феномен емоційного вигорання у працівників поліції, вчені-поліцейсти дійшли висновку, що це явище є, так би мовити, «інфекційним», позаяк більшість поліцейських, які схильні до цього синдрому, з часом стають мізантропами, негативістами та зневіряються у можливості власного успіху. Взаємодіючи з колегами, які постійно перебувають під дією стрес-факторів, вони можуть перетворити і їх у групу «вигоряючих».

Зрозуміло, що феномен професійного вигорання виникає внаслідок багаторічного накопичення негативних емоцій, виконання посадових функцій в умовах невизначеності, ризику та стресу, і зазвичай призводить до психологічного та емоційного виснаження працівника. З огляду на це вважаємо, що емпіричне дослідження феномену емоційного вигорання працівників Національної поліції України є дуже актуальним, адже психоемоційне благополуччя правоохоронців є однією з головних детермінант якості й ефективності їх професійної діяльності.

Стан дослідження. Незважаючи на значний науковий інтерес до синдрому «емоційного вигорання» працівників правоохоронних органів, зумовлений насамперед прагматичною проблемою поліпшення ефективності діяльності МВС України, йому, на жаль, не приділено належної уваги. Грунтовну науково-теоретичну базу в нашому дослідженні синдрому «емоційного вигорання» становлять положення, наукові ідеї, доктринальні положення, викладені у наукових розвідках і зарубіжних, і вітчизняних учених, а саме: Х. Алієва, М. Буриша, А. Видая, М. Гінзбурга, С. Гремлінга, Дж. Грінберга, Г. Діона, Ф. Джонса, М. Дмитрієва, Л. Китаєв-Смика, Н. Левицької, Г. Ложкіна, М. Лейтера, Д. Льюїса, С. Максименко, Л. Малця, Е. Махера, В. Ніконова, Г. Никіфорова, В. Орла, М. Смульсона, В. Снеткова, Т. Форманюка, Х. Фрейденбергера. Також питання методики його діагностики

вивчали, зокрема, В. Бойко, Н. Водоп'янова, С. Джексон, К. Маслач, Т. Ронгинська, О. Старченков та ін.

Так, розглядаючи структуру та зміст синдрому «емоційного вигорання», ми орієнтуватимемося на наукові розвідки К. Маслача, С. Джексона, В. Шауфелі, Т. Форманюка, В. Бойко, Л. Карамушки, Н. Назарука. Аналізуючи всі вияви синдрому «професійного вигорання» через призму різноманітних опосередкованих детермінант, ми узагальнили висновки відомих учених у галузі юридичної психології таких, як С. Безносов, А. Буданов, Л. Васильєв, І. Вщенко, А. Дулов, К. Злоказов, Л. Колодкін, В. Коломієць, Х. Лангерок, К. Леонгард, І. Максимов, В. Медведєв, Н. Мітюріна, М. Монахова, С. Раїнкін, О. Ратінов, В. Робозеров, А. Роша, Г. Рябов, Л. Терновський, В. Самарін, А. Свенцицький, Ю. Стригуненко та ін. Що стосується детермінант виникнення синдрому «емоційного вигорання», то головним емпіричним матеріалом для нас були праці В. Орла, Т. Зайчікова, К. Малишева, Н. Булатевіч. У дослідженні питань формування алгоритму методів і засобів превенції та корекції наслідків синдрому «емоційного вигорання» ми звертатимемося до наукових розробок І. Остополця, І. Сергєєва, Л. Карамушки, Т. Зайчікова, Н. Назарука. Стосовно особливостей і специфіки дослідження синдрому «професійного вигорання» працівників саме правоохоронних органів братимемо до уваги наукові праці С. Безносова, С. Борисова, А. Буданова, С. Вишниченко, З. Кісіль, О. Крапівіна, В. Медведєва, А. Молчанова, Б. Новікова, Є. Потапчука, О. Тімченка, О. Хайруліна.

Мета статті – виявити й охарактеризувати детермінанти формування синдрому «емоційного вигорання» у поліцейських (на прикладі вивчення працівників Національної поліції України).

Виклад основних положень. Для досягнення обраної мети необхідно:

1) охарактеризувати детермінанти синдрому «емоційного вигорання» у працівників Національної поліції України;

2) уточнити зміст поняття синдрому «емоційного вигорання» з урахуванням професійної сфери діяльності працівників Національної поліції України;

3) провести діагностування рівня сформованості синдрому «емоційного вигорання» у працівників Національної поліції України;

4) виявити вплив феномену «емоційного вигорання» на результати професійної діяльності працівників Національної поліції України.

Для виконання обраних завдань дослідження ми застосували комплекс методів і прийомів пізнання, що зумовлені властивостями синдрому «емоційного вигорання» та специфікою професійного сере-

довища поліцейського. Зважаючи на те, що синдром «емоційного вигорання» працівників Національної поліції України виявляється як складний і поліфункціональний феномен, то достовірність його дослідження прямо пропорційно залежить саме від методів, що використовуватимуться. З метою отримання найоб'єктивніших результатів застосовано системний підхід, що полягає у міждисциплінарній реалізації загальнонаукових, спеціально-наукових та конкретно-наукових методів пізнання. Так, комплексне застосування механізму теорії нормативного опису діяльності працівників Національної поліції України, основоположних доктринальних положень психологічної теорії особистості, теоретичних засад юридичної деонтології допоможе комплексно з'ясувати сутність синдрому «емоційного вигорання», його динаміку, детермінанти виникнення й основні вияви.

Застосування методології структурного функціоналізму дало змогу виокремити правоохоронну сферу як складову соціокультурного простору і на основі аналізу її функцій у цій системі розглянути середовище діяльності поліцейського як феномен, що має системну будову, а в дослідженні синдрому «емоційного вигорання» це дало можливість виявити не лише структуру його внутрішнього механізму та дію окремих його детермінант, а й їх взаємозв'язок на різних рівнях. Застосування цього підходу сприяло дослідженню субстанційно-змістової та організаційної «багатошаровості» феномену «емоційного вигорання», ґрунтового діалектичного взаємозв'язку його детермінант у структурі складного цілісного організму.

Активно застосовувався також синергетичний метод, оскільки цей підхід передбачає усвідомлення досліджуваного феномену, що має нелінійний, причиново-наслідковий характер, з урахуванням логіки ефекту випадкової флуктації. Поліцейський як соціальний суб'єкт (з усією сукупністю прав, обов'язків, професійних установок і водночас особистих інтересів і психічних властивостей) є нелінійною відкритою системою, що постійно взаємодіє з оточенням, приймаючи від останнього інформацію, опрацьовуючи її та диктуючи йому результати такого опрацювання, сподіваючись на те, що це оточення зрозуміє і виконає його веління.

Конкретно-науковими методами, які необхідні у вивченні синдрому «емоційного вигорання» працівників Національної поліції України, ми визнали такі: 1) «діагностика рівня емоційного вигорання» (В. Бойко); 2) «визначення психічного вигорання» (О. Рукавішнікова); 3) методика К. Маслача та С. Джексона; 4) методика синдрому «вигорання» у професіях системи «людина – людина» (Г. Нікіфорова); 5) методика «оцінки власного потенціалу «вигорання» (Дж. Гібсона);

6) методика «дослідження синдрому «вигорання» (Дж. Грінберга); 7) багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (№ 105), (16PF – опитувальник). Перелічені методи передусім спрямовані на: з'ясування детермінант і стадій синдрому «емоційного вигорання» поліцейського; дослідження синдрому «емоційного вигорання» у професіях системи «людина – людина»; дослідження основних виявів емоційного вигорання поліцейського на міжособистісному, особистісному та мотиваційному рівнях.

Окрім указаних методик, застосовувалися емпіричні способи збору інформації, зокрема спостереження та діагностика, що, своєю чергою, послуговуються засобами опитування, анкетування, тестування.

У проведеному експерименті взяли участь 35 працівників Національної поліції України, з них 17 – особи жіночої статі, 18 – особи чоловічої статі. Віковий ценз досліджуваних від 20 до 30 років, вислуга років на момент дослідження становила: до трьох років – 19 осіб, від 4 до 5 років – 16 осіб.

Результати теоретичного й емпіричного дослідження. Синдром «емоційного вигорання» не варто вважати явищем сьогодення, позаяк цей феномен існував завжди у різноманітних формах, детермінуючись різними умовами. Вперше термін «burnout» («емоційне вигорання») 1974 року застосував для опису психологічного стану виснаження, власної непотрібності людей у професіях системи «людина – людина» американський психіатр Х. Фрейденбергер.

Попри давність безупинних намагань дослідити синдром «емоційного вигорання» як складного психологічного явища, в науковій літературі трапляються концептуальні різночитання поняття, цей феномен досі залишається предметом наукового та практичного зацікавлення. Так, на думку К. Маслача, Х. Фрейденбергера, Л. Карамушки, «емоційне вигорання» тлумачиться як «... стан фізичного, психічного й емоційного виснаження, викликаного довготривалим перебуванням в емоційно перевантажених ситуаціях спілкування» [3; 4; 5]. М. Саланова, В. Шауфелі й інші вважають, що «емоційне вигорання» – це «... двовимірна модель, що складається, по-перше, з емоційного виснаження та, по-друге, з деперсоналізації, тобто погіршення ставлення до інших, а іноді й до себе [6]. В. Бойко, С. Джексон, К. Маслач, Т. Форманюк та інші зазначають, що цей феномен потрібно розглядати як «...трикомпонентну систему, яка складається з емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції власних особистісних досягнень» [7–12; 14]. Н. Водоп'янова акцентує, що це «... професійна деструкція особистості, яка виявляється у вигляді стійких психічних переживань, а також у змінах якості, структури і змісту професійної діяльності...» [14]. Проаналізувавши різноманітні підходи, поняття

«емоційного вигорання» працівника Національної поліції України доцільно розглядати як віддзеркалення перенесеного працівником поліції стану фізичного або психоемоційного виснаження, обумовленого довготривалою включеністю у психологічну травму середнього ступеня інтенсивності. З огляду на це ми здійснювали дослідження з урахуванням стадій сформованості та вияву синдрому «емоційного вигорання» працівника поліції через з'ясування детермінант його виникнення.

Для визначення основних детермінант виникнення синдрому «емоційного вигорання» працівників Національної поліції України застосовано валідну методику В. Бойко. Так, досліджуваним респондентам запропоновано відповісти на 84 запитання, що розкривають особливості одного із трьох компонентів синдрому «емоційного вигорання», а саме:

1) напруження – виявляється у постійному відчутті хронічної втоми, емоційного виснаження, невдоволення виконуваною професійною діяльністю, динамічний розвиток стану тривожності та депресії;

2) резистенція – характеризується понадмежовим емоційним виснаженням, виявляється у неадекватному певній ситуації емоційному реагуванні, емоційно-моральній дезорієнтації, а подеколи і редукції (спрощенню) професійних обов'язків;

3) виснаження – характеризується станом психічного, емоційного виснаження (спустошення), нівелюванням особистих досягнень у професійній діяльності, динамічному розвитку психосоматичних та психовегетативних захворювань.

У результаті аналізу відповідей респондентів отримано такі результати (див. рис. 1–3).

Так, однозначно домінуючим компонентом синдрому «емоційного вигорання» серед опитаних нами працівників поліції виявилася резистенція – 14,2% (див. рис. 1), що супроводжує своєрідний психологічний опір і блокування спогадів зі свідомої пам'яті, а більш як половину наших опитуваних демонструє як осіб, що перебувають на стадії, власне, формування резистентності.

У 11% респондентів виявлено високий показник розвитку першого компонента – «напруження» (див. рис. 2), внутрішнє емоційне відчуття дискомфорту. Водночас більшість із опитаних тільки на стадії несформованої тривожності (очевидно, з огляду на незначну тривалість служби у поліції).

У 6% респондентів встановлено високий рівень третього компонента «виснаження» (див. рис. 3). І в цьому випадку більше опитаних виявилися на несформованій стадії професійної втоми, що, можливо, зумовлене їх фізіологічною молодістю, віком.

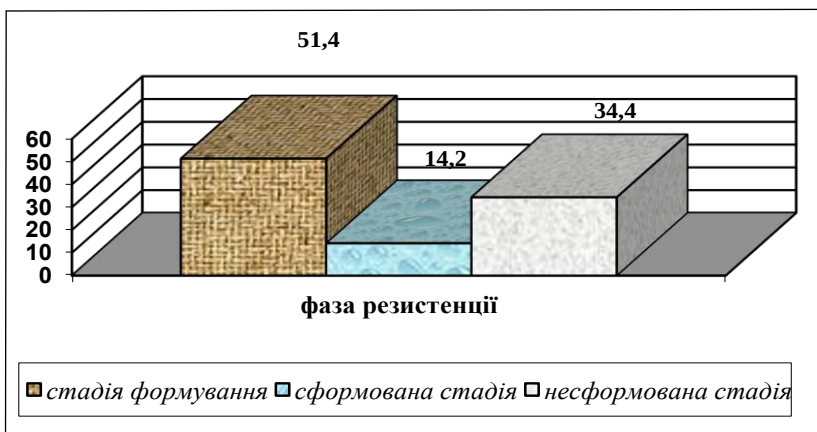

Рис. 1. Рівень розвитку фази резистенції

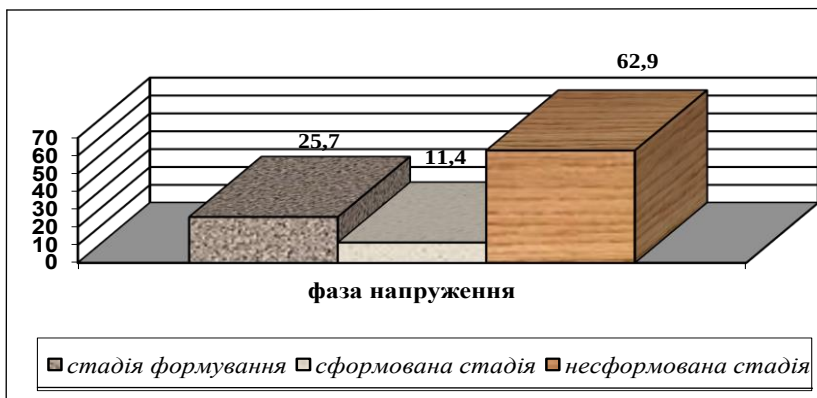

Рис. 2. Рівень розвитку фази напруження

Аналіз отриманих результатів дає підстави стверджувати, що розвиток синдрому «емоційного вигорання» у працівників поліції виявляється через домінування другого компонента – «резистенції»: у 67% респондентів синдром «емоційного вигорання» не сформований, у 24% – на стадії формування; а у 9% поліцейських – сформований. Тож майже десята частина молодих і потенційних професіоналів-поліцейських не змогли сформувати стійкість своєї психіки до впливу оточення, здатність чинити опір негативним чинникам, сформувати своєрідну соціальну опірність.

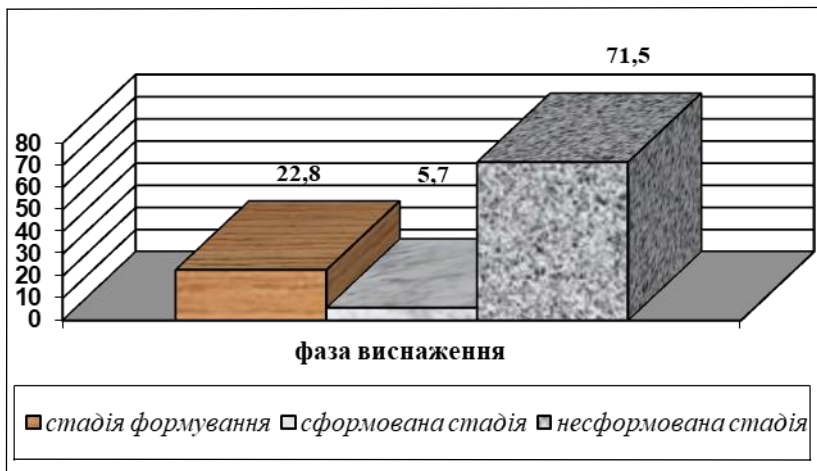

Рис. 3. Рівень розвитку фази виснаження

Для діагностики вияву синдрому «вигорання» на трьох основних рівнях (міжособистісному, особистісному, мотиваційному) використано методику «визначення психічного «вигорання» (О. О. Рукавішнікова). Ця методика містить 72 положення щодо відчуттів, пов'язаних із роботою, які відповідають трьом шкалам: 1) психоемоційного виснаження; 2) особистісного віддалення; 3) професійної мотивації. Результати дослідження за методикою О. Рукавішнікова свідчать, що у 62% респондентів домінуючою є третя компонента – «професійна мотивація», це свідчить про те, що розвиток психічного вигорання є на рівні, дещо вищому від середнього.

Із метою дослідження тенденцій негативного ставлення до себе як професіонала, нівелювання професійних досягнень і власної гідності поліцейськими застосована методика «синдром вигорання в системі професій «людина – людина», що передбачає надання відповідей на 22 запитання, які, своєю чергою, систематизовані також за трьома субшкалами: 1) емоційне виснаження; 2) деперсоналізація; 3) редукція особистих досягнень. Опитування продемонструвало, що у 56% досліджуваних респондентів домінує третя компонента – «редукція особистих досягнень»; у 30% переважає друга компонента – «деперсоналізація»; 14% підтвердили наявність першої компоненти – «емоційного виснаження». Отримані результати дослідження свідчать про наявність у респондентів тенденції до негативного самооцінювання власних можливостей і нівелювання отриманих у професійній діяльності

результатів, деформації стосунків і з колегами, і з об'єктами професійної діяльності, що зводиться навіть до відвертих виявів цинізму.

Після статистичної обробки результатів кореляційного аналізу за критерієм Пірсона поміж емоційним вигорання за методикою В. Бойко й індивідуально-особистісними властивостями за Р. Кеттелом ми встановили певні закономірні зв'язки, а саме:

1) обернено пропорційний зв'язок між фазою напруження та сміливістю ($r = -0,419$ при $p < 0,05$), що дає підстави стверджувати про прагнення поліцейських «перебувати у тіні», про їх напруження та невпевненість у своїх діях у ризиконебезпечних ситуаціях;

2) обернено пропорційний зв'язок між фазою резистенції та самоконтролем ($r = -0,352$, при $p < 0,05$) і сміливістю ($r = -0,470$ при $p < 0,01$), а це свідчить про те, що поліцейські у стані резистенції подеколи не контролюють свої дії, порушують дисципліну, допускають вияви свавілля, легко піддаються паніці, їм притаманні ознаки внутрішнього конфлікту;

3) прямо пропорційний зв'язок між фазою резистенції та внутрішнім напруженням ($r = 0,334$ при $p < 0,05$), що демонструє вияви ознак схвилюваності, напруженості та подеколи навіть дратівливості у тих поліцейських, які є емоційно виснаженими;

4) обернено пропорційний зв'язок між фазою виснаження та сміливістю ($r = -0,418$, при $p < 0,05$) і відкритістю ($r = -0,400$ при $p < 0,05$), це підтверджує припущення про те, що респондентам, які переживають стан емоційного виснаження, характерні вияви нерішучості, замкнутості, відсутності гнучкості у спілкуванні з різними категоріями громадян.

У процесі кореляційного аналізу, застосованого до отриманої інформації за методикою А. Рукавішнікова та багатофакторним особистісним опитувальником Р. Кеттелла, встановлено:

1) обернено пропорційний зв'язок між шкалою «особистісне віддалення» та сміливістю ($r = -0,374$ при $p < 0,05$), це свідчить про те, що досліджувані нами респонденти певною мірою є соціально дезадаптовані, їм притаманні високий рівень дратівливості та відсутність витримки у спілкуванні;

2) прямий пропорційний зв'язок між шкалою «редукція особистих досягнень» та емоційною стабільністю ($r = -0,445$ при $p < 0,01$), самоконтролем ($r = -0,397$ при $p < 0,05$) і сміливістю ($r = -0,380$ при $p < 0,05$), що є промовистим свідченням того, що поліцейські подеколи відчують професійну некомпетентність, їм притаманна схильність до нестабільності настрою та майже повна відсутність контролю за своїм психоемоційним станом.

Результати кореляційного аналізу свідчать про те, що працівники поліції, які проживають синдром «емоційного вигорання», демонструють такі індивідуальні й особистісні риси, як постійна внутрішня напруженість, страх у прийнятті самостійних рішень, низький рівень самоконтролю та емоційна нестійкість.

Між групами досліджуваних респондентів здійснено також порівняльний аналіз за критерієм T-test Стьюдента, головним критерієм якого є вислуга років (див. таблицю 1). Тут видно, що з роками (а отже, з отриманим досвідом або з адаптацією чи при звичанням) усі показники емоційного вигорання дещо зменшуються, демонструючи зниження рівня напруженості, резистентності та виснаження.

Таблиця 1

**Середнє значення та стандартне відхилення
фаз емоційного вигорання за В. Бойко**

Стаж	Напруження		Резистентність		Виснаження	
	середнє значення	відхилення	середнє значення	відхилення	середнє значення	відхилення
група № 1 (вислуга років до 3 років)	34,2	± 22,4	48,3	± 17,6	31,4	± 18,0
група № 2 (вислуга років від 4 до 5 років)	24,9	± 21,6	43,6	± 16,2	24,6	± 12,0

У процесі порівняльного аналізу за методикою «діагностики рівня емоційного вигорання» (В. Бойко) виявлено, що у двох групах досліджуваних респондентів фаза виснаження не є сформованою, хоча у групі № 1 спостерігається тенденція до її формування. Друга компонента – «фаза резистентності» – у двох групах перебуває на стадії формування. Крім того, всі три фази більш яскраво виражені у групі № 1. На нашу думку, це зумовлено тим, що вказана категорія респондентів перебуває на стадії адаптації до нових умов професійної діяльності правоохоронців, і вони не відчують (а отже, і не усвідомлюють) зміни в їх психологічному й емоційному станах.

Застосувавши метод факторного аналізу, ми виявили три фактори, кумулятивна сукупність яких становить понад 63% (див. таблиці 2–4).

Таблиця 2

Фактор 1							
Тривожно-виснажений тип							
шкала	тривога і депресія	незадоволеність собою	емоційна відторненість	переживання психотравмуючих обставин	загнаність у клітку	розширення сфери економії емоцій	редукція професійних обов'язків
отриманий показник	0,822	0,797	0,765	0,721	0,656	0,652	0,587
Вага	5,2712						
% дисперсії	43,921						
Кумулятивний %	43,921						

За результатами дослідження можна висувати, що цьому типу ві поліцейських притаманна яскраво виражена тривожно-депресивна симптоматика, спричинена ризиконебезпечним і стресовим характером їх професійної діяльності. Робота у середовищі впливу стрес-факторів викликає у них відчуття постійної напруги, невдоволеності своїми діями та професійними знаннями, а подеколи навіть усвідомлення помилок обраної сфери діяльності. Стан невдоволення спричиняє у них значний рівень напруги, що призводить до послаблення загального тону, зниження рівня психоемоційного стану.

Таблиця 3

Фактор 2				
Морально-дезорієнтований тип				
шкала	емоційно-моральна дезорієнтація	розширення сфери економії емоцій	напруження	загнаність у клітку
отриманий показник	0,777	-0,534	0,325	-0,300
Вага	1,189			
% дисперсії	9,910			
Кумулятивний %	53,832			

Фактор 2 – «морально-дезорієнтований тип» – демонструє 10-відсотковий показник дисперсії, що свідчить про наявність у полі-

цейських ознак дезорієнтації особистості та моральних дефектів. Так, емоційно-моральний дефект у цій категорії працівників полягає у тому, що їм дуже складно комунікувати з об'єктами професійної діяльності, оскільки вони з недовірою чи застереженням ставляться до моральних чеснот іншої особистості. Моральна дезорієнтація у цій категорії респондентів спричинена такими детермінантами: відсутністю вміння відрізняти хороше від поганого, розпізнавати користь і шкоду в проявлюваних діях громадян. Поєднання морального дефекту та моральної дезорієнтації власне і спричиняє формування синдрому «емоційного вигорання», яке, своєю чергою, виявляється у байдужості до долі об'єктів професійної діяльності й апатії до виконання своїх безпосередніх професійних обов'язків. Тому під час професійної діяльності вони відчують певну емоційну виснаженість і постійну втому.

Таблиця 4

Фактор 3		
Емоційно-вибірковий тип		
шкала	неадекватне вибіркове емоційне реагування	резистенція
отриманий показник	0,784	0,519
Вага	1,087	
% дисперсії	9,056	
Кумулятивний %	62,888	

Третій фактор – «емоційно-вибірковий тип» – виявив у респондентів 9,1% дисперсії. Цій категорії опитаних характерні неадекватне заниження прояву емоційних станів і відсутність прагнення до встановлення емоційного контакту з об'єктами професійної діяльності. Пригнічення вияву емоційного ставлення до службових ситуацій призводить до значного емоційного виснаження, динамічного розвитку психоемоційного захисту, а далі – замкнутості. Формування емоційної закритості призводить до сильної переваги, поліцейський стає байдужим і відстороненим, що з часом може розвинутиися у цинізм і демонстрацію шаблонності дій.

Висновки.

1. Поняття «емоційного вигорання поліцейського» визначаємо як віддзеркалення (відтворення) перенесеного працівником поліції стану фізичного або психоемоційного виснаження, зумовленого довготривалою включеністю у психологічну травму середнього ступеня інтенсивності.

2. Результати проведеного емпіричного дослідження дають підстави висувати, що серед досліджуваних працівників Національної поліції України синдром «емоційного вигорання» не є поширеним, позаяк у них він не сформований через різні об'єктивні (незначна вислуга років) і суб'єктивні причини (вікові фізіологічні властивості). Встановлено, що працівники поліції, що належать до групи № 1 (з вислугою до 3 років), потрапляють у зону ризику виникнення синдрому «емоційного вигорання».

3. Синдром «емоційного вигорання» у поліцейських, як підтверджують респонденти, виявляється через домінування у людини характерної компоненти «резистенція» (як різновиду захисної, хоча іноді навіть неусвідомленої, реакції організму людини, що виявляється у неадекватному, вибіркового емоційному реагуванні та може призвести до емоційної замкнутості, відстороненості, байдужості й цинізму).

4. Кореляційний аналіз результатів емпіричного дослідження продемонстрував наявність причиново-наслідкового зв'язку між детермінантами формування емоційного вигорання та психоемоційним станом поліцейських, а саме: напруженістю, замкнутістю, низьким рівнем самоконтролю й емоційною нестабільністю.

5. З огляду на попередні висновки та беручи до уваги специфіку й стресогенні особливості правоохоронної сфери діяльності, доцільно на початкових етапах служби давати поліцейським можливість емоційного відновлення. Інакше емоційне вигорання може перерости у професійну деформацію, і замість якісного й ефективного захисту правопорядку суспільство може отримати поліцейський терор.

1. Юридико-психологічні засади запобігання професійній деформації працівників правоохоронних органів / В. В. Середя, З. Р. Кісіль. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 847 с.

2. Юридична психологія: особистісно-діяльнісний підхід / С. Д. Максименко, В. С. Медведєв. К.: Слово, 2017. 405 с.

3. Maslach C., Goldberg J. Prevention of burnout: New perspectives. *Applied and Preventive Psychology*. 1998. V. 7. Pp. 63–74.

4. Технології роботи організаційних психологів / за наук. ред. Л. М. Карамушки. К.: Фірма «ІНКООС», 2005. 366 с.

5. Maslach C., Leiter M. P. The truth about burnout: How organization cause personal stress and what do about it. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1997. 197 p.

6. Schaufeli W. B., Salanova M., Gonzalez-Roma V. and Bakker A. B. The measurement of engagement and burnout and A confirmative analytic approach. *Journal of Happiness Studie*. 2003. V. 3. Pp. 71–92.

7. Бойко В. В. Синдром «емоціонального вигорання» в професійному общении. 2-е изд. СПб.: Сударыня, 2001. 434 с.
8. Форманюк Т. В. Синдром «емоціонального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя. *Вопросы психологии*. 1994. № 6. С. 57–63.
9. Burke R. J., Greengalass E. A longitudinal study of psychological burnout in teachers. *Human Relations*. 2003. V. 48 (2). Pp. 187–202.
10. Kurtz D. Burnout Among Police Officers: Differences In How Male, Female Police Officers Manage Stress May Accentuate Stress On The Job. *American J. of Criminal Justice*. 2008. V. 2. Pp. 17–26.
11. Винник В. 100 порад: як отримати задоволення від роботи і уникнути емоційного вигорання. К.: Літера ЛТД, 2010. 174 с.
12. Бандурка О. М. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України. Х.: ХНУВС, 2005. 319 с.
13. Тімченко О. В. Синдром посттравматичних, стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування. Х.: ХНУВС, 2000. 268 с.
14. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2-е изд. СПб.: Питер, 2008. 336 с.

Kisil Z. R., Kisil R.-V. V., Perepelytsya A. V. Features of the emotional burnout syndrome among the employees of the National Police of Ukraine

The article is dedicated to the problem of the «emotional burnout» syndrome course among the employees of the National Police of Ukraine. An overview of the basic scientific and theoretical foundations of the research, the most important of which is the justification of the content of the basic concepts of this phenomenon within the framework of psychological science, is given.

The analysis of the employees' of the National Police of Ukraine activities peculiarities and their influence on the appearance of the «emotional burnout» syndrome symptoms is provided. It is noted that the specificity of the employees' of the National Police of Ukraine activities differs in that it contains a large number of situations with high emotional saturation and the cognitive complexity of interpersonal communication, and this, in turn, requires a significant contribution from the policemen to establish trusting relationships and the ability to manage the emotional tension of business communication with the objects of their professional activity.

It is revealed that special conditions of the employees' of the National Police of Ukraine professional activity, namely: the risk-taking nature of activities with unpredictable consequences (wounds, injuries), communication with asocial elements, permanent mental and physical overload, often lead to mental activity deviation of a policeman, appearance of post-traumatic disorders, propensity to deviant behavior and professional deformation, increased conflicts, aggressiveness, etc.

It has been revealed that the general feature and cause of the «emotional burnout» syndrome of the employees of the National Police of Ukraine is the presence of an internal conflict among the requirements of the Ministry of Internal

Affairs of Ukraine, the attractiveness of working there, expectations and real possibilities of a policeman. It has been defined that the syndrome of «emotional burnout» is: the reaction of a policeman's organism and psychological sphere, which arises as a result of prolonged exposure to stresses of medium intensity, caused by his professional activity; the result of an unmanageable long-term stress; a mental state characterized by the emergence of emotional emptiness and fatigue caused by professional activity, and combines emotional emptiness, depersonalization and reduction of professional achievements; a type and precondition of professional deformation of a person.

Key words: «emotional burnout» syndrome, professional activity, extreme situations, auto-psychological and professional competence, components of the professional activity effectiveness. determinants of the «emotional burnout», emotional exhaustion, resistibility, tension, employees of the National Police.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 351.8:159.0

М. П. Козирєв

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

З'ясовано головні види етнічних спільнот і їхні психологічні ознаки, чинники, умови визнання групи етнічною спільністю, роль націоналізму в творенні нації, структуру національної психології, яка охоплює системотворчий і динамічний компоненти. Продемонстровано роль етнічних спільнот у соціальному прогресі. Охарактеризовано процеси взаємодії: асиміляцію, ізоляціонізм, сепарацію, інтеграцію, космополітизм.

Ключові слова: етнічна спільнота, ознаки, чинники, структура національної психології, етнічні процеси.

Постановка проблеми. Національна психіка – це реальне явище, що виявляється у вчинках і поведінці людей, їх груп та впливає на інші форми суспільної свідомості. Етнічне буття людини впливає на побут, культуру, характер людей, традиції, звичаї, спільні історичні долі й інші об'єднуювальні фактори, що виходять за межі природно-географічного середовища. Проте етнос, будучи за своїм походженням пов'язаним із природою та тривалою генетичною еволюцією, свої головні характеристики отримує в соціально-культурному та психологічному оформленні, і вони передаються від покоління до покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо.

Стан дослідження. Здійснений аналіз дає змогу стверджувати, що дослідження проблеми національної психології етнічних груп є актуальним у сучасному науковому просторі. Дуже важливою ця проблема є й для України в умовах процесу відродження української нації, відстоювання суверенітету, територіальної цілісності та незалежності. Теорія інтегрального націоналізму Д. Донцова, Ю. Липи, М. Сціборського, історіософія В. Липинського, націологія О. Бочковського, соціоісторичне та політико-правове обґрунтування ідеології самостійництва у працях Л. Ребета, аналіз української національної самосвідомості у філософсько-політичних концепціях О. Оглобліна й І. Лисяка-Рудницького, розгляд історії української культури як процесу національної самоідентифікації у дослідженнях Є. Маланюка, з'ясування особливостей української філософії як відображення своєрідності національного духу в працях І. Мірчука, Д. Чижевського, В. Олексюка, О. Кульчицького, М. Шлемкевича та інших дослідників зробили вагомий внесок в усвідомлення історичної долі українського народу, духовних основ його життєдіяльності, перспектив національного відродження. Дослідження національної психології здійснюються у межах етнопсихології (П. Гнатенко, М. Пірен); етносоціології (В. Євтух, О. Хижняк), етнології (С. Лур'є, В. Тишков), етнографії (С. Токарев), соціально-культурної антропології та психології (В. А. Тишков, Л. П. Нагорна), соціальної психології (І. Кон, Н. Лебедева, А. Татарко, П. Шихірева та ін.).

Різні аспекти психології національних спільнот розглядаються в працях В. Андрущенка, А. Астаф'єва, Є. Бистрицького, В. Борисенко, О. Вишневецького, Л. Губерського, Г. Дашутіна, П. Кравченка, В. Крисаченка, І. Кресіної, В. Кременя, В. Лісового, І. Лосіва, М. Михальченка, Т. Метельової, М. Мокляка, М. Обушного, М. Рябчука, З. Самчука, М. Степико, З. Шведа, А. Шевцової, О. Шморгуна та ін. Водночас недостатньо досліджені компоненти національної психології, її структурні та динамічні компоненти форми її вияву, психологічні компоненти етнічної взаємодії тощо. Тому соціальна, політико-психологічна значущість окресленої проблеми та її недостатнє вивчення зумовили мету статті, яка полягає у теоретичному аналізі психології національно-етнічних груп.

Виклад основних положень. Національно-етнічні групи – це великі групи представників однієї нації або одного етносу, що охоплюють тисячі й мільйони людей, пов'язаних загальними зовнішніми і внутрішніми, психологічними рисами. Якщо йти від простого до складного, це рід і плем'я, народ і нація, раса і етнос. Соціально-етнічні спільноти посідають важливе місце з-поміж соціальних спіль-

нот, є найбільш сталими історично сформованими угрупованнями людей, взаємини між якими – важливий фактор історичного розвитку людства.

Британський соціолог Ентоні Дейвід Сміт (1939–2016), вважає, що етносам характерні такі психологічні ознаки: власне ім'я, аби мати змогу ідентифікувати себе та говорити про «суть» спільноти; міф про спільне походження, який містить ідею однорідного витоку в часі й просторі та який дає етносам відчуття уявної спорідненості; спільна історична пам'ять; один чи декілька елементів спільної культури (які зазвичай охоплюють релігії, звичаї, мову); прив'язаність до Батьківщини – землі, на якій етнос не обов'язково проживає фізично, – важлива символічна прив'язаність до землі предків, як є у випадку діаспорних народів; усвідомлення своєї єдності, принаймні в якійсь частини населення [1, с. 56].

Для визнання будь-якої групи етнічною спільністю потрібна наявність щонайменше однієї з таких умов: члени спільноти усвідомлюють свою належність до неї; спільне походження членів спільноти; члени спільноти володіють мовною і культурною єдністю; є внутрішня соціальна організація, нормується ставлення всередині спільноти і контакти з оточенням.

Етнічні спільноти мали різну форму – від первісного стада людей до сучасних націй. У кожній із цих форм відображено рівень розвитку та характер соціального виробництва, виробничих сил, а також особливості взаємин і видів зв'язків у соціумі [2, с. 29]. З розвитком цивілізації спостерігається ускладнення спільності, формування внутрішньої структури. Загалом можна виокремити такі етапи розвитку етнічних спільнот.

Рід – група кровних родичів, які ведуть своє походження по одній лінії та усвідомлюють себе нащадками загального предка (реального або міфічного), мають загальне родове ім'я, потреби й інтереси, що виявляються в єдиних соціально-політичних діях.

Основними характерними *рисами роду* були первісний колективізм, відсутність приватної власності, моногамної сім'ї. Людина психологічно була розчинена в роді, вона не виокремлювала себе з нього. Її свідомість була я-сінтонно інтегрованою (інтеграція, яка сприймається як єдина правильна й гідна наслідування) щодо родового середовища. Родове суспільство послідовно пройшло два етапи розвитку – епоху материнського і епоху батьківського роду.

У *материнському роді* виробничі відносини людей зазвичай збігалися з відносинами між кровними родичами. Водночас рід був економічним і соціальним осередком первісного суспільства. Перехід

до другого етапу родового ладу – *епохи батьківського роду* – пов'язаний із тим, що економічним осередком суспільства стає велика патріархальна сім'я. До цього часу належить і початок поділу родових відносин і поступова зміна їх територіальними. Патріархальні сім'ї різних родів, що живуть поряд, утворюють сусідську общину. Виникає мала сім'я як економічний осередок суспільства. Розпадаючись, родові відносини поступаються місцем соціальним.

Плем'я. Об'єднання двох або більше родів утворює плем'я. Це вища форма безпосередньо політичної організації на основі певної кількості родів і сімейно-родових кланів на загальній етнічній основі. Плем'я – достатньо автономне об'єднання, що відокремлюється на основі володіння власною мовою або діалектом, власними звичаями, характерними іменами, традиціями й віруваннями, власними тотемами, що виражають їх відчуття відособленості. Плем'я завжди мало межі внутрішньої формальної політичної організації: мало вождя або раду вождів, власні спеціалізовані групи озброєних осіб для захисту території, з якою й було пов'язане плем'я.

Народ. У давнину, починаючи з античного періоду, слово «народ» уживалося стосовно тієї частини населення, яка добувала свій хліб фізичною працею, отже, воно передусім ототожнювалося з селянством. Ця традиція зміцніла в добу романтизму, в першій половині XIX ст., коли на тлі піднесення фольклорних досліджень саме в селянстві побачили головного носія етнічних традицій, тому поняття «народний» та «етнічний», «національний» уживалися як синонімічні. У XX ст. слово «народ» набуло універсального характеру. Його почали вживати стосовно етнічних груп і різних соціальних об'єднань; ним позначаються стабільні й тимчасові, організовані й стихійні людські скупчення, групи чи зібрання, працюючі маси населення тощо.

Народність. Дослідники почали визначати народність як рівень етноісторичної зрілості, що відповідає першому етапові класового суспільства (починаючи з рабовласницького). Відтак і сьогодні народностями називають людські спільноти, які виникли на основі злиття племінних об'єднань, передували націям і мали такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків [3, с. 128]. Народність – це форма спільноти людей, що історично виникає за родоплемінною спільністю і формується на певній території при натурально-господарській діяльності у процесі злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.

Нація. Об'єктивно роди і племена під час історичного розвитку об'єдналися в нації (від латинського слова *natio* – плем'я, народ). Це

великі історичні спільноти людей, що складаються в ході формування спільноті, їх території, економічних зв'язків, літературної мови, низки особливостей культури, характеру і психіки загалом. Іноді виникнення націй розглядається як просте продовження й ускладнення родоплемінних зв'язків. У низці західних етнопсихологічних і політико-психологічних концепцій як основної, а іноді просто єдиної ознаки нації досі фігурує «національний дух» (національна свідомість, національний характер). У інших варіантах нація розглядається як психологічне поняття, «несвідома психологічна спільність» або ж зводиться до спільноті національного характеру, що сформувався на основі спільноті долі, до союзу однаково мислячих людей.

Класичне визначення поняття «нація» належить французькому вченому Ернесту Ренану (1823–1892), яке міститься у його праці «Що таке нація?». «Нація, – наголошував Е. Ренан, – це кінцевий результат довготривалої роботи, жертвності й відданості... Нація – це велика спільність, створена розумінням, усвідомленням жертви, колись принесеної, і готовністю до нової [жертви]. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит...» [4, с. 89].

Важливим чинником формування і становлення нації, на думку американського вченого Б. Шейфера, є націоналізм, який характеризують такі ознаки і цінності: кордони (географічні чи етнічно-культурні, чи ті й інші); ідея неподільності, єдності нації; суверенність, за допомогою якої досягається формальна рівність з іншими націями. Суверенність зазвичай ототожнюється з наявністю самостійної держави; ідея, згідно з якою влада є легітимною тоді, коли вона підтримується народом і слугує інтересам народу (нації); ідея ототожнення населення з нацією; безпосереднє ототожнення індивідів із нацією, «безпосереднє членство». Особистість як частина нації є рівною з іншими членами нації; культура (мова, спільні цінності, вірування, звичаї тощо); уявлення про існування нації в часі, в минулому й майбутньому; спільні біологічні й спадкові риси; особливе ставлення до певної історичної, іноді навіть «священної» території [5, с. 18].

Раса. Це надвеликі ареальні групи людей, пов'язані єдністю походження, яке виражається в загальних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках, що варіюють лише в дуже незначних, цілком визначених межах, що історично сформувалися. Раси є не сукупностями людей, а сукупностями популяцій. Це означає відсутність особливих психологічних відмінностей, що принципово поділяють раси, на чому іноді наполягають деякі відверто расистські концепції.

Етнос. Під етносом або етнічною спільністю розуміють історичний вид стійкої спільності людей, представленої плем'ям, народністю, нацією або групою націй і національностей.

До особливостей етнічних спільнот належать такі фактори: етноси є найдавнішими природними людськими спільнотами, які виникли задовго до появи соціальних класів політичних державних утворень; етноси є індивідуальним, унікальним, неповторним феноменом. Вони відрізняються одні від одних не лише за своєю формою, а й за змістом свого існування, сутністю й характером. І саме ця неповторність й оригінальність форм і змісту існування етносів робить людство таким різноманітним та мозаїчним; основними ознаками етносу вважаються спільне походження, мова, культура, територія, релігія, традиції тощо; етногрупи постійно змінюються: одні революціонізують у наднаціональні спільноти (Європейський Союз, безуспішна спроба утворити «радянський народ»), другі зникають унаслідок асиміляції, треті виникають під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів (численні групи мігрантів у країни ЄС тощо) [1, с. 34].

Етнічні спільноти відіграють важливу роль у соціальному прогресі. Їхня значущість виявляється у такому: є одними з найдавніших соціальних утворень; становлять собою численні групи індивідів; оскільки етноси є носіями специфічних соціокультурних цінностей, історичного досвіду, вони відіграють важливу роль у соціалізації і окремих індивідів, і соціальних груп; беруть активну участь у політичних, культурних, економічних процесах і є, таким чином, однією з найважливіших соціальних складових суспільства [6, с. 72].

Національна психологія представників конкретних етнічних спільнот – результат тривалого і специфічного розвитку, на який впливало багато чинників [7, с. 186].

Соціально-політичний і економічний розвиток – під його впливом формується своєрідність усіх основних характеристик національної психіки, оскільки вона багато в чому залежить від суспільних та економічних відносин, специфіка вияву яких певним чином впливає на розвиток свідомості представників окремої етнічної спільноти.

Історичний розвиток етнічної спільноти – це відповідні межі багатьох просторових, часових трансформацій життя й особливостей психіки її представників, зовнішні та внутрішні атрибути яких визначають своєрідність зародження, функціонування й вияву національної психіки.

Вік етнічної спільноти свідчить про тривалість формування національної психіки людей, можливості її перспективного розвитку або деградації.

Міжнаціональні відносини етнічної спільноти, їх характер і історичні традиції впливають на характер формування і прояву національної свідомості та самосвідомості її представників, на специфіку й динаміку виявів почуттів до інших націй.

Культурний розвиток етнічної спільноти впливає на основні якісні характеристики національної психіки людей, специфіку естетичного, морального сприйняття оточуючого світу, ставлення до інших етнічних і соціальних груп.

Мова і писемність етнічної спільноти визначають своєрідність мислення її представників, відображають у своєму змісті різноманітність і багатство її світогляду, поглядів на особливості свого життя та діяльності. Кожна мова і писемність, фіксуючи у значенні слів результати пізнання дійсності, по-своєму її аналізують, по-своєму синтезують визначений у словах аналіз дійсності, по-своєму їх диференціюють і узагальнюють – залежно від умов, в яких вони формувалися.

Етнічним спільнотам доводиться взаємодіяти одні з одними, часто буває так, що етнічні меншини повинні пристосовуватися до стилю життя, прийнятого титульним етносом. У таких ситуаціях маємо справу з етнічною адаптацією. За своєю сутністю процес адаптації пов'язаний із процесом соціалізації, інтеріоризації норм і цінностей нового соціального середовища, способів предметної діяльності, а також форм соціальної взаємодії, що виникла в ньому.

Національна психологія має свою структуру, яка охоплює системоутворювальний і динамічний компоненти [6, с. 189–170]. До головних елементів системоутворювального компонента належать: національна самосвідомість, національний характер, національні інтереси й орієнтації, національні почуття й емоції, національні традиції і звички тощо. Динамічний компонент національної психології поданий мотиваційними, інтелектуально-пізнавальними, емоційно-вольовими, комунікативно-поведінковими, національно-психологічними особливостями.

Національно-психологічні особливості мають певні властивості, що відображають своєрідність закономірностей їх вияву. По-перше, вони, концентруючи у своєму змісті національну специфіку психологічних процесів і явищ, своєрідність взаємодії та спілкування, мають здатність детермінувати на рівні особистості або групи характер функціонування всіх інших психологічних явищ, надаючи їм особливу спрямованість. По-друге, важлива властивість національно-психологічних утворень – неможливість приведення їх специфіки до якогось спільного знаменника. По-третє, вони володіють більшою консервативністю і стійкістю порівняно з іншими психологічними явищами.

По-четверте, їх своєрідність. У кожної конкретної спільноти національна специфіка психічних процесів і станів, взаємодії, спілкування має свої характеристики, що утруднює їх сприйняття, вивчення й осмислення.

Процесу взаємодії етнічних спільнот характерні певні етнонаціональні процеси, які мають психологічну основу, з-поміж них виокремлюють.

Асиміляцію (від лат. *assimilation* – уподібнення) полягає у нівелюванні не тільки відмінностей між етносами в економічному й політичному планах, а й у зникненні або ж розчиненні культури національних меншин. Етнос, що асимілюється, втрачає свою мову, традиційну культуру, етнічну самосвідомість, переймаючи етнокультурні компоненти іншого етносу. В разі, коли процес обмежується запозиченням лише культурних компонентів, він називається акультурацією.

Ізоляціонізм, або сепаратизм. Передбачає відокремлення етнічної меншини у культурній, економічній і соціальній площинах від інших етнічних та національних груп і процес зосередження на власній групі. Сепаратизм виникає й відтворюється або спонтанно, або внаслідок прагнень і цілеспрямованих дій окремих етнічних спільнот, насамперед – частини їхньої еліти.

До процесів етнічного поділу належать *етнічна парціація і сепарація*. За *етнічної парціації* відбувається поділ етносу на декілька рівних частин, причому жодний із новоутворених етносів не ототожнює себе зі старим. На ранніх етапах історії етнічна парціація виявлялася у поділі племен на територіально відособлені частини, з часом її зумовлювало розмежування різних частин етносу державними кордонами. Так, у результаті появи державно-політичних кордонів з'явилися різні арабські народи.

Етнічною сепарацією називають відокремлення певної частини народу від основної, що зумовлює утворення самостійного етносу. Якщо за етнічної парціації вихідний етнос фактично припиняє своє існування, то за сепарації – продовжує. Причинами етнічної сепарації є: переселення частини вихідного етносу; державно-політичне відокремлення частини народу, релігійне відокремлення групи етносу. Іноді сепарацію зумовлювали політичне відокремлення частини певного народу, релігійні розбіжності. Аналізуючи етнічні процеси, потрібно враховувати тенденцію до відродження національних рухів, традицій, культури.

Етнічна дисперсизація (від лат. *dispersus* – розсіяний) – процес відокремлення від етносу окремих його частин, які не набули характеристик і властивостей самостійних етносів, а залишились чи стали субетносами або етнографічними групами.

Інтеграція (від лат. *integratio* – поповнення, відновлення). Інтеграція ґрунтується на толерантному ставленні й здатності всіх членів суспільства вільно взаємодіяти у соціумі. В цій моделі етнічної взаємодії є неприємним, щоб одна етнічна спільнота нав'язувала свою культуру і цінності іншій.

Виокремлюють міжетнічну і внутрішньоетнічну інтеграцію. Міжетнічна інтеграція є злиттям самостійних, але культурно і мовно споріднених народів у новий етнос, у процесі якого етнічна самосвідомість змінюється.

Внутрішньоетнічна інтеграція – внутрішнє злиття великого народу – відбувається у процесі стирання відмінностей між його групами без зміни самосвідомості членів. Консолідація може охоплювати етноси різних типів. Так, у результаті міжетнічної консолідації близькоспоріднених племен невеликих етнічних груп утворювалися народи, а шляхом консолідації близьких народів – нації.

Вирізняють умови, від яких залежить етнічна інтеграція: подолання негативних установок і стереотипів щодо представників етнічних меншин; забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян країни (подолання стану відсутності громадянства, справедливого розподілу ресурсів, забезпечення верховенства закону); подолання соціально-економічних проблем, пов'язаних із придбанням необхідного житла, облаштуванням, гідним рівнем життя, подоланням безробіття, забезпеченням соціального захисту; здійснення заходів для збереження і розвитку культури й освіти етнічних меншин.

Етнічна міксація (від лат. *micseo* – з'єднувати, сплітати; *mixtus* – змішаний) – етнотрансформаційний процес утворення нового етносу шляхом злиття не пов'язаних спорідненістю і культурно-побутовими традиціями етнічних груп.

Маргінальність. Етнічна маргінальність виявляється як наявність у індивіда етнічних ознак, що характерні для представників різних народів, культур. Детермінує невизначеність особистості в системі етнічних відносин, вона виявляється у проміжному стані, бо належить до двох (або й більше) етнічних груп. У внутрішньому світі індивіда це відображається як несформованість, суперечливість цінностей, світогляду, життєвих позицій, інших психологічних позицій.

Особливим етнонаціональним процесом є *космополітизм*. Своєрідність його полягає в тому, що потреба саме в етнічній ідентичності ніби зникає взагалі, натомість маніфестується інша, позаетнічна спільнота, що орієнтується на загальнолюдські цінності, вважаючи етнічність ознакою світоглядної провінційності.

Висновки. Етнічні спільноти у своєму розвитку проходять тривалий і складний шлях – від роду племені до етносів, на який впливає

багато чинників: соціально-політичні, економічні, історичні, культурні, мова і писемність, вік, міжнаціональні відносини тощо. З-поміж численних етнічних процесів найважливішу роль відіграють процеси етнічної диференціації, дезінтеграції та інтеграції. Саме внаслідок цих і деяких інших психолого-етнічних процесів сформувалась дивовижна мозаїка сучасного багатонаціонального і поліетнічного світу та абсолютної більшості країн.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні впливу певних політичних сил на етнічні процеси, аналізі об'єктивних, закономірних процесів етнічної диференціації, дезінтеграції й інтеграції, ролі етнічного чинника у формуванні політичної нації тощо.

1. Сміт Ентоні. Національна ідентичність / з англ. пер. П. Тарашук. К.: Основи, 1994. 224 с.

2. Бех Ю. Космополітизм як світоглядно-ідеологічна платформа розбудови освіти XXI століття. *Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис*. К.: Педагогічна преса, 2015. С. 11–16.

3. Гнатенко П. І. Національна психологія. Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2000. С. 3–35.

4. Ренан Ернест. Собрание сочинений в 12 томах / пер. с франц. под ред. В. Н. Михайловского. Т. 6. К., 1902. С. 87–101.

5. Shafer B. Faces of Nationalism New Realities and Old Myths. New York. 1972. P. 17–20.

6. Римаренко Ю. І. Етнодержавознавство: теоретико-методологічні застави. К.: Ін-т держави і права НАНУ, 2001. 254 с.

7. Крысько В. Г. Социальная психология: учебник для вузов. 2-е изд. СПб., 2007. 432 с.

Kozyriev M. P. Psychology of national-ethnic communities

National-ethnic groups are large groups of representatives of one nation or one ethnic group, which include thousands and millions of people, connected by common external and internal psychological features. The conditions for recognizing the ethnic community are the following: members of the community are aware of their belonging to it; the common origin of the members of the community; members of the community have linguistic and cultural unity; there is an internal social organization, the attitude within the community and contacts with others is normalized. Ethnic communities have different forms – from the primitive herd of people to modern nations. It is possible to distinguish the following stages of development of ethnic communities: genus, tribe, people, nation, race, ethnic group.

National psychology of representatives of specific ethnic communities is formed in the result of the influence of many factors: socio-political, economic, cultural and historical development, national relations, language and writing. National psychology has its structure, which includes system-forming and dynamic

component. The main elements of the system of the forming component are: national identity, national character, national interests and orientations, national feelings and emotions, national traditions and habits, etc. The dynamic component of national psychology is represented by motivational, intellectual-cognitive, emotional-volitional, communicative-behavioral, national-psychological peculiarities. The process of interaction of ethnic communities is characterized by certain ethno national processes that have a psychological basis, among them there are: assimilation, isolationism or separatism, ethnic partitioning and separation, ethnic dispersion, integration (interethnic and intrinsic ethnic, ethnic fixation, marginality, cosmopolitanism).

Key words: ethnic community, signs, factors, structure of national psychology, ethnic processes.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.98

О. Б. Кузьо

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕКСПЕРИМЕНТУ В КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВІЙ ТЕРАПІЇ ТА ГЕШТАЛЬТ-ТЕРАПІЇ

Здійснено порівняльний аналіз використання експерименту в когнітивно-поведінковій терапії та гештальт-терапії за такими критеріями: мета проведення експерименту, задіяна сфера особистості (когнітивна, емоційна); локус контролю; роль терапевтичного стосунку; важливі параметри в процесі інтервенції.

Досліджено механізми використання експерименту в психотерапії із залученням опису клінічного випадку. Крім пошуку відмінностей, описано і спільні аспекти використання експерименту в когнітивно-поведінковій терапії та гештальт-терапії.

Ключові слова: когнітивно-поведінкова психотерапія, гештальт-терапія, експеримент, особливості проведення експерименту.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування системи охорони психічного здоров'я в Україні чимало запитань виникає щодо обговорення оптимальних і дієвих методів впливу на психіку людини. Вагоме місце у цій сфері посідають методи психотерапевтичного втручання, а поєднання клінічного бачення з науковим заслуговує на особливу увагу.

Незаперечним є факт, що у всіх психотерапевтичних напрямках професійні інтервенції є основним знаряддям впливу на психіку людини. Одні напрями такі, як психоаналіз, гештальт-терапія віддають перевагу інтервенціям, що пов'язані з особистістю психотерапевта, тоді як інші, приміром когнітивно-поведінкова терапія, – різноманітним технікам. У цьому контексті дедалі більшої актуальності набувають теми пошуку сучасних ефективних форм допомоги у сфері охорони психічного здоров'я.

Стан дослідження. Публікацій на тему методології того чи іншого психотерапевтичного напрямку є доволі багато (А. Бек, Дж. Бек, Д. Вестбрук та ін. у когнітивно-поведінковій терапії [1–3] та Ф. Перлз, С. Гінгер, М. Гонзаг, Ж. М. Робін та ін. у гештальт-терапії [4–7]). Деякі спроби порівняння загальних особливостей когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) та гештальт-терапії (ГТ) здійснено в працях С. Локхард [8] та О. Кузьо [9]. Однак досліджень, які б висвітлювали тему порівняння особливостей експерименту в КПТ і ГТ немає.

Формуючи свою психотерапевтичну ідентичність та інтегруючи знання різних психотерапевтичних шкіл у свою модель професійної діяльності, важливо розуміти нюанси реалізації конкретної техніки у різноманітних контекстах. Цікаво, що однією з центральних інтервенцій, яку використовують і в КПТ, і в ГТ, є експеримент.

Метою статті є дослідження особливостей експерименту як психотерапевтичної інтервенції та демонстрація стратегії його реалізації з позиції когнітивно-поведінкової терапії (КПТ) та гештальт-терапії (ГТ).

Виклад основних положень. Беннетт-Леві дає таке визначення поняття «поведінковий експеримент»:

«Поведінкові експерименти – це заплановані емпіричні заходи, які ґрунтуються на експерименті або спостереженні, що виконують пацієнти під час терапевтичних сесій або поміж ними. Їхня конструкція безпосередньо випливає з когнітивного формулювання проблеми, а їх основна мета – отримати нову інформацію, яка може допомогти: перевірити валідність наявних у пацієнта переконань щодо себе, інших та світу; побудувати і/або перевірити нові, більш адаптивні переконання; зробити внесок у розвиток і перевірку когнітивного формулювання» [10, с. 8].

Це своєрідний спосіб дослідити думки через дію та спостереження, зібрати більш переконливі докази того, яке переконання (початкове чи альтернативне) є ліпшим (точнішим чи кориснішим) поглядом на ситуацію [3]. Для унаочнення використання поведінкового експерименту в КПТ подаємо опис випадку з практики.

Опис випадку 1

Вікторія, 24 р., не одружена, має хлопця, з яким спілкується рідко по скайпу, живе з батьками, працює. Звернулася по терапію з такими скаргами: «Боюся людей, себе не люблю, боюся виступів і ненавиджу хлопців». Вікторія жила в повній сім'ї, в дитинстві батьки висували до неї високі вимоги; в школі відчувала себе «ніякою, сірою мишкою», хлопець який їй подобався, насміхався з неї, бо дізнався від однокласниці про те, що він їй подобається. Була дуже чутлива до коментарів і реплік оточення. В процесі ретельного обстеження діагностовано соціальну фобію (глибинне переконання «Я ніяка», «Я дика»).

Цілі терапії:

1. Подолати соціальну тривогу.
2. Підвищити самооцінку.

Вікторія часто червоніла на людях, довго думала, чи варто їй підтримувати розмову, переживала тривогу в тілі. Якщо хтось говорив про незручні для неї теми, то вона одразу ніяковіла, вважала, що інші завжди оцінюють зовнішність та осуджують інших. «Таких людей, як я, більше не має: інші люди червоніють трішки, а я сильно». Не було жодного дня, щоб Вікторія вийшла на вулицю без тонального крему. Сильний страх почервоніти посилював тривогу, що, навпаки, сприяло більшій вірогідності почервоніти, спітніти тощо. Вікторія ненавиділа запитання інших людей «А чому ти так почервоніла?». Їй здавалося, що таке запитання ставлять лише їй. Згодом з'ясувалося, що почервоніти є небезпечно, бо інші люди подумують: «Я страшна, дурна, невпевнена в собі, слабка». І хоча робота з цією клієнткою спрямована на різні аспекти соціальної фобії, самооцінку та стосунки, спробуємо на зазначеному випадку продемонструвати використання поведінкового експерименту в КПТ.

На етапі планування експерименту разом із Вікторією розроблялися питання щодо реакції людей на почервоніння. Питання формулювалося так, щоб воно не мало упередження і було максимально відкритим/нейтральним.

Сформовано гіпотезу А: «Якщо я почервонію, то інші обов'язково подумують, що я страшна, дурна, невпевнена в собі, слабка» (90% клієнтка у цьому переконана) та гіпотезу Б: «Люди можуть думати щось зовсім інакше» (10%). Сформульовано запитання («Якщо людина червоніє, то чи це матиме вплив на вашу думку про неї? Як саме?»):

а) буде, така людина слабка, невпевнена в собі, тому не хочу мати з нею справи;

б) така людина слабка, невпевнена, але це не вплине на моє ставлення до неї;

в) можливо їй складно спілкуватися, тому намагатимуся підтримати, допомогти;

г) можливо їй складно спілкуватися, але це не вплине на моє ставлення до неї;

г) ваш варіант відповіді... Психотерапевт разом із клієнткою поставили це питання перехожим на вулиці. З'ясувалося, що більшість опитаних людей (15-ть з 19-ти) не надають почервонінню жодного значення або вважають його доволі милим, а людину, яка червоніє, – чуттєвою. Після завершення експерименту Вікторія здивувалася, що допомогло їй переглянути свої переконання та почати формувати нові.

І хоча умовно визначено 2 гіпотези, однак друга гіпотеза була дуже загальною, а тому в питаннях анкети ми її конкретизували. Цей експеримент можна розглядати як експеримент-дослідження, експеримент-спостереження.

У книзі Д. Вестбрука «Вступ у когнітивно-поведінкову терапію» подано бланк реєстрації поведінкового експерименту, що відображає головні етапи реалізації експерименту в КПТ (табл. 1).

Таблиця 1

Бланк реєстрації поведінкового експерименту

Дата	Цільові когніції	Експеримент	Прогноз (-и)	Результат	Чого я навчився?
	Яку думку, припущення чи переконання ви перевіряєте? Оцініть віру в когніцію (0–100%)	Розробіть експеримент, щоб перевірити когніцію (наприклад, опинитися у ситуації, якої ви зазвичай уникаєте, відмовляючись від запобіжних засобів, поводитися по-новому).	Що на вашу думку статиметься?	Що насправді сталося? Якими є результати порівняно з вашими прогнозами?	Що це означає для вашого первинного припущення / переконання? Наскільки ви зараз в нього вірите (0–100%)? Чи його потрібно змінити? Як?

Експеримент є основою методу і в гештальт-терапії [7]. Його гаслом є «не знати чому», а «експериментувати як» [4; 5]. Клієнту пропонується не обмежуватися розповіддю, а перетворити свої слова в дію, що розгортається «тут і тепер». Вважається, що психотерапевтичні інтервенції мають сенс лише тоді, коли співвідносяться з досвідом, який відтворює клієнт. За допомогою експерименту в гештальт-терапії клієнт може відчувати певні проблеми «тут і тепер» у стосунках із терапевтом. Основною метою є розширення усвідомлення, знайдення в контакті новизни і творчого пристосування. В гештальт-терапії часто про експеримент говорять як про експериментування і до нього не відносяться вправи, сплановані заздалегідь, але він пов'язаний із «гострими» та «незавершеними ситуаціями» кожного клієнта.

Експерименти в ГТ можуть бути різні:

а) сфокусовані на зростанні усвідомлення («awareness»), коли терапевт пропонує усвідомити своє дихання або ту чи іншу частину тіла;

б) дослідження теми, про яку говорить клієнт у скритій формі (н-д: активізувати щойно згадану клієнтом метафору: «Я почуваюся так, ніби несу на спині 5 мішків»). У гештальт-терапії експериментування дає можливість для дослідження меж власного «Я» та способів формування контакту [7].

Ж.-М. Робін указує, що терапевтична ситуація повинна відтворити багато параметрів гострої ситуації, яка стала хронічною, але в новому безпечному й експериментальному контексті. Це мало би позбавити клієнта застарілих відповідей і сприяти створенню нових відповідей, що були би пристосованими до актуальної ситуації [7]. Відтак робота більшою мірою пов'язана з включеністю в ситуацію, ніж з експертизою однією людиною психічного життя іншої.

Промовистим прикладом експерименту, який показує, як терапевт може використовувати ситуацію, є випадок, згаданий у книзі Ж.-М. Робіна (2008) «Быть в присутствии другого: этюды по психотерапии» [11]. Одна пацієнтка скаржилася на те, що вона втомилася від надокучливості своїх дітей і внуків, які заволоділи її життям та загрожують їй в могилу. Терапевт, використовуючи те, що є в ситуації, допоміг клієнтці усвідомити, що палюче сонце впало на обличчя жінки й осліпило її, але жінка цього не помітила. Достатньо було відсунути крісло на декілька сантиметрів у сторону, щоб позбутися сонця, яке створювало чимало незручностей. Усвідомлення того, як ми можемо брати участь у створенні ситуації «тут і тепер», зумовлює укріплення наших здібностей у творчому пристосуванні [11, с. 110]. Насамперед важливо зазначити, що гештальт-терапевт не працює з поведінкою

чи симптомом, його цікавитиме, як людина взаємодіє з навколишнім середовищем.

У типовій терапевтичній ситуації, індивідуальній чи груповій, можна виокремити такі складові експерименту в ГТ:

1. Клієнт описує актуальну проблему, а терапевт допомагає йому «включитися» і сконцентруватися на своїх переживаннях «тут і тепер». Терапевт намагається встановити терапевтичний альянс, що ґрунтується на Я-Ти стосунку.

2. Терапевт пропонує клієнту експеримент, спрямований на розвиток його креативності, що може допомогти побачити ситуацію по-новому, вивільнити пригнічені емоції. Експеримент спрямований на те, щоб запропонувати клієнту новий спосіб, відмінний від його «звичного контакту» з середовищем. Не можливо передбачити, яка «фігура» виникне в процесі розгортання дії. Терапевт часто стає «акушером емоцій».

3. Асиміляція. Йдеться про формування зв'язку між тим, що прожито в безпечних межах терапевтичної сесії та реальним життям. Цей період асиміляції продовжується і поза сесією [6]. Під час експерименту в терапевтичній сесії бажаним є отримання нового досвіду та завершення на «позитивній ноті».

Здійснюючи порівняльний аналіз застосування експерименту в КПТ і ГТ, вдаємося до певної гіперболізації задля можливості зауважити значущі особливості застосування експерименту в двох згаданих психотерапевтичних напрямках (табл. 2).

Таблиця 2

Особливості експерименту в когнітивно-поведінковій терапії та гештальт-терапії

Критерії	КПТ	ГТ
Мета	Тестування гіпотези (отримання інформації, яка може допомогти клієнту перевірити валідність його переконань)	Усвідомлення способу формування контакту, мобілізація творчих ресурсів для адаптації до ситуації, новий досвід. Пошук ефективної взаємодії із середовищем. Вихід на межу контакту
Сфера, що задіяється	Когнітивна	Немає чіткого поділу: з акцентом на емоційну та тілесну
Зорієнтованість на	Ціль	Творче пристосування

<i>Продовження таблиці 2</i>		
Процес	Зазвичай добре спланований та структурований заздалегідь. Відомі гіпотеза А та гіпотеза Б	Відкритий до нового досвіду, заохочується спонтанність. Відсутність чітко спланованих гіпотез
	1. Планування (мета, прогнози, тип експерименту, можливі невдачі тощо). 2. Експеримент (як домашнє завдання або разом із терапевтом). 3. Обговорення (які були думки, яке це має значення для клієнта)	1. Ідентифікація фігури. 2. Пропозиція експерименту. 3. Оцінка ризику. 4. Розвиток експерименту. 5. Завершення експерименту. 6. Асиміляція – осмислення актуального досвіду та його ставлення до життя загалом
Локус контролю	З огляду на формулювання терапевт може бачити план експерименту заздалегідь (але планується спільно)	Внутрішній: те, що клієнт приніс на терапію, а не терапевт
Роль психотерапевтичного стосунку	Поза стосунком «терапевт-клієнт», але з використанням терапевта (допомагає сформулювати гіпотези). Часто між сесіями	У межах стосунків «клієнт-терапевт» або «клієнт-терапевтична група» (робота на межі контакту). Терапевт повинен вміти витримувати напругу й агресію у свій бік
Створення в міру безпечного, довірливого простору		
Зворотний зв'язок	Клієнт зауважує, яка гіпотеза є правильною, або в експерименті опитуванні зворотний зв'язок надається незнайомими людьми	Зворотний зв'язок безпосередньо надається клієнту терапевтом чи групою (н-д: Я бачу в тобі вчительку, а не жінку). Почуття терапевта також є інформацією про те, що відбувається в контакті й про те, що наразі не стало явним і повідомленим, але є
Важливі параметри	Відкритість до результатів експерименту. Помірна безпека, щоб не ретравмуватися. Засвоєння інформації на «внутрішньому рівні»	

Саме звучання слова «експериментування» [4; 7], яке зазвичай використовується в гештальт-літературі, має ніби менш чіткі орієнтири, ніж «експеримент»: менше структури, визначеності та передбачуваності.

Якщо в КПТ експеримент – це типово когнітивна *стратегія* (перевірка гіпотези), то в ГТ основною метою експерименту є усвідомлення (власних реакцій, переживань, думок, способів формування стосунків), отримання нового досвіду. В ГТ ні терапевт, ні клієнт не знають, що вийде в результаті експерименту (немає переконань, що тестуються та їм альтернативні – або, радше, вони знаходяться поза увагою), повністю відкриті до нового досвіду. По суті, такий тип експерименту описується в КПТ як експеримент-відкриття (н-д: «Що станеться, якщо я зроблю Х?»). «Що станеться, якщо я буду відвертішою у розмовах з іншими людьми? Як я водночас почуватимуся? Як вони реагуватимуть?»). Однак у КПТ є й такі види експериментів, як експерименти-спостереження (н-д: дослідити реакцію людей на почервоніння через опитування їх «Якщо людина почервоніє, то чи матиме це вплив на вашу думку про неї?»), що майже не трапляється в ГТ. У ГТ під експериментом розуміють, що людина сама «щось виконує», часто навіть без спеціальної мети «щось» виконувати.

Якщо взяти до уваги роль *терапевтичного стосунку* в експерименті, то в КПТ зазвичай цей стосунок є поза експериментом. Звичайно важливо, щоб клієнт довіряв терапевту, бо від того залежить його ставлення до процедури експерименту та сміливість ризикувати. Однак стосунок «терапевт-клієнт» не буде задіяним у експеримент. На відміну від КПТ, у ГТ стосунок «терапевт-клієнт» є центральним у реалізації експерименту. В процесі експерименту клієнт може мати різні переживання стосовно терапевта (вдячності, образи, злості), як і терапевта до клієнта, однак важливо, щоб ці переживання не перекрили канал усвідомлення того, яку частину себе клієнт/терапевт привносить у стосунок, який зв'язок цього експерименту в кабінеті терапевта з реальним життям (а для цього необхідне доволі сильне спостерігаючи Ego).

Висновки. Є суттєві відмінності в особливостях застосування експерименту в КПТ і ГТ. Вони пов'язані з метою, роллю терапевтичного стосунку та процесом проведення експерименту. Якщо в КПТ експеримент задіює радше когнітивну сферу, то в ГТ – емоційну, часто зачіпаючи тілесні патерни та довербальний досвід, коли проблеми клієнта пов'язані з дуже ранніми переживаннями, що сягають того етапу розвитку, де мова (слово) ще не могли їх символізувати. Така відмінність у використанні експерименту в різних психотерапевтичних підходах пов'язана з розумінням теоретичних моделей згаданих напрямків.

Однак під час порівняння спостерігаємо й спільні аспекти, що об'єднують експерименти в КПТ і ГТ, – це повернення контакту

з реальністю, можливість через досвід досягнути змін та легше засвоїти інформацію на «внутрішньому рівні», підвищити якість життя.

1. Бек А. Техники когнитивной психотерапии. *Московский психотерапевтический журнал*. 1996. № 3. С. 49–68.
2. Бек Д. Когнитивная терапия: полное руководство. М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2006. 400 с.
3. Вестбрук Д., Кеннерлі Г., Кірк Дж. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів: Свічадо, 2014. 420 с.
4. Перлз Ф., Гудмен П. Теория гештальт-терапии. М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2001. 384 с.
5. Гингер С. Гештальт: искусство контакта. Новый оптимистический подход к человеческим отношениям. М.: ПЕР СЭ, 2002. 320 с.
6. Гонзаг М. Гештальт-терапия: вчера, сегодня, завтра. Быть собой. М.: Боргес, 2010. 128 с.
7. Робин Ж.-М. Быть в присутствии другого. Этюды по психотерпии. М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2008. 288 с.
8. Lockhart S. Comparison of the Gestalt Perspective and the Cognitive Behaviour Perspective. URL: [https://www.academia.edu/7839247/Theories_of_Counselling_Gestalt_and_CBT_Therapy]
9. Кузьо О. Б. Порівняльний аналіз професійної діяльності когнітивно-поведінкового терапевта та гештальт-терапевта. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». Херсон, 2017. Вип. 4. Т. 2. С. 174–179.
10. Bennett-Levy J., Butler G., Fennell M., Hackmann A., Mueller M. & Westbrook D. (2004) *The Oxford guide to behavioral experiments in cognitive therapy*. Oxford: Oxford University Press.
11. Робин Ж.-М. Гештальт-терапия. М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2007. 64 с.

Kuzo O. B. Characteristic features of the use of experiment in cognitive-behavioral therapy and Gestalt therapy

At the current stage of reforming the system of mental health in Ukraine, many questions arise about discussing optimal and effective methods of influencing the human psyche. In this context, the search for modern effective forms of mental health care is becoming more and more relevant. These topics also apply to the use of an experiment in psychotherapeutic practice.

In this article the peculiarities of the experiment as psychotherapeutic intervention are explored and the strategy of its realization from the standpoint of cognitive-behavioral therapy and Gestalt therapy is illustrated. There are practically no studies that would cover the topic of comparing the peculiarities of the experiment in cognitive-behavioral therapy and Gestalt therapy in the scientific literature.

An example of using the experiment is given in the article and a registration form for a behavioral experiment in the plane of the cognitive-behavioral paradigm

is provided. The stages of the experiment implementation in Gestalt therapy are presented.

If in the cognitive-behavioral therapy the purpose of the experiment is to test the validity of the client's conviction (cognitive strategy), then in Gestalt therapy, this goal is to realize their own ways of building relationships, gaining new experience, creative adaptation. The main slogan of using an experiment in Gestalt therapy is «not knowing why, but experimenting how». The article also describes the significant differences associated with the role of the therapeutic relationship and the process of conducting the experiment. However, in the process of comparison, the common aspects that combine experiments in cognitive-behavioral therapy and Gestalt therapy are also singled out – this is the return of contact with reality, the opportunity to achieve changes by experience and master the information at the «inner level» easier, improve the quality of life of the client.

Key words: cognitive-behavioral psychotherapy, gestalt-therapy, experiment, peculiarities of conducting an experiment.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.9

А. С. Липецька

ПРОБЛЕМАТИКА СПРИЙНЯТТЯ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ОСОБИСТІСТЮ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Проаналізовано психологічні особливості та механізм сприйняття людиною архітектурного середовища. Розглянуто поняття «архітектурне середовище» з його насиченими зоровими елементами, які мають значний вплив на психологічний стан людини, що безпосередньо впливає на її психосоматичне здоров'я, поведінку, інтелектуальний і соціальний розвиток та суб'єктивне благополуччя. Здійснено теоретичний аналіз досліджень типів, рівнів та умов сприйняття людиною архітектурних об'єктів, якими наповнене сучасне архітектурне середовище.

Ключові слова: психологія сприйняття, сприйняття архітектури, архітектурне середовище, суб'єктивне благополуччя.

Постановка проблеми. Невпинне зростання індустріалізації та урбанізації суспільства призвело до надмірного ускладнення візуального середовища, в якому постійно перебуває людина, тоді як часто її поведінка відстає від новітніх швидкостей і темпів сьогодення і залишається майже незмінною та сформованою для життя в природних

умовах. Порушення гармонії людини з навколишнім урбанізованим середовищем – актуальна проблема міста ХХІ ст. Гуманістичні складові середовища, його об'ємно-просторова виразність і гармонійність розглядаються як другорядні аспекти творення архітектурних рішень. Як головний параметр оптимізації фігурує не людина, а машина: ширина вулиць визначається розрахунковим потоком транспорту, висота прорізів – габаритами пожежних машин тощо. Фактором дисгармонізації історичного ядра міста є несумісність планувальної структури з потребою в транспортному забезпеченні, у чому полягає діалектична суперечність розвитку міського середовища загалом. Гармонізація міського середовища передбачає наявність високого естетичного рівня його компонентів та їхнє гармонійне сполучення разом із функціональністю. Якість проживання в архітектурному середовищі безпосередньо залежить від факторів сприйняття людиною оточення. Архітектура як носій соціальної функції потребує втілення всього спектра знань про аспекти психологічного і фізіологічного сприйняття ключової фігури в архітектурному просторі – людини.

Стан дослідження. Вчені неодноразово зверталися до тематики сприйняття людиною ліній, форм, простору, кольору, особливостей перцепції згрупованих об'ємів, властивостей створення людиною простору під впливом бінокулярного зору. Цій тематиці присвячені роботи В. Філіна, Л. Ф'юмара, В. Антонова, Н. Анциферова, Л. Виготського, К. Лінча. Окремі питання симетрії в науці й архітектурі досліджували: Г. Земпер, Н. Овчинников, Н. Смоліна, А. Шубніков, В. Тімохін, Н. Шебек [1; 2]. Сприйняття складного багатопредметного середовища через систему простих елементів ґрунтується на «теорії систем». Питаннями цілісності сприйняття в межах теорії систем займалися І. Фомін, А. Молчанов, Г. Лаврик, Л. Панова [3].

Наукові дослідження сприйняття людиною архітектурного середовища розпочалися в ХІХ ст. Проблема естетичного сприйняття багатогаспектна, її намагалися вирішити науковці з різних галузей гуманітарного знання. Механізми естетичного сприйняття були виявлені класиками психології Л. Виготським, П. Якобсоном, А. Маслоу, Р. Арнхеймом, які виокремлюють різні типи сприйняття і розглядають їх у широкому та вузькому значенні (П. Якобсон), віддають перевагу ролі відчуттів у процесі естетичного сприйняття (Л. Виготський), підкреслюють значення пізнавальних процесів у сприйнятті мистецтва (Р. Арнхейм). Ці аспекти розвиваються сучасними дослідниками, серед яких важливі концепції запропоновані А. Адаскиною, О. Никифоровою, О. Органовою, Д. Узнадзе та ін. Різні аспекти проблеми організації архітектурного середовища та його сприйняття людиною були

розкриті також в дослідженнях А. Гільдебранда, А. Барабанова, М. Бархін, Е. Беляєвої, В. Глазичева, К. Дея, А. Іконникова, В. Коляснікова, Т. Корепіна, Ю. Короева, А. Лемегова, І. Лежави, К. Лінча, О. Німейєра, І. Страутманіс, В. Філіна, Л. Холодовий, В. Шимко [4; 5; 1; 6; 2]. До певного часу класична психологія майже не займалася дослідженнями впливу архітектурного середовища, найчастіше вивчалися сприйняття епізодичних об'єктів у лабораторних умовах, а такі дослідження не завжди збігаються з дійсністю. Але прагнення психологів і архітекторів до створення здорового, раціонально організованого середовища активізувало розвиток психології середовища.

Мета статті полягає у визначенні факторів, від яких залежить сприймання людиною архітектурного середовища і його вплив на суб'єктивне благополуччя особистості.

Виклад основних положень. Сучасна людина постійно перебуває в оточенні архітектурного середовища – це невід'ємний атрибут сьогодення, що бере участь у створенні умов життя людини. Архітектурне середовище виникає тоді, коли людина усвідомлює себе як соціальна істота і водночас воно допомагає людині реалізуватися як соціальній істоті. Психокультурний ландшафт, сформований громадськими, політичними й економічними умовами, є основою створення архітектури. Архітектурне середовище в житті людини становить певне тло в контексті її головних життєвих подій, основних почуттів і відчуттів, іноді будучи й причиною їхнього виникнення.

Людина будує архітектуру для життя, роботи, відпочинку, для задоволення культурних та духовних потреб, а згодом ця архітектура відображає життя цієї людини, незалежно від того, чи передбачалося це задумкою архітектора, чи ні. З погляду культурної антропології, архітектура є одним зі своєрідних і необхідних засобів втілення життя людини [6; 7]. Архітектура є відображенням життя і суспільних відносин. Створене середовище є інструментом відображення ідентичності та відмінностей народів, виховує індивіда, формує думки, поведінку і безпосередньо впливає на рівень суб'єктивного благополуччя. Архітектурне середовище наповнене певними знаками і ритмами, які людина повинна розпізнавати і розтлумачити [8]. Отже, людина й архітектура завжди перебувають у взаємодії, а для ліпшого розуміння простору навколо людини має бути в активній позиції, тобто фіксувати свої реакції на ті чи інші архітектурні об'єкти.

Архітектура – це один із видів мистецтва, яке приносить користь, поєднану з насолодою [9]. Тобто архітектурне середовище – це вид мистецтва, а як будь-яке мистецтво воно насамперед апелює до сфери переживань. Архітектурне середовище покликане розвивати,

поглиблювати і водночас сприяти самовдосконаленню людини. Сприйняття художніх творів незалежно від рівня освіченості й естетичного розвитку реципієнта, відбувається передусім на первинному рівні емоційного прийняття чи неприйняття певного артефакту, тобто подобається або не подобається. І опісля відбувається раціоналізація сприйняття, в процесі якого людина пояснює собі, чому в неї виникли саме ті, а не інші почуття. Такий аналіз власних емоційних реакцій поряд із гносеологічним аспектом сприйняття розвиває здатність до осмислення й оцінки явищ, сприяє формуванню смаків, загальнокультурному розвитку особистості, її духовному та інтелектуальному збагаченню.

Сприйняття архітектурного середовища – процес приймання та переробки інформації, який забезпечує відображення предметів і явищ архітектурного довкілля й орієнтації в ньому. Також порібно зазначити, що сприйняття – це не лише сума відчуттів, а й утворення особливого цілісного образу. В процесі сприйняття архітектурного середовища беруть участь такі види сприйняття: зорове, кінестетичне та дотикове [10]. Зорове сприйняття є основним видом сприйняття архітектурного середовища. Варто додати, що є також смислові та ціннісні аспекти сприйняття архітектури, які окреслюють диспозиційну структуру особистості.

Існування психологічних механізмів, які регулюють процес сприйняття і водночас залежать від характеру середовища, розкриває І. Н. Ткачиков. Він виокремлює три основні рівні впливу архітектурного середовища на особистість: психофізіологічний, психологічний і логічний рівні [11]. Тобто людина відображає об'єкти архітектурного середовища як цілісні, естетичні та емоційно заряджені продукти мистецтва, що актуалізує образні асоціації та естетичні потреби.

Згідно з концепцією В. А. Філіна, основою різноманіття окорухової активності є автоматичний рух очей, який формується в процесі життєдіяльності людини. Скануючи навколишнє архітектурне середовище, людські очі фіксують і позитивні, і негативні аспекти об'єктів. Негативними аспектами середовища є гомогенні й агресивні видимі поля. «Гомогенні поля – це поля, на яких або відсутні видимі елементи, або їх число різко знижене. Агресивне видиме поле – це поле, на якому зосереджена велика кількість одних і тих же елементів» [2, с. 41]. Оскільки гомогенне поле характеризується невиразністю і невеликою кількістю візуальних елементів, то це негативно впливає на виявлення елементів для фіксації погляду і призводить до втрати здатності визначити відстань між об'єктами й орієнтуватися у просторі. Це призводить до пригнічення нервової системи і погіршення са-

мопочуття людини, а агресивне поле – до перевантаження мозку одноманітною інформацією та блокування роботи зорової системи. Отже, в агресивному та гомогенному середовищах неможлива повноцінна робота механізмів зору. Людина почувається в такому середовищі дискомфортно, що безпосередньо впливає на її психоемоційний стан, який впливає на всі аспекти її життя. Ця концепція дає змогу побачити щохвилинний вплив візуального ряду архітектурного середовища, яке нас оточує, на рівень суб'єктивного благополуччя.

Значний внесок у вивчення особливостей сприйняття архітектурного простору зробили дослідження зорового сприйняття в гештальтпсихології, зокрема, роботи А. Гільдебранда [5], присвячені особливостям сприйняття різних форм, і дослідження Р. Арнхейма [4], який чітко сформулював принципи сприйняття й інтерпретації людською свідомістю інформації геометричного характеру. Р. Арнхейм стверджує, що зорове сприйняття здатне організовувати, доповнювати, а також синтезувати структуру окремих образів. Людина не усвідомлює, чому відбуваються ті чи інші реакції на певні форми і відстані, а принципи, які сформулював Р. Арнхейм, створюють можливість передбачення впливу архітектури на рівень суб'єктивного благополуччя кожного, хто перебуває поруч із певним архітектурним об'єктом, через механізми сприйняття, які характерні людині [4]. Ці роботи значно активізували дослідження різних аспектів проблеми впливу архітектурного довкілля на людину в останні десятиліття, акцентуючи на тому, як саме архітектурне середовище впливає на її відчуття, почуття, мислення та поведінку, а також на успішність виконання людиною цілеспрямованої діяльності.

Архітектурний об'єкт може викликати емоцію, бути її причиною, але не може слугувати взірцем для її аналізу й опису. Емоційні реакції людей індивідуальні, а емоції виконують функції не відображення об'єктивних явищ, а вираження суб'єктивного ставлення до них. Саме тому дані про емоційні переживання можна порівнювати лише з даними про інші емоційні переживання у цієї ж людини або в інших людей [3; 1]. Тобто для виявлення об'єктивних і суб'єктивних складових процесу впливу архітектурного середовища необхідно брати до уваги емоційну сферу людини.

У літературі визначено три основні ситуації місцезнаходження людини в архітектурному середовищі. Перша ситуація, це коли архітектурне середовище щільно заповнене об'єктами й тоді людина знаходиться впритул до певного об'єкта і сприймає його зазвичай як площину з фактурними характеристиками та кольором. Друга ситуація, коли людина перебуває на певній відстані від об'єктів архітектурного

середовища, що дає змогу чітко сприймати його обсяг, водночас у неї є можливість активно фіксувати конструктивні й колірні особливості. Третя ситуація, людина перебуває у просторому архітектурному середовищі, яке сприймається як заповнений повітрям простір і відстань, де віддалені об'єкти стають більш щільними, а колірні рішення змінюються. За В. Кравецьким [12], є три основні випадки сприйняття архітектурної забудови: весь цілісний силует композиції входить у кут видимості та сприймається цілісно на певному тлі; сприйняття окремої споруди як фігури на тлі забудови – композиційний об'єкт; окрема закінчена композиційна деталь сприймається фігурою на тлі окремої будівлі. Отже, в контексті аналізу сприйняття архітектурного середовища людиною необхідно враховувати її місцезнаходження стосовно цього середовища.

Людський розум прагне впорядкувати хаос, який її оточує. На цьому оснований цілий напрям у психотерапії – гештальт-психологія. Людина наділена механізмами знаходження сталості й цілісності в усій гамі вражень від органів чуття, в результаті процес сприйняття архітектурного середовища характеризується складною структурою і певною послідовністю. Спершу людина шукає ознаки, які дають змогу їй співвіднести те, що вона побачила зі знайомими об'єктами, відбувається процес категоризації, виокремлюються головні ознаки і подальша їх перевірка [13]. Тобто, перевіривши побачене, людина усвідомлює нове через впізнавання старого, тобто сприйняття об'єкта полягає у вписуванні певного місця в задалегідь знайому систему.

Архітектурне середовище впливає на людину через певні механізми, так звані стимули [14]. Інформаційні стимули допомагають людині орієнтуватися в архітектурному середовищі, його історичному контексті, дають змогу впізнавати й ідентифікувати об'єкти. Активні стимули передають емоційно заряджений характер певного середовища, тобто експресію, контраст, оригінальність, гостроту і незвичність архітектурних форм. Нейтральні стимули – це такі стимули, які передають стабільність архітектурного середовища, а саме: звичайність, банальність, однотипність, одноманітність елементів, звичність. Гармонійне поєднання форм, м'які, спокійні елементи, природні образи передають заспокоїливі стимули.

Загальні закономірності сприймання набувають у процесі сприймання людиною архітектурного середовища певної своєрідності:

- предметність сприйняття – співвіднесеність інформації з її носієм – предметом, за допомогою всіх органів чуття;
- цілісність сприйняття – свідомість виокремлює цілісні контури форми, об'єднує елементи в цілісні образи;

– структурність сприйняття володіє рівнями зчитування інформації та особливостями її внутрішнього опрацювання. Структурність сприйняття дає змогу виокремити складові сприйняття архітектурної композиції: основний обсяг, велика пластика, деталі, фактура, колір. З огляду на структурне сприйняття архітектурна композиція формується з домінант, акцентів різного рангу, фонових елементів, композиційних осей;

– константність сприйняття – результат роботи перцептивного апарату людини як складної саморегульованої системи. Константність сприйняття забезпечує можливість адекватного відображення в умовах, що змінюються;

– осмисленість сприйняття – усвідомлення відображених об'єктів і умовне сортування по групах;

– аперцепція – залежність змісту та спрямованості сприйняття від попереднього досвіду. Це відбувається тому, що сприймає не ізольоване око, а конкретна людина з характерними лише їй індивідуально-типологічними особливостями та потребами [14].

Архітектура – це певна сукупність знаків і символів, які наповнені певним сенсом. Є декілька типів архітектурних кодів: синтаксичні, семантичні, а також системи кодифікації, що знаходяться поза архітектурою. Це системи соціальних зв'язків, форми спільного проживання, системи просторових зв'язків, які вивчаються проксемікою, і системи родинних зв'язків, що вивчаються культурною антропологією [15]. Отже, ми можемо розглядати процес сприйняття архітектурного середовища як складний, багаторівневий текст, що містить чимало інформації, символів, асоціацій і смислів.

Також у літературі є думка, що безпосереднє переживання при зустрічі з об'єктом архітектури свідчить про те, що мова архітектури не є кодом або текстом, читання якого вимагає спеціальних знань. Все, що сприймають люди в архітектурному оточенні, пробуджує в них думки і почуття, формує образи, налаштовує емоційно, відсилає до минулого, прив'язує до місця. Осмислення місця охоплює емоційні зв'язки між фізичним середовищем і людським буттям, а також володіє змістоутворювальною силою [15]. Сприйняття архітектурних об'єктів може будуватися як перехід від понятійного до чуттєвого шляхом читання знаків, і як пошук від чуттєвого до понятійного шляхом відновлення раніше засвоєних значень, описів, інтерпретацій [16]. Але наведені твердження переконують у тому, що сприйняття архітектурного середовища є складним, багаторівневим процесом, у якому перетинається і психологічне, і семіотичне розуміння архітектурної мови.

Висновки. Підсумовуючи погляди зарубіжних та українських дослідників, варто зазначити, що сприймання архітектурного середовища особистістю детерміноване різними факторами. Одні автори вказують, що особливості сприйняття залежатимуть від індивідуальних особливостей спостерігача, а також від його минулого досвіду. Інші ж дотримуються погляду, що форма архітектури містить певні знаки, символи, коди, семіотичні послання, які в обов'язковому порядку зчитуватимуться людиною. І саме від цього залежатиме те, чи сподобається людині певна будівля, чи буде вона їй зрозумілою, чи буде спостерігач почуватися комфортно в довкіллі, чи ні. Але всі автори вважають, що при сприйнятті архітектури важлива активність людини, тоді як в іншому випадку архітектура буде лише картинкою на задньому плані життя суб'єкта. У літературі описані типи, рівні, умови сприйняття, які безумовно впливають на особливості сприйняття архітектурного середовища. Однак загалом сприйняття архітектури містить сприйняття її об'ємно-просторової структури, розуміння й осягнення її практичного значення, функціонально-соціального змісту, сприйняття і розуміння її художньої форми, її семантичного розуміння, ціннісне визначення і співвідношення з внутрішніми диспозиціями особистості, з минулим досвідом, а також осягнення концептуально-стильового змісту та її оцінку. І внаслідок того, як людина сприймає архітектурне середовище, можна мовити про те, як вона буде відображена в її свідомості, тобто мовити про суб'єктивну семантику образу архітектури. Психологічний аспект сприйняття архітектурного середовища можна розглядати як динамічну картину в часовому розвитку.

1. Забельшанский Г. Б., Минервин Г. Б., Раппапорт А. Г., Сомов Г. Ю. Архитектура и эмоциональный мир человека. М.: Стройиздат, 1985. 208 с.

2. Филин В. А. Видеоэкология и архитектура. М.: Московский центр «Видеоэкология», 1995. 52 с.

3. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / пер. с франц. Д. Калугин, Л. Корягин, А. Марков, А. Шестаков. М.: Ювента, 1999. 608 с.

4. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М.: Прогресс, 1974. 380 с.

5. Гильдебранд А. Проблема формы в изобразительном искусстве и собрание статей. М.: Мусагет, 1914. 193 с.

6. Назарова М. П. Архитектурное пространство как социокультурный феномен. Волгогр. гос. архитстроит. ун-т. Волгоград: ВолгГАСУ, 2010. 136 с.

7. Росси А. Архитектура города / пер. с ит. М.: Strelka Press, 2015. 264 с.

8. Mehta R., Zhu R. Blue or Red? Exploring the Effect of Color on Cognitive Task Performances. Science. 2009. Vol. 323. Issue 5918. P. 1226–1229.

9. Уманцев Ф. С. Этюды по теории и истории архитектуры и искусства. К.: НИИТАГ, 2002. 358 с.
10. De Young R. Environmental Psychology Overview / eds. Ann H. Huffman and Stephanie Klein. Green Organizations: Driving Change with IO Psychology. NY: Routledge, 2013. P. 17–33.
11. Ткачиков И. Н. Архитектурная психология. К.: Знание, 1980. 24 с.
12. Кравец В. И. Колористическое формообразование в архитектуре. Х.: Вища школа. Изд-во Харьк. ун-та, 1987. 132 с.
13. Овчинникова Н. П. Внешний облик архитектурного объекта. *Архитектура и время*. 2011. № 2. С. 6–10.
14. Шилин В. В. Архитектура и психология. Краткий конспект лекций. Н. Новгород: Нижегород. гос. архит.-строит. унт, 2011. 68 с.
15. Раппапорт А. Г. К пониманию архитектурной формы. М.: НИИТАГ, 2002. 60 с.
16. Степанов А. В., Иванова Г. И., Нечаев Н. Н. Архитектура и психология. М.: Стройиздат, 1993. 295 с.
17. Федоров В. В. Символическое бытие архитектурных пространств: монография. Тверь: ТГТУ, 1999. 104 с.
18. Gifford R. Environmental Psychology: Principles and Practice (4th ed.) Colville, WA: Optimal Books, 2007. 600 p.

Lypetska A. S. The problem of perception of an architectural environment by a person in modern research

The article provides insight into the psychological peculiarities and mechanisms of human perception of an architectural environment. It considers the concept of an architectural environment with its saturated visual elements having a profound impact on the mental state of a person, which directly affects one's psychosomatic health, behaviour, intellectual and social development, as well as subjective well-being. It is suggested that an architectural environment is a tool for displaying the identity and differences of peoples. In addition, it shapes each person influencing his or her thoughts and behaviour. The paper offers a theoretical analysis of research related to particular types, levels, and conditions of human perception of architectural objects that fill the modern architectural environment.

It has been highlighted that the perception of an architectural environment by a person is determined by various factors, namely the individual characteristics of an observer, his/her experience, constant symbols, and semiotic references. The paper states that human activity is vital in the perception of the architecture; otherwise, architecture will only serve a background picture of a subject's life.

The article describes the types, levels, and conditions of perception of the architectural environment. The perception of architecture includes the perception of its volumetric and spatial structure, understanding and comprehension of its practical significance, functional and social content, perception and understanding of its artistic form, its semantic understanding, value identification and relationship with individual's internal disposition and with past experience, as well as comprehension of conceptual and stylistic content and its evaluation.

There are three principal levels of influence of an architectural environment on a personality: psychophysiological, psychological, and logical levels. The paper considers the negative aspects of the architectural environment, in particular, homogeneous and aggressive visible fields.

It summarises the subjective semantics of the architecture image in person's perception of the architectural environment, and the psychological aspect of perception of the architectural environment can be regarded as a dynamic picture in time development.

Key words: *psychology of perception, perception of architecture, architectural environment, subjective well-being.*

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.922

**Г. М. Лялюк,
О. С. Мороз**

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДТЕРМІНОВАНОГО ВПЛИВУ ДИТЯЧИХ ПСИХОТРАВМ НА ПСИХІЧНИЙ СТАН ОСОБИСТОСТІ У ДОРОСЛОМУ ВІЦІ

Аргументовано необхідність аналізу проблеми насильства над дітьми та наведено результати емпіричного дослідження психологічних особливостей відтермінованого впливу дитячих психотравм на психічний стан особистості у дорослому віці.

Емпірично доведено: дитина, яка спостерігала насильство над матір'ю, стає у дорослому віці більш схильною до агресивної поведінки як способу компенсації своєї тривожності й недовіри до світу; сексуальне насильство над дітьми пов'язане з фізичним насильством над ними; жінки значно частіше порівняно з чоловіками потрапляють під вплив сексуального насильства; в занедбаних дітей у дорослому віці частіше виникають негативні думки про себе, комплекси меншовартості та параноїдальні стани як наслідок перенесення в доросле життя оцінних суджень у дитинстві стосовно себе.

Ключові слова: *особистість, психотравма, фізичне та сексуальне насильство над дітьми, ПТСР.*

Постановка проблеми. В умовах соціально-політичних змін, суспільної кризи в Україні дедалі більше дітей зазнають психотравмуючого впливу фізичного і сексуального насильства.

Вивчення психологічних особливостей відтермінованого впливу дитячих психотравмуючих подій у житті людини є актуальним і в соціальному, і в науковому плані. Нині проблема насильства над дітьми, переживання ними психічних травм є значущою через зростання кількості техногенних катастроф, терористичних актів, військових дій, економічних криз.

Пережитий особистістю дитячий психотравмуючий досвід впливає на життєдіяльність особистості, розриваючи цілісність її психічного світу, перетворюючи її життя, змінюючи її життєву позицію у суспільстві й у приватному житті.

Стан дослідження. Проблема впливу травматичних життєвих подій на життєдіяльність особистості водночас є актуальною для представників багатьох наукових дисциплін: медицини, філософії і соціології, юриспруденції, соціальної роботи та психології. Так, медицина, а саме психіатрія, зробила суттєвий внесок у дослідження проблеми посттравматичних стресових порушень, розробляючи і наукові підходи, і методичне забезпечення вияву сили, рівня порушень. Це насамперед стосується виокремлення самостійного синдрому посттравматичного стресового розладу (ПТСР), розробки діагностичних критеріїв ПТСР [1]. Ці дослідження є важливими для розвитку уявлень про феномени психічної травми, психотравматичних ситуацій у психології, проте не виключають інших підходів. Нині більшість наукових досліджень підтверджують, що не лише концепція ПТСР розкриває широкий спектр феноменів, пов'язаних із переживанням травматичного досвіду. Це є і складні психологічні проблеми переживання відчуття провини, втрати сенсу життя, відчуження, і зміни психологічного стану особистості, і зміни ієрархії значущих цінностей, оцінок, міжособистісних стосунків, проблеми соціалізації особистості. У вітчизняній психології дослідження проблеми «психотравма» є поодинокими і мають розрізнений та фрагментарний характер. Значною мірою це пов'язано з доволі відомими соціальними причинами – умовами, які не заохочують аналіз явищ, що відображають сприйняття людиною оточуючої її дійсності як загрозливої і нестабільної.

Теоретичні й емпіричні дослідження вказують на існування проблем у психології переживань психотравмуючих ситуацій. І це не лише проблеми позитивних чи негативних наслідків переживання психічних травм. Це насамперед проблеми:

- чіткості визначення понять, пов'язаних із травмою, – психотравма, психотравмуюча ситуація, криза, стрес, посттравматичний стрес, вторинна травма (Ф. Василюк [2], Р. Лазарус, Г. Сельє, Т. Титаренко);

– ролі особистості у формуванні та розвитку психотравмуючих ситуацій (Т. Кириленко [3], Е. Носенко, О. Саннікова);

– ролі ситуації у виникненні психічних травм (О. Керик, М. Магомед-Ємінов, Н. Тарабріна [1] та ін.);

– способів переживання психотравмуючих ситуацій (Ф. Василюк [2], І. Малкіна-Пих [4], Б. Фолкман та ін.). Проте найменш дослідженою та вивченою є проблема психологічних особливостей відтермінованого впливу психотравмуючого досвіду на особистість.

Мета статті полягає у з'ясуванні психологічних особливостей відтермінованого впливу дитячих психотравмуючих подій на психічний стан особистості у дорослому віці.

Відповідно до мети, були обрані такі завдання:

– визначити вплив відтермінованої дитячої психотравмуючої ситуації на психічний стан особистості у дорослому віці;

– виявити гендерні особливості специфіки перебігу психотравми.

Виклад основних положень. Наукові дослідження, присвячені аналізу феномену психічної травми (О. Черепанова, Д. Єнікеева, І. Мамайчук, С. Соловйова, А. Захаров, А. Осипова, Д. Ісаєв, А. Тхостов, Ю. Зінченко та ін.) останніми роками почали викликати неабиякий інтерес дослідників. Поняття «травма» походить від грецького trauma – рана, ушкодження. За енциклопедичним визначенням, це ушкодження в організмі людини і тварини в результаті дії факторів зовнішнього середовища. Психічна травма – це особливий вид травми, що характеризується важкими переживаннями та може призвести до депресій, неврозів та інших хворобливих реакцій. У нашому розумінні психічна травма – це передусім негативні емоції, значний рівень напруженості, тривалі за часом переживання звернені на себе (Я і Я). Це дисгармонія, дисонанс, розлад у психічному світі особистості.

Учені виокремили такі чотири характеристики травми, здатної викликати травматичний стрес [5].

1) подія, що відбулася, усвідомлюється, тобто людина знає, що з нею сталося, і через що в неї погіршився психологічний стан;

2) цей стан обумовлений зовнішніми причинами;

3) пережите руйнує звичний спосіб життя;

4) подія, що виникла, викликає жах і відчуття безпорадності, безсилля що-небудь зробити або не зробити.

Травматичний стрес – це особливе переживання, результат особливої взаємодії людини і навколишнього світу. Це нормальна реакція на ненормальні обставини, стан, що виникає у людини, яка пережила щось, що виходить за межі звичайного людського досвіду. Низка

явищ, що викликають травматичні стресові порушення, доволі широка й охоплює безліч ситуацій, коли виникає загроза власному життю або життю близької людини, загроза фізичному здоров'ю або «образу Я» [4].

Відтерміновані реакції – реакції, що відбуваються не в момент сильного стресу, а після нього (пограбування, зґвалтування, втрата близьких), але психологічно для людини це не закінчується. Ці реакції виникають на тлі загального благополуччя через тривалий час після події.

Психічні травми – це «душевні рани», що турбують, викликають дискомфорт, погіршують якість життя та завдають страждань. Як і фізична рана, психічна травма може бути різного ступеня «болючості», і, відповідно, «лікування» й термін загоєння будуть різними.

Найбільш незахищеними перед травмою є дитина, яка може пережити психологічний шок, навіть, якщо вона була лише свідком трагічної події, а не безпосереднім його учасником. Водночас сила емоційного реагування може бути настільки висока, що збиває всі налагоджені механізми психологічного захисту. В дитини зникають відчуття захищеності й цілісності власного тіла та відчуття впевненості в собі й у близьких людях.

Іноді ця рана поступово затягується сама собою і дитина відновлюється природним шляхом. У цих випадках відбувається усвідомлення, осмислення, прийняття людиною того, що сталося, не як травматичного, а як життєвого досвіду, як частини своєї біографії.

Зазвичай травматичний стрес розвивається за таких умов [6]:

- дитина сприймає ситуацію як таку, що є неможливою;
- дитина не могла ефективно чинити опір ситуації;
- дитина не могла вивільняти емоційну енергію (стан заціпеніння);
- наявність попереднього невирішеного травматичного досвіду.

Характерною ознакою дитячої психотравми є те, що її головні вияви сягають дорослого життя. Зазвичай час не лікує душевних ран, а лише загострює їх. Саме тоді варто мовити про відтермінований вплив психологічної травми на людину.

До таких належать: депресивні стани, obsесивно-компульсивні розлади, соматичні проблеми (виразки, мігрені, запаморочення, алергічні реакції), реакції неконтрольованої агресії [2].

Отже, вияви психічної травми – це всілякі емоційні, поведінкові, фізичні й емоційні складнощі, які доводиться переживати дитині, яка потрапила під вплив травматичної події. Загалом вони відпові-

дають симптомам ПТСР, а також охоплюють депресію, тривожність, поведінкові розлади, та зокрема вживання психоактивних речовин, самоушкодження, відсутність довіри й емоційну нестабільність.

Відтак психічна травма – це подія, яка з різним рівнем імовірності може призвести чи призводить до порушень установленого життєвого способу буття, руйнування прийнятого особистістю психічного світу.

Переживання психотравми пов'язано з поняттями психологічного захисту та «копінг-стратегій», оскільки, виявляючись в емоційних переживаннях горя, печалі, страждання, психотравма вимагає і свого проживання, переживання її як виходу зі стану дисгармонії, як специфічної діяльності. У вітчизняній психології і психотерапії психологічний захист є важливою формою реагування свідомості індивіда на психічну травму. Водночас насамперед ідеться про захисну перебудову, яка відбувається у системах взаємопов'язаних психологічних настановлень і відношень, у суб'єктивній ієрархії цінностей, яка спрямована на редукцію патогенної емоційної напруги, на виникнення заміщуючих утворень. На противагу захисним механізмам у системі адаптивних реакцій особистості існують копінг-процеси (від англ. – оволодіння). Це механізми активних, переважно свідомих зусиль, спрямованих на конструктивне оволодіння ситуацією. Базовими копінг-стратегіями є: стратегія вирішення проблем, стратегія пошуку соціальної підтримки, стратегія уникання (уникнення). Остання може мати адекватний або неадекватний характер залежно від конкретної стресової ситуації, віку й стану ресурсної системи індивіда.

У психологічній літературі [6; 3; 4; 1] встановлено зв'язок психотравмуючої ситуації з особистісною та ситуаційною тривожністю: що більше травмуючих ситуацій переживали люди впродовж життя, то більш високо вони оцінювали їх вплив, і то виразніший вплив травмуючих подій на поточні ситуації. Прибічники екзистенціального підходу в психології схильні вважати, що все, що б ми не робили, ґрунтується на ухваленні рішень і відповідальності за свободу змін у своєму житті. Отже, людина неминуче постає перед проблемою вибору між випробуваними у минулому альтернативами та між майбутнім, порівняно незвичним і незнайомим. Водночас вона автоматично відмовляється від розгляду інших, перспективніших варіантів, що вимагають отримання додаткових знань і взяття на себе більшої відповідальності. Від рішень, орієнтованих на саморозвиток, людей часто стримує сильне занепокоєння через неможливість передбачити, чим може обернутися такий вибір, страх невдачі та розчарування, які, своєю чергою, можуть призвести до краху надій і психологічної кризи [3].

Із метою детальнішого аналізу досліджуваної проблеми ми підібрали адекватний методичний інструментарій і провели емпіричне дослідження серед пацієнтів відділень Львівської обласної державної клінічної психіатричної лікарні та Державного клінічного наркологічного диспансеру. В дослідженні брали участь 36 респондентів, з яких 15 жінок та 21 чоловік, віком від 20 до 60 років. Проводилась індивідуальна робота з досліджуваними. Респонденти відповідали на питання у запропонованих бланках тестів опитувальників.

Нами були проведені такі методики:

1. Опитувальник «Негативний дитячий досвід», коротка версія Д. Фелліні (адаптація А. Алесєва) з метою визначення наявності дитячих травматичних подій у досліджуваних.

2. Симптоматичний опитувальник (SCL-90-R) М. Горовіц (адаптація Н. Тарабріна) з метою оцінки патернів психологічних ознак.

3. Опитувальник посттравматичних когніцій Е. Фоа (адаптація Л. Зливкова) з метою оцінки трьох видів посттравматичних когніцій.

У результаті аналізу й інтерпретації емпіричного дослідження виявлено статистично значущий позитивний прямий кореляційний зв'язок між фізичним насильством над матір'ю та негативними думками стосовно світу ($r = 0,413$; $p = 0,006$), ворожістю ($r = 0,390$; $p = 0,009$) і тривожністю ($r = 0,393$; $p = 0,009$).

У дитини, яка змушена бачити фізичне насильство над матір'ю, руйнується довіра до світу, вона постійно бачить небезпеку з боку інших людей. Відтак стає тривожною, схильною до надмірного хвилювання, безпомічною перед дорослими і світом. На противагу цьому формується ворожість як спосіб самозахисту. Доросла людина, яка стикнулася в дитячому віці з насильством над матір'ю, ймовірно більш схильна до агресивної поведінки як способу компенсації власної тривожності та недовіри до світу.

Також виявлено статистично значущий позитивний прямий кореляційний зв'язок між сексуальним насильством і фізичним насильством ($r = 0,436$; $p = 0,004$) і статтю ($r = 0,439$; $p = 0,004$).

Імовірно, можна припустити, що сексуальне насильство у досліджуваних респондентів не було поодиноким, а було пов'язаним паралельно із фізичним насильством.

Виявлено статистично значущий позитивний прямий кореляційний зв'язок між відчуттям занедбаності батьками та негативними думками стосовно себе ($r = 0,420$; $p = 0,005$), параноїдальністю ($r = 0,433$; $p = 0,004$), страхом фізично постраждати ($r = 0,463$; $p = 0,002$) та відчуттям непотрібності ($r = 0,387$; $p = 0,01$). За високих показників відповідей на запитання «Чи відчували Ви себе занед-

баними батьками в дитинстві?», показники параноїдальності, страху фізично постраждати та відчуття непотрібності були високими.

Очевидно, що занедбана дитина, яка часто є голодною, неохайною, не відчуває належної турботи й опіки батьків, відчуває себе непотрібною та небажаною. Прослідковується взаємозв'язок занедбаності зі страхом фізично постраждати та приниженням з боку батьків. Занедбаність частіше виникає в неблагополучних сім'ях, де є фізичне насильство та жорстоке ставлення до дітей. Як наслідок – в дорослому віці в людини виникають негативні думки стосовно себе, тому що з дитинства вона звикла до відчуття меншовартості й того, що вона гірша за інших, та параноїдальність як наслідок перенесення в доросле життя оцінювальних суджень щодо себе, які людина могла відчутти в дитинстві.

Результати описової статистики дають змогу нам мовити про середнє значення вияву психотравматичних подій дитинства за показниками гендерних особливостей.

Згідно з результатами діаграми (рис. 1), можна побачити, що на питання «Чи хтось змушував Вас до сексу?» 69,0% чоловіків відповіли «ні» й 14,1% відповіли «так». Натомість жінки на це питання відповіли: ні – 31,0%, так – 85,7.

Це свідчить про те, що жінки набагато частіше потрапляли під вплив сексуального насильства.

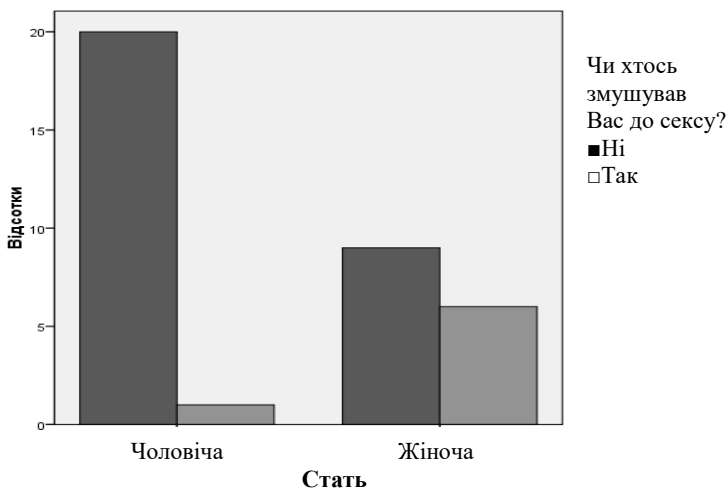

Рис. 1. Відсоткове значення відповідей на питання про сексуальне насильство серед жінок і чоловіків

Аналізуючи діаграму (рис. 2.), можна зазначити, що на питання «Чи відчували Ви себе непотрібним?», 35,0% жінок відповіли «ні», 50% відповіли стверджувально, 65,0% чоловіків на це питання відповіли «ні» і 50% – «так».

Це дає підстави вважати, що значна кількість чоловіків і жінок відчували себе непотрібними.

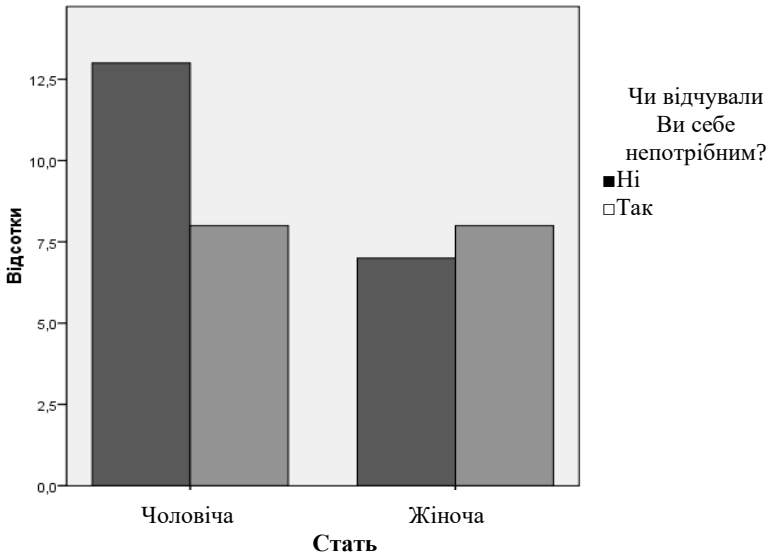

Рис 2. Відсоткове значення відповідей на питання про відчуття себе непотрібним у сім'ї

Аналізуючи показники середніх значень, ми отримали такі результати:

Найвищі показники – негативні думки стосовно себе ($M = 58$, $SD = 22,25229$), тривожність ($M = 35$, $SD = 12,91102$) та негативні думки стосовно світу ($M = 28$, $SD = 8,44530$) (таблиця).

Досліджувані респонденти зазвичай вважали себе гіршими за інших, слабкими і нездатними вирішити свої проблеми. Також у них виявлялася загальна недовіра до світу, відчуття того, що світ небезпечний і злий, відчуття незахищеності перед світом, і людьми, які можуть будь-коли завдати шкоди. Також у середньому в групі дослі-

джуваних виявлено високу тривожність, що свідчить про їхню загальну настороженість, страх перед майбутнім, нервозність і неспокій та частий тремор.

Таблиця

**Середні значення показників
основних шкал опитування, використаних методик**

Шкали методик	№	Мінімум	Максимум	Середнє	Стд. відх
Негативні думки стосовно себе	36	18	103	58	22,25229
Негативні думки стосовно світу	36	10	42	28	8,44530
Самоїдство	36	5	30	16	6,84679
Ворожість	36	0	24	6	5,96418
Тривожність	36	10	63	35	12,91102
Параноїдальність	36	0	24	10	6,85263
Інтерперсональна чутливість	36	0	35	15	9,56826
Дитячі психотравми	36	0	9	3	2,32771

Особливий інтерес становлять середні значення кількості дитячих психотравм у респондентів ($M = 3$, $SD = 2,32771$). Це свідчить про те, що в середньому в респондентів були 3 травмуючі події в дитинстві. Відтак досліджуваним респондентам характерний значущий рівень травматизації.

Висновки. Здійснене дослідження дало змогу виявити головні психологічні особливості відтермінованого впливу дитячих психотравм на психічний стан особистості у дорослому віці: дитина, яка спостерігала насильство над матір'ю, стає у дорослому віці більш схильною до агресивної поведінки як способу компенсації власної тривожності й недовіри до світу; сексуальне насильство над дітьми пов'язане з фізичним насильством над ними; жінки значно частіше порівняно з чоловіками потрапляють під вплив сексуального насильства; у занедбаних дітей у дорослому віці частіше виникають негативні думки стосовно себе, високий рівень тривожності, комплекси меншовартості та параноїдальні стани як наслідок перенесення в доросле життя оцінних суджень у дитинстві стосовно себе.

Отримані результати можуть бути перспективною подальших досліджень відтермінованого впливу психотравмуючих ситуацій на формування особистості, а також можуть бути використані для розробки основних теоретико-методичних прийомів опікунсько-виховної діяль-

ності, превентивної діяльності педагогів, психологів, соціальних педагогів із проблем насильства над дітьми.

1. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. СПб.: Питер, 2001. 240 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. М.: МГУ, 1984. 200 с.
3. Кириленко Т. С. Пошук гармонії. Емоційні переживання та стани особистості. К.: КНУ, 2004. 100 с.
4. Левін П. Зцілення від травми. М.: Вісь, 2011. 128 с.
5. Васильева Н. Л. Теория и методология современного детского психоанализа. СПб.: Изд-во С.-Петерб.ун-та, 2005. 160 с.
6. Злишков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
7. Бьюндженталь Дж. Искусство психотерапевта. 3-е междунар. издание; пер. с англ. и общ. ред. М. Р. Мироновой. СПб.: Питер, 2001. 304 с.
8. Трубицина Л. В. Процесс травмы. М.: Смысл; ЧеРо, 2005. 218 с.
9. Шаллан И. Шкала оценки тяжести воздействия травматического события Горовица. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. № 8. С. 25.

Lialuk G. M., Moroz O. S. Psychological peculiarities of the delayed influence of children's psychotrauma on the mental state of the person in adulthood

The article presents the necessity to study the problem of violence against children. The study of the psychological features of the delayed influence of children's psycho-traumatic events in the adulthood is relevant both in social and scientific terms. Currently, the problem of violence against children, their experiencing mental trauma is significant in connection with the increase in the number of man-made disasters, terrorist acts, hostilities, economic crises.

The childhood psycho-traumatic problems experienced by a person influence the vital activity of the individual, breaking the integrity of his mental world, transforming his life, changing his life position in society and in private life.

Manifestations of mental trauma are considered as all kinds of emotional, behavioral, physical complications that have to be experienced by a child who has fallen under the influence of a traumatic event. In general, they are consistent with the symptoms of PTSD, and also include depression, anxiety, behavioral disorders, and in particular the use of psychoactive substances, self-harm, lack of trust and emotional instability.

The results of the empirical study of psychological peculiarities of the delayed influence of children's psychotraumas on the psychic state of the personality in adulthood are presented. It is empirically proven that a child who observed violence against her mother becomes more aggressive in aging as a way of compensating her own anxiety and distrust to the world; sexual violence against children is closely linked to physical violence against them; women are much more

likely to be sexually abused than men; abandoned children in their adulthood, are characterized by negative thoughts on themselves; complexes of inferiority and paranoid states often occur, as a result of the transfer of valuable judgments of oneself from childhood into the adult life.

The obtained results may become the prospect of further research of the delayed influence of psychotraumatic situations on the formation of the individual, and can also be used for the development of basic theoretical and methodical methods of trusteeship and educational activities, preventive activities of teachers, psychologists, and social pedagogues on the problem of violence against children.

Key words: *personality, psychotrauma, physical and sexual violence against children, PTSR.*

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.9-177.3

Н. М. Майорчак

ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОТЕХНОЛОГІЙ З НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТІ З ПОДОЛАННЯ БРЕХЛИВОСТІ

Розглянуто можливі причини виявів брехливості особистості та особистісні проблеми, що їх спричиняють. Окреслено різні способи і методи надання психологічної допомоги особам юнацького віку, які схильні до брехливої поведінки.

З'ясовано ефективність психотехнологій із надання психологічної допомоги особистості з подолання брехливості.

Ключові слова: *брехливість, вияви брехливості, перфекціонізм, дисфункціональний перфекціонізм, психотехнології.*

Постановка проблеми. Вияви брехливості особистості мають об'єктивну та суб'єктивну сторони цього явища, в основі якого є намагання особистості вийти з ситуації з найменшими втратами або щось отримати. Водночас особа намагається діяти стереотипно й одноманітно (це, мабуть, є характерним для вікового періоду розвитку особистості, які брали участь у дослідженні). Отже, може йтися про те, що вияви брехливості у поведінці особистості є наслідком недостатнього усвідомлення себе та ситуації, а також браку засвоєних поведінкових патернів із максимальним використанням умов на свою користь або оптимального виходу з ситуації.

Окрім того, варто зазначити, що вияви брехні можуть бути спричинені намаганням отримати певні результати завдяки оточенню, що руйнує довіру й, відповідно, перспективу повноцінної комунікаційної взаємодії. Так, залежно від статі та соціального середовища виявлено різні типи вияву брехливості, які свідчать про те, що певна особистісна сфера зростає завдяки іншій. Це є ознакою певної дисгармонії у розвитку особистості, що потребує психологічної допомоги.

Так, найбільш вираженими особистісними проблемами, що спричиняють вияви брехні, можна назвати такі, як зовнішній контроль, нетерпимість до невизначеності, надмірне прагнення до конформності, відомість, залежність, домінування.

Очевидно, що значною мірою брехлива поведінка у дитячому віці закріпилася через страх бути покараним. У підлітковому віці до вказаного додалися недоліки щодо формування когнітивного образу «Я» й самооцінка. Вияв брехливості в юнацькому віці вкорінюється та формується на основі розвитку власного самостановлення. Тому це вказує на необхідність надання психологічної допомоги особистості з власного саморозвитку, яка має бути обґрунтованою й експериментально перевіреною щодо ефективності. Це передбачає розгляд функціональної єдності мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних і результативних складових, що й є **метою** цієї публікації.

Стан дослідження. Теоретико-методологічну основу для написання статті становили: принципи системної організації психіки людини (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Б. Ломов, В. Мерлін, В. Семиченко, Г. Щедровицький та ін.), принцип єдності свідомості та діяльності (А. Коваленко, С. Рубінштейн та ін.), принцип генезису та саморуху психіки особистості (Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко та ін.).

Концепції самодетермінації, самоактуалізації особистості як активного суб'єкта поведінки (С. Гарькавець, О. Леонтьєв, А. Маслоу, А. Петровський, К. Роджерс, Р. Роменець, В. Татенко, Е. Фромм та ін.), ідеї особистісного зростання людини в процесі комунікативної взаємодії (А. Борисюк, Л. Виготський, Є. Ільєнков, Г. Костюк, О. Леонтьєв, М. Лісіна, С. Рубінштейн та ін.), психологічні теорії спілкування як специфічної форми взаємодії суб'єктів, його структури та функцій (Б. Ломов, М. Обозов, Б. Паригін та ін.).

Прагматична теорія комунікації П. Грайса та її розвиток у теорії маніпулювання інформацією (S. McCornack), концептуальні підходи до проблеми брехні та брехливості особистості (А. Акименко, В. Знаков, А. Ленець, Ф. Савельєв, Л. Філонов).

Виклад основних положень. Вияви брехливості можна відобразити у вигляді системи з двома рівнями функціонування та двома головними компонентами, що об'єднані компонентом вищого рівня (рис. 1).

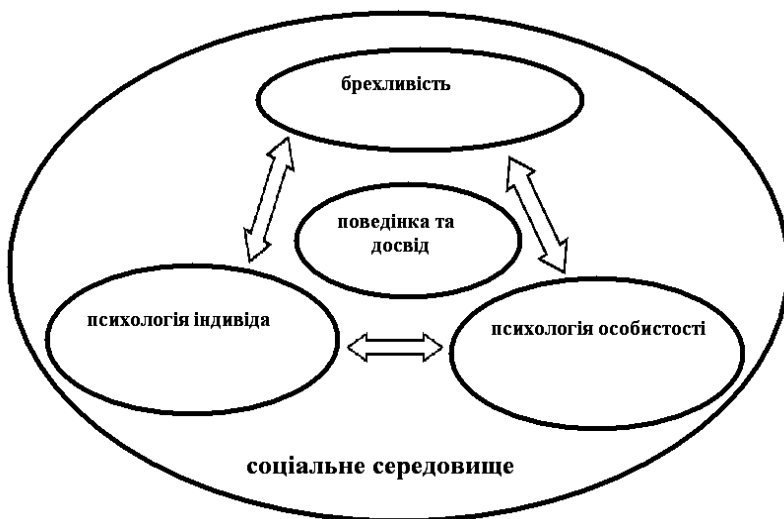

Рис. 1. Система формування та функціонування брехливості особистості

Цю систему формування та функціонування можна пояснити так:

- психологією індивіда є підсистема психофізіологічних властивостей, основою якої є перебіг та інтенсивність емоційної сфери, установки та психофізіологічні реакції;
- психологія особистості як підсистема охоплює комплекс особистісно-психологічних якостей, що сформовані під впливом соціального середовища і характеризують людину як його представника та у системі стосунків із ним;
- поведінка і досвід характеризують особливості стосунків із соціальним середовищем, які визначають утворені стереотипізовані поведінкові реакції людини на впливи з боку оточення;
- в умовах недостатньо сприятливого середовища для психології індивіда відбувається формування конфліктної психології особистості, що визначає схильність до брехливої поведінки Це, своєю

чергою, через досвід впливає на психологію індивіда. Так посилюються й укорінюються вияви брехливості в людині як індивіді та особистості.

До головних елементів системи, що характеризують брехливість людини за індивідним та особистісним компонентами, належить три-можність як відчуття дифузного побоювання і тривожного очікування, невизначеного занепокоєння або ж як відчуття невизначеної загрози, характер і час якої не піддаються прогнозам [1; 2; 3].

Отже, це свідчить про одну з найпоширеніших та найукорінених причин схильності до брехливої поведінки, а саме порушення в емоційній сфері особистості.

Одним із методів надання психологічної допомоги є тренінговий метод. А. Панкратова [4] дослідила рекомендації та практичні розробки Дж. Сайєррочі [5] та запропонувала психологічний тренінг із розвитку емоційного інтелекту відповідно до моделі здібностей, який охоплює чотири тематичні блоки – ідентифікацію емоцій, емоційне сприяння мисленню, розуміння емоцій, управління емоціями. Також велика увага приділяється післятренінговим заходам, мета яких зводиться до надання допомоги з використання отриманих навиків у реальному житті. Крім того, А. Панкратова вказує [4], що цей тренінг не є єдиною програмою з розвитку емоційного інтелекту, але його можна розглядати як типовий зразок цієї форми роботи.

Отже, обрана тренінгова програма має «переналаштувати» емоції та підвищити емоційний інтелект через когнітивні зрушення, яку можна представити як комп'ютерну програму. Активована програма відповідальна за когнітивні процеси переробки інформації.

Пошук методів надання психологічної допомоги особам юнацького віку дав можливість знайти розроблений М. Ларських і С. Ларських [6] тренінг корекції дисфункціонального перфекціонізму. В розробці зазначеного тренінгу вони виходили з тієї позиції, що розвиток критичного мислення при оцінці ірраціональних ідей, які активують когнітивні та емоційні розлади, допоможуть модифікувати і мінімізувати перфекціоністські тенденції особистості. У тренінгу використовується інтегративний підхід, що охоплює когнітивно-поведінкову, гуманістичну та психодинамічну психокорекцію.

Отже, експериментальний план дослідження на етапі формування експерименту може бути реалізований шляхом формування 5 груп (у кожній організації), з їх розподілом на 4 експериментальні та 1 контрольну. Таким чином, загальною кількістю груп є 10. Водночас щодо експериментальних груп передбачено таку особливість застосування незалежної змінної: на 3 групи буде здійснено психологічний

вплив через надання психологічної допомоги за окремим обраним його методом, а четверта група піддаватиметься впливу за всіма.

Процедура формування груп експерименту реалізована за такими етапами:

1. Планування: виокремлення критеріїв ранжування, якими визначено показник вияву брехливості та стать, а також визначення кількісного складу груп. Прийнято рішення про достатню чисельність учасників групи у кількості 12, оскільки це є достатнім для забезпечення проведення тренінгу й є можливість застосувати Т-критерій Вілкоксона після експериментального впливу (є непараметричним статистичним критерієм, який використовується для перевірки відмінностей між двома вибірками парних вимірів. Критерій доцільно використати ще й тому, що допустимий і рекомендований обсяг вибірки від 5 до 50 досліджуваних [7; 8; 9]).

2. Формування еквівалентних груп за принципом добровільної участі у формуючому експерименті. Оскільки досліджувану вибірку на етапі констатуючого експерименту становили 300 осіб, по 150 студентів з Українського католицького університету (95 чоловічої та 55 осіб жіночої статі) і курсантів Львівського державного університету внутрішніх справ (45 чоловічої та 105 осіб жіночої статі), достатньою кількістю учасників є 120 (по 60 із кожного навчального закладу). Середнє значення за вибірку щодо вияву брехливості є показник $2,84 \pm 1,81$, який визначено головним під час формування груп. За статтю процентний розподіл для груп має бути таким: для УКУ – чоловічої статі 63% й, відповідно, 37% – жіночої; для ЛьвДУВС – чоловічої 30% та 70% – жіночої.

3. Далі складено рейтинг за показником вияву брехливості (від найбільших до найменших) і охочих взяти участь у подальшому експерименті поділено за групами за таким правилом: № 1 – 1 (5) ЕГ, № 2 – 2 (6) ЕГ, № 3 – 3 (7) ЕГ, № 4 – 4 (8) ЕГ, № 5 та № 6 – 1 (2) КГ, № 7 – 4 (8) ЕГ, № 8 – 3 (7) ЕГ, № 9 – 2 (6) ЕГ, № 10 – 1 (5) ЕГ тощо до комплектування груп до 12 учасників. Така процедура забезпечила утворення максимально можливих еквівалентних груп.

Отже, обґрунтований план наступного етапу експериментального дослідження та комплектування груп свідчать про можливість проведення формуючого експерименту, оскільки вказані дії стали запорукою підвищення валідності результатів.

Формувальний етап експерименту тривав упродовж 2016 р. з такими особливостями:

– з експериментальними групами № 1 та № 5 проводились раз на тиждень заняття з навчання методу Д. Берселі TRE, опісля

учасники виконали ті ж тести, що й на етапі констатуючого етапу експерименту;

- з експериментальними групами № 2 та № 7 проводився 2–3 рази на місяць тренінг із розвитку емоційного інтелекту, після завершення якого учасники пройшли психодіагностику за методиками констатуючого експерименту;

- з експериментальними групами № 3 та № 8 проводився 2–3 рази на місяць тренінг корекції дисфункціонального перфекціонізму, опісля учасники виконали тести відповідно до констатуючого етапу експерименту;

- з експериментальними групами № 4 та № 8 проводились блоки занять: з навчання методу Д. Берселі TRE, проводилися тренінг з розвитку емоційного інтелекту, тренінг корекції дисфункціонального перфекціонізму, опісля учасники виконали ті ж тести, що й на етапі констатуючого етапу експерименту;

- контрольні групи № 1 і № 2 психологічну допомогу не отримували, а лише у грудні 2016 р. пройшли психодіагностику за визначеними методиками.

Результати порівняльного аналізу за експериментальними групами № 1 та № 5, що впродовж близько 3-х місяців проходили навчання з використання методу Д. Берселі, а також результати контрольних груп № 1 та № 2 (був застосований t-критерій Вілкоксона для залежних вибірок).

За контрольними групами щодо зрушень суттєвих відмінностей не встановлено, крім деяких. Так, найбільше зафіксовано змін за тестом Т. Лірі, який визначає тип міжособистісних стосунків. За підозрілістю та підпорядкованістю зміни є незначними або дані статистично недостовірні. Показники свідчать про те, що егоїстичність, агресивність і домінування певною мірою зросли в обидвох контрольних групах. Водночас хоча й незначно, але знизилась залежність. За рештою шкал відзначено недостовірні або протилежні зміни у групах щодо авторитарності, доброзичливості та альтруїстичності. Цілком можливим є вплив соціального середовища, а саме навчального закладу на такі тенденції.

За іншими шкалами найважливішими є зміни у сторону зниження дезадаптивності та, відповідно, адаптивності, збільшення відходу від вирішення проблем, сприйняття інших. Щодо виявів брехливості зафіксовано незначні збільшення, що мають достатню статистичну значущість.

За встановленими змінами можна зазначити посереднє зниження показника за виявами брехливості. За рештою шкал найбільших

змін у сторону зменшення зазнали нейротизм, соціально-комунікативна незграбність, нетерпимість до невизначеності, дезадаптивність, неприйняття себе та сприйняття інших, емоційний дискомфорт, зайва рухливість, агресивність, підозрілість, підпорядкованість, залежність та альтруїзм.

У сторону збільшення зафіксовано зміни щодо таких шкал, як адаптивність, відхід від вирішення проблем, сприйняття себе, емоційний комфорт, внутрішній самоконтроль, несприйняття інших та рухова активність.

Такі результати можуть свідчити про наявність змін в особистості, яку можна охарактеризувати як людину достатньо бадьору, конформну, що легко ставиться до ситуації невизначеності, має свою думку і не боїться її висловлювати та наполегливо відстоювати. Така людина більше готова брати на себе відповідальність. Також цей тип особистості може бути охарактеризований як упертий, завзятий, наполегливий і енергійний, критичний стосовно соціальних явищ і оточення.

Зменшення агресивності, підозрілості та підпорядкованості можуть свідчити про більшу впевненість у собі, що зумовлює зменшення залежності від ситуацій та оточення. Однак особа стає менш орієнтованою на соціальне оточення й вона менше готова виявляти альтруїзм у міжособистісних стосунках. Так, підвищення показників стосовно несприйняття інших указує на те, що людина переорієнтовується на своє внутрішнє середовище та намагається відсторонитися від оточення, а також намагається відсторонитися від певної частини проблем.

Цей процес можна описати так: унаслідок здатності суттєво знижувати кількість своїх накопичених емоцій і вивільнення з організму надлишкової напруги розширюється можливість когнітивного усвідомлення оточуючого середовища та себе в ньому як суб'єкта можливих адекватних учинків. Страхи і тривожність переходять з особистісного рівня функціонування на ситуативний, що дає людині можливість реальніше бачити ситуацію. Тому людина стає здатною говорити чесно та відверто, оскільки більш індивідуально ставиться до значної кількості життєвих проблем.

Отже, застосування методу Д. Берселі TRE можна вважати перспективним щодо надання психологічної допомоги з подолання схильності до брехні, оскільки встановлено і позитивні (розуміння та сприйняття себе, підвищення впевненості, можливість нейтралізувати накопичені емоції та нервову напругу), і дещо негативні результати (тенденція до ігнорування вимог навколишнього соціального середовища, зниження орієнтації на соціум).

На нашу думку, його як окремий метод можна рекомендувати особам, що надмірно орієнтовані на суспільство, є дуже залежними від соціальних стосунків і внаслідок дії цих факторів виявляють брехливість у своїй поведінці. Для інших випадків рішення про доцільність застосування цього методу необхідно ухвалювати відповідно до ситуації.

Результати змін після тренінгу з розвитку емоційного інтелекту в експериментальних групах № 2 і № 6 указують на те, що показники виявів брехливості мають незначне зниження, які нівелює недостатня статистична значущість.

Найбільш значущими та великими є зрушення за підвищенням прагненням до статусного зростання, адаптивністю, сприйняття себе й оточення, емоційний комфорт, гучність голосу, міміка, альтруїзм. Необхідно зауважити, що дещо підвищився показник фрустраційної нетолерантності. Таке поєднання змін указує на те, що ця особистість стає більш веселою, привітною, щирою та чуйною. Вона дедалі менше є в ситуації невизначеності, відчуває внутрішню тривогу, а вибір із декількох можливостей не є дуже складною справою.

Отже, така тренінгова програма «переналаштувала» емоції та підвищила емоційний інтелект її учасників, але це лише «вдосконалило» вміння брехати. Тому можна стверджувати, що такий метод психологічної допомоги є потужним інструментом вирішення особистісних проблем людини, однак формуються навички більш вмілого і продуманого обману, що посилюється впливом на емоційну сферу та підкріплюється невербальними засобами. Такі результати свідчать про складність визначення доцільності впливу на емоційну сферу та розвитку цього різновиду інтелекту, оскільки психотехнології є доволі ефективними. Однак є побічні ефекти, що сприяють адаптивності та виробленню ефективніших форм поведінки з оточенням. Але, такі зміни вдосконалюють здатність до більш вишуканої брехні, яка може сприйматися брехуном як високий власний потенціал.

Отже, отримані результати вказують на недоцільність застосування такого методу для підвищення рівня відвертості особистості, зокрема для юнаків. Однак відповідь на це питання можна знайти у К. Штайнера [10; 11], який спробував оперувати поняттями «емоційної зрілості», а також «емоційної грамотності» особистості та запропонував модель за першою категорію.

Отже, отримані результати за тренінгом означають, що його учасники справді освоїли лише процесуальну частину технології щодо розвитку емоційного інтелекту, а змістовна ще перебуває на початковому рівні. Цілком імовірно, що емоційний інтелект ще не може бути

доступним повною мірою досліджуваний віковій категорії через брак життєвого досвіду.

Результати після застосування тренінгу з корекції дисфункціонального перфекціонізму в експериментальних групах № 3 і № 8 свідчать про те, що значно порівняно з попередньо зазначеними результатами знизився показник за виявами брехливості. Такі зміни вказують на суттєве поліпшення у виявах брехливості. Крім вказаного, потрібно зазначити, що значно підвищилися показники за шкалами мотивації до схвалення, адаптивності, сприйняття себе, внутрішнього контролю й таких ознак емоційної експресії, як гучність голосу, образність мови та міміка.

Водночас підвищилися показники за такою міжособистісною характеристикою особливості стосунків, як егоїстичність. Зменшилися підвищене прагнення до статусного зростання, соціально-комунікативна незграбність, орієнтація на уникнення невдач, фрустраційна нетолерантність, дезадаптивність, відхід від вирішення проблем, неприйняття себе, підпорядкованість, підозрілість, залежність і альтруїстичність.

Такі показники могли б свідчити про посилення перфекціонізму, але суттєві від'ємні зрушення за шкалою «підвищене прагнення до статусного росту» вказує на значне його зменшення. Також це може підтвердити зменшення за шкалою «фрустраційна нетолерантність». Водночас можна вважати позитивними зміни для підвищення рівня правдивості за такими психологічними категоріями, як орієнтація на вирішення проблеми, зменшення підозрілості та залежності.

Однак зменшення альтруїзму викликає питання щодо ставлення до оточення. Водночас можна зазначити, що за проведенням аналізом (за результатами зрушень попередніх двох методів надання психологічної допомоги) альтруїзм зменшується за більшої правдивості та має тенденцію до збільшення за більших виявів брехливості. У цьому разі можна застосувати таке ймовірніше пояснення: в нормі для людини є «здоровий егоїзм», а альтруїзм є самообманом та й обманом іншої людини щодо справжніх намірів і цілей.

Особливо ефективним можна вважати включення до тренінгу елементів раціонально-емотивної терапії А. Елліса, які посилять психодинамічні завдання. Так, аналіз життєвих ситуацій за схемою ABCDE посилює розуміння ситуацій щодо власної безпеки, особливостей взяття відповідальності за зміни. Реалізація тренінгу була забезпечена аналізом сімейної деривації, оскільки є соціально-психологічним феноменом, який вимагає врахування при наданні психологічної допомоги особистості.

Отже, запропонований та апробований метод надання психологічної допомоги, що ґрунтувався на включенні до тренінгу корекції дисфункціонального перфекціонізму елементів раціонально-емоційної терапії й інформування щодо Д-сценаріїв є достатньо ефективним у наданні психологічної допомоги з подолання причин, які беруть участь у формуванні брехливої поведінки.

Результати експериментальних груп № 4 і № 8, щодо яких застосовано весь комплекс надання психологічної допомоги порівняння за t-критерієм Вілкоксона вказують на більш суттєві та поширені зрушення. Так, за всіма чотирма варіантами експериментального впливу рівень брехливості є найменшим, що свідчить про суттєве зниження показника предмета дослідження. Крім того, достатньо збільшеними можна вважати зміни за такими шкалами, як адаптивність, мотивація схвалення, сприйняття себе, емоційний комфорт, внутрішній контроль, гучність голосу, темп мови, інтонаційна виразність, рухова активність, міміка, а також егоїстичність, але доброзичливість у міжособистісних стосунках.

Також продовжує підтверджуватися висунуте припущення про те, що з розвитком здатності до більш правдивої поведінки знижується альтруїстичність у міжособистісних стосунках. Вказані зміни мають більший показник порівняно з обчисленням результатів за іншими групами експерименту.

Отже, комбінований варіант надання психологічної допомоги зі зниження в особистості чинників, що впливають на формування схильності до брехні та спричиняють вияви брехливої поведінки, виявився задовільним і найбільш ефективним зі всіх варіантів, що реалізувалися на практиці. Так, далі для узагальнення результатів і наглядності на рисунку 2 графічно висвітлено результати змін за середнім значенням щодо виявів брехливості за всіма групами дослідження.

Як видно з рисунку, в контрольних групах рівень брехливості хоча й незначно, але підвищився. У всіх експериментальних групах відбулося зниження виявів брехливості, але у різному ступені. Так, найменшого зрушення зазнали показники в експериментальних групах № 2 і № 6, з якими проводився тренінг розвитку емоційного інтелекту.

Найбільшого зрушення щодо брехливості зазнали показники в експериментальній групі № 4 та менші, але значні у групах № 3, № 7 та № 8. Така різниця може бути спричинена впливом певних прихованих факторів, а саме «навчальний заклад» і «стать». Однак у дослідження не було включено методів, які б давали змогу визначати особливості навчального закладу.

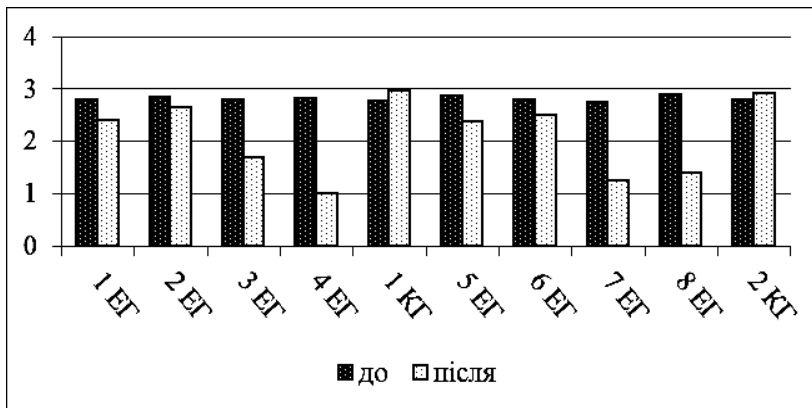

Рис. 2. Порівняльні показники виявів брехливості у групах учасників експерименту до та після формуючої стадії

Отже, отримані результати вказують на те, що застосовані технології психологічної допомоги дають більший ефект для тих осіб, яким необхідніша допомога за показником вияву брехливості. Водночас ефект зниження є меншим у тих учасників, що мають менший показник брехливості.

Висновки. Отже, ми визначили цілі надання психологічної допомоги, якою є емоційна сфера особистості, що в своїй основі має стереотипізовані психофізіологічні реакції, когнітивні спотворення та відповідні сформовані установки, а також поведінкові навички стосунків із соціальним середовищем і поведінкової саморегуляції у процесі соціальних контактів. Окрім того, як характерну особливість молоді виокремлено перфекціонізм (специфічний різновид брехні), що виявляється в обманюванні себе через надмірну орієнтацію на викривлені соціальні атрибути та цінності.

Здійснений пошук методів та аналіз розроблених психотехнологій дав змогу визначити як методи надання психологічної допомоги особистості зі зниження брехливості саме такі, як розширений варіант тренінгів з розвитку емоційного інтелекту та корекції дисфункціонального перфекціонізму.

Після застосування методів психологічної допомоги проведено психодіагностичне дослідження та опитування й встановлено щодо зрушень такі показники:

– за контрольними групами суттєвих відмінностей не встановлено, крім тесту Лірі. Так, показники свідчать про те, що егоїстичність,

агресивність і домінування певною мірою зросли в обидвох контрольних групах, але знизилась залежність. Щодо виявів брехливості зафіксовано незначні збільшення, що мають достатню статистичну значущість;

– в експериментальних групах № 1 та № 5 після TRE зафіксовано посереднє зниження показника за виявами брехливості. За рештою шкал зміни свідчили про формування особистості, яка є достатньо бадьорою, конформною, легко ставиться до ситуації невизначеності, має свою думку і не боїться її висловлювати та наполегливо відстоювати. Однак стає менш орієнтованою на соціальне оточення й менше готова виявляти альтруїзм у міжособистісних стосунках;

– розгляд результатів змін після тренінгу з розвитку емоційного інтелекту в групах № 2, № 6 вказують на факт незначного зниження брехливості. Решта показників вказують на певну суперечність у характеристиках, що можуть виявлятися в різних поведінкових патернах. Такий тип особистості нагадує більше особу, що схильна до маніпуляції та використовує різноманітні власні навички володіння своїми та чужими емоціями. Встановлено, що такий тренінг не лише підвищив емоційний інтелект його учасників, а й вдосконалив уміння брехати;

– обчислення зрушень в експериментальних групах № 3 та № 8 після застосування тренінгу з корекції дисфункціонального перфекціонізму свідчать про те, що значно знизився показник за виявами брехливості. Водночас найбільш позитивними змінами для підвищення рівня правдивості можна вважати такі, як підвищення орієнтації на вирішення проблеми, зменшення підозрілості та залежності. Водночас зауважено, що альтруїзм оберненопропорційний правдивості та має тенденцію до збільшення при більших виявах брехливості;

– результати за експериментальними групами № 4 та № 8, щодо яких застосовано весь комплекс надання психологічної допомоги, вказують на найменший рівень брехливості серед експериментальних груп та найбільше зниження. Зафіксовано суттєві зміни за багатьма іншими шкалами емпіричного дослідження, які підтверджують зменшення рівня брехливості.

1. Батраченко І. Г., Лоза О. О. Перфекціонізм як теоретична та практична проблема професіоналізації державного службовця. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і Психологія». 2011. № 2 (2). С. 109–114.

2. Большой психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. М.: Прайм-Еврознак, 2003. 672 с.

3. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения. М.: ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. 160 с.
4. Панкратова А. А. Эмоциональный интеллект: примеры программы формирования. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. Психологічні дослідження: електрон. науч. журнал.* 2010. № 1 (9). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2010n1-9/289-pankratova9.html>.
5. Ciarrochi J. Emotional Intelligence in Everyday Life. 2nd Edition. Publisher: Psychology Press; 2 edition. 2006. 312 p.
6. Ларских М. В., Ларских С. А. Тренинг коррекции дисфункционального перфекционизма. *Научно-медицинский вестник центрального Черноземья.* Воронеж: Воронежский государственный медицинский университет имени Н. Н. Бурденко. 2009. № 35. С. 102–106.
7. Бююль А., Цёфель П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей; пер. с нем. СПб.: ДиаСофтЮП, 2005. 608 с.
8. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов. 5-е изд. М.: НОУ ВПО «МПЦИ»; Флинта, 2011. 336 с.
9. Наследов А. Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. СПб.: Питер, 2007. 416 с.
10. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ / пер. с англ. А. П. Исаевой. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. 560 с.
11. Штайнер К. Эмоциональная грамотность: интеллект с сердцем. Руководство по улучшению личных и профессиональных отношений. К.: НВП «Интерсервис», 2016. 462 с.
12. Вагин И. Психология виживания. М.: АСТ Астрель, 2004. 352 с.
13. Мельник И. Уловки споров. М.: [б. и.], 1991. 13 с.

Majorchak N. M. Determination of the effectiveness of psychotechnologies to provide psychological assistance to the person to overcome the lie

The article deals with possible causes of manifestations of lie and, personal problems that cause them. the article is describes various methods of providing psychological assistance of the youth who are prone to lie. It also describes the effectiveness of psychotechnologies in providing psychological assistance to the person to overcome the falsity.

The manifestation of lie in adolescence is rooted and formed on the basis of the development of their own self-determination. Therefore, this indicates the need to provide psychological assistance to the individual from self-development, which should be substantiated and experimentally tested for efficiency. The article deals with the functional unity of motivational, emotional, cognitive, dynamic, regulatory and effective components of lie. The search for methods of providing psychological assistance to young people has made it possible to find training for the correction of dysfunctional perfectionism, as perfectionism as a specific kind of falsehood is distinguished as a characteristic feature of youth, which manifests itself in deceit itself due to excessive orientation towards distorted social attributes and values.

The conducted search of methods and analysis of the developed psychotechnologies gave the opportunity to define methods of providing psychological assistance to the person to reduce the lie, such as an extended version of trainings on the development of emotional intelligence and correction of dysfunctional perfectionism.

In the development of this training, the authors proceed from the standpoint that the development of critical thinking in the evaluation of irrational ideas that is the causative agent of cognitive and emotional disorders will help to modify and minimize perfectionist tendencies of the individual. The training uses an integrative approach, which includes cognitive-behavioral, humanistic and psychodynamic psycho-correction.

Key words: falsehood, manifestations of falsity, perfectionism, dysfunctional perfectionism, psychotechnology.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК [159.9:351.74](477)

Н. Е. Мілорадова

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КОМПОНЕНТА ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Подано результати вивчення типів міжособистісного спілкування й особливостей розвитку комунікативних здібностей слідчих на різних етапах професійного розвитку: професійна адаптація, оволодіння професійною діяльністю, творче самовираження, наставництво, соціальна переадаптація. Визначено специфіку вияву зазначених характеристик на кожному з етапів. Констатовано, що на всіх етапах професійного розвитку в слідчих переважає авторитарний тип міжособистісного спілкування; показники лідерських якостей поступово зростають від низьких (адаптанти) до середніх та високих (наставники, соціальна переадаптація); простежується позитивна тенденція якісних змін стосовно людей, у прагненні до співробітництва і самостійності, приймаючи рішення.

Ключові слова: професіогенез, слідчі органів досудового розслідування, соціальний компонент.

Постановка проблеми. Соціально-економічні трансформації сучасного суспільства вимагають змін у характері й умовах професійної діяльності людини. Складний і відповідальний етап розвитку нашої держави характеризується формуванням всіх сфер життєдіяльності суспільства, зокрема й правоохоронної. Нині дуже актуальним є питання становлення правоохоронної еліти. Головними характеристика-

ми поліцейських сучасності є гармонійне поєднання компетентності, відповідальності, високого професіоналізму й особистої зрілості.

Керівництво Національної поліції України наголошує на тому, що робота слідчих є найважливішим інструментом у роботі всієї поліцейської системи. Як зазначають фахівці [1; 2], з-поміж юридичних спеціальностей саме професія слідчого потребує не тільки відповідних задатків, покликання та освіти, а й достатнього життєвого досвіду, низки професійних знань навиків і вмінь. Цей вид професійної діяльності пов'язаний із здійсненням процесу дізнання та розслідування злочинів. Метою професійної діяльності слідчого є правова охорона головних соціальних цінностей суспільства, встановлення істини під час розслідування злочинів і притягнення до суду винних. Як зазначає В. І. Барко, характерними для цього виду діяльності є знання кваліфікації злочинів; тактики і методики розкриття й організації роботи з розкриття конкретних злочинів; тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій; встановлення психологічного контакту з людьми; застосування технічних і криміналістичних засобів [1, с. 78–79].

Значущою складовою діяльності слідчого є соціальний компонент, що визначає здатність працівника бути суб'єктом соціальних відносин і ґрунтується на особистісно-професійній взаємодії особи із соціальним середовищем. Одним із обов'язкових компонентів психологічної структури юридичної діяльності слідчого є комунікація – професійне спілкування. Її результатом є отримання необхідної інформації. Цей процес охоплює розгляд джерел, каналу передавання та прийому інформації; особливостей контролю за передачею інформації; переробка інформації; вплив учасників взаємодії одні на одних; обмін досвідом. Саме сформована комунікативна компетентність є одним із найважливіших елементів у структурі професійної майстерності сучасного слідчого. Тому необхідність дослідження соціального компонента професійного розвитку працівників слідчих підрозділів є актуальною.

Стан дослідження. Питання професіографічних досліджень юридичних професій розкриваються в працях видатних зарубіжних і вітчизняних науковців. Різні аспекти психологічної структури діяльності працівників слідчих підрозділів проаналізовано в працях Д. О. Александрова, В. Г. Андросюка, О. М. Бандурки, В. І. Барко, С. П. Бочарової, В. Л. Васильєва, О. В. Землянської, Ю. Б. Ірхіна, М. В. Костицького, Н. І. Клименка, А. В. Кофанова, В. С. Кузьмичова, В. К. Лисиченка, О. М. Столяренка, О. Р. Ратинова, О. М. Цільмак та ін.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей соціального компонента змістовних характерис-

тик професіогенезу працівників слідчих підрозділів на стадії професійного розвитку.

Завдання дослідження: 1) визначити та порівняти між собою особливості розвитку комунікативних здібностей слідчих із різним стажем несення служби; 2) з'ясувати типи міжособистісного спілкування працівників слідчих підрозділів із різним стажем несення служби.

Виклад основних положень. Головним завданням комунікативної сторони діяльності слідчого є отримання під час розслідування достовірної інформації про злочин шляхом спілкування з людьми. Саме соціальний компонент змістовних характеристик професіогенезу розкриває його сутність через: можливість фахівця використовувати отримані знання, вміння та навик у професійному середовищі; здатність слідчого під час виконання професійних функцій психологічно правильно, раціонально, продуктивно й ефективно формувати та реалізовувати соціальну взаємодію; виконання соціальних ролей; подолання комунікативних бар'єрів, що забезпечує його функціональність у соціальному контексті [3]. Як зазначає О. М. Цільмак [2], цей компонент слідчої діяльності детермінований сукупністю розвинених професійно важливих комунікативних якостей (товариськість, контактність, доступність, дипломатичність, тактовність і доброзичливість, упевненість і невимушеність у спілкуванні, відсутність скованості, толерантність, емпатійність, мовна спритність і привабливість тощо) та вмінь (встановлювати психологічний контакт; корегувати й управляти процесом взаємодії; протистояти стереотипам сприйняття, бар'єрам спілкування; налагоджувати зворотний зв'язок; правомірно отримувати інформацію, що необхідна для слідчої діяльності; встановлювати контакти з різними учасниками слідчих дій; налаштовуватися на різні форми спілкування залежно від індивідуально-психологічних особливостей об'єктів слідчої діяльності; коротко, чітко та зрозуміло) слідчого.

Вибірку дослідження становили 350 осіб, які були поділені на такі групи: 1 група – працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 1–3 роки (адаптанти, 98 осіб); 2 група – працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 3 – 7–10 років (інтернали, 117 осіб); 3 група – працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 7–10 – 15–20 років (майстри, 73 особи); 4 група – працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 15–20 років (наставники, 36 осіб); 5 група – працівники поліції слідчих підрозділів зі стажем несення служби 20–25 років (соціальна переадаптація, 26 осіб).

За допомогою методики багатофакторного дослідження особистості «16-факторний опитувач Р. Кеттелла» [2] визначено особливості комунікативних здібностей працівників слідчих підрозділів із різним стажем несення служби (див. рис. 1–5). Групу комунікативних властивостей особистості відображають такі фактори: А – замкнутість–товариськість; Е – підпорядкованість–домінантність; Н – боязкість–сміливість; L – довірливість–підозрілість; N – прямолінійність–дипломатичність; Q₂ – конформізм–незалежність.

На рис. 1 відображено психографію комунікативних властивостей слідчих першої групи. Так, поєднання факторів А і Н відображають потребу особистості в спілкуванні та вміння спілкуватися. Середні значення факторів А (5 стенів) і Н (5 стенів) характеризують слідчих першої групи як людей, які уникають взаємин, їх характерна активність у встановленні й збереженні контактів є невисокою.

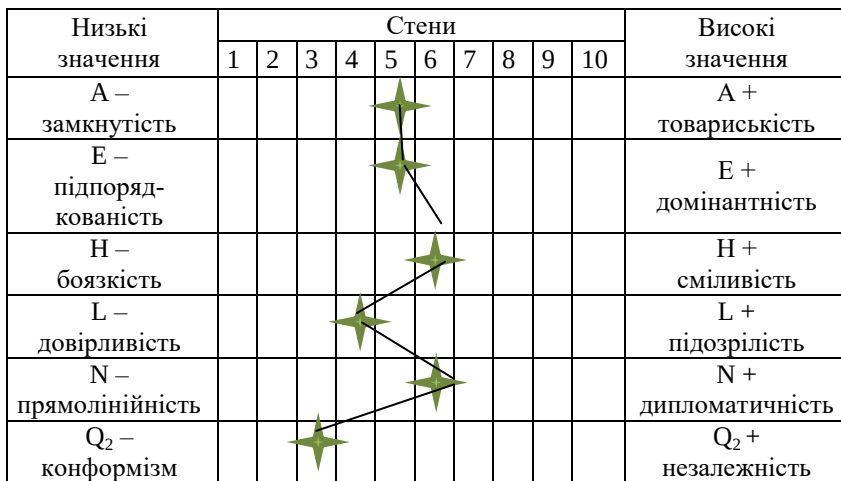

Рис. 1. Психографія комунікативних властивостей особистості працівників слідчих підрозділів першої групи дослідження

Поєднання факторів L і N характеризує ставлення особистості до інших людей. У слідчих першої групи зафіксовано низьке значення фактора L (4 стени) і середнє – фактора N (6 стенів), що свідчить про їх схильність до вияву недовіри та підозрілості до оточення, але вміння поводитися коректно.

Поєднання факторів Е і Q₂ відображає деякі сторони лідерського потенціалу особистості. Діагностовано, що у слідчих першої групи

фактор Е має середні значення (5 стенив), а фактор Q₂ (3 стени) – низькі. Такі показники свідчать про низький лідерський потенціал особистості. З одного боку, слідчі першої групи самотверджуються і прагнуть до незалежності, а з іншого – віддають перевагу думці інших, схильні уникати ситуацій, що вимагають власної відповідальності за прийнятті рішення, потребують підтримки.

У слідчих другої групи діагностовано (рис. 2) середні значення фактора А (6 стенив) і високі – фактора Н (8 стенив). Тобто вони невимушені у спілкуванні з оточенням, сміливі, активні люди, які готові мати справу з незнайомими обставинами та людьми, уважні, схильні до співпраці.

У ставленні до інших слідчі другої групи можуть бути і довірливими людьми, що дуже гарно вживаються з іншими, і підозрілими, схильними до аналізу та швидкої зміни стилю і дистанції спілкування за зміни комунікативної ситуації, про що свідчить середне значення фактора L (5 стенив) і високе – фактора N (7 стенив).

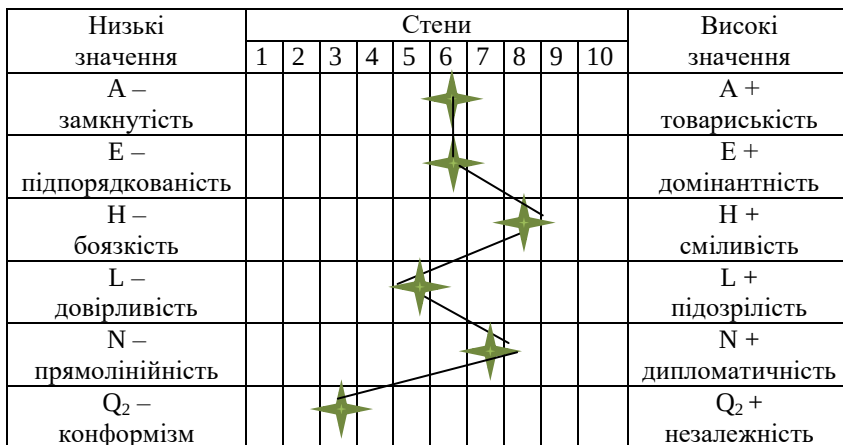

Рис. 2. Психографія комунікативних властивостей особистості працівників слідчих підрозділів другої групи дослідження

Середні значення фактора Е (6 стенив) і низькі – фактора Q₂ (3 стени) свідчать про низький лідерський потенціал. Можемо стверджувати, що слідчі другої групи не прагнуть зайняти лідируючу позицію серед оточення або в групі. В деяких ситуаціях вони можуть бути самовпевнені та вперті, але більше схильні до конформної поведінки (рис. 2).

На рисунку 3 відображено психографію комунікативних властивостей слідчих третьої групи. Високі значення факторів А (9 стень) і Н (8 стень) означають, що слідчі прагнуть до спілкування, легко і швидко, часто за власною ініціативою вступають у контакт із незнайомими і малознайомими людьми. Досвід їх міжособистісного спілкування великий, але доволі часто взаємини поверхневі та нетривалі. Вони впевнені у собі, доволі сміливі та розкуті, невимушені у соціальних контактах.

Середні значення факторів L (5 стень) і N (5 стень) (рис. 3) відображають здатність слідчих третьої групи доволі тонко розбиратися в людях, замислюватися над мотивами їхньої поведінки. До людей ставляться доброзичливо, але без особливої довіри. Довірливі відносини встановлюють з тими, хто близький за інтересами, з ким підтримують давні стосунки. Розуміють чужі проблеми, але свої проблеми схильні зберігати в таємниці та вирішувати самостійно.

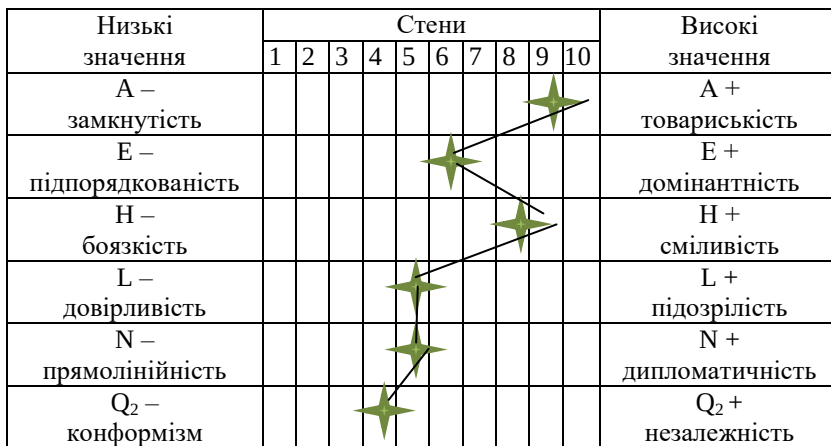

Рис. 3. Психографія комунікативних властивостей особистості працівників слідчих підрозділів третьої групи дослідження

Як і у другій групі, у слідчих третьої групи дослідження зафіксовано середні значення фактора Е (6 стень) і низькі – фактора Q₂ (3 стени), що свідчить про низький лідерський потенціал. Тобто слідчі третьої групи не прагнуть зайняти лідируючу позицію і прагнуть працювати у групі, колективно приймати рішення (рис. 3).

У слідчих четвертої групи діагностовано високі значення факторів А (9 стенів) і Н (7 стенів) (рис. 4). Тобто вони прагнуть до співробітництва, у спілкуванні відкриті, доброзичливі, легко вживаються з людьми, легко включаються в активні дії, не бояться критики. Соціально сміливі, готові мати справу з незнайомими обставинами та людьми.

Низьке значення фактора L (3 стени) і середнє – фактора N (6 стенів) свідчить про те, що у ставленні до оточення слідчі четвертої групи дослідження доволі добре пристосовуються, не прагнуть до конкуренції та легко знаходять спільну мову з людьми. У відносинах з іншими вони, з одного боку, можуть бути прямолінійними людьми, з іншого – дипломатичними та проникливими (рис. 4).

Лідерський потенціал виражений на середньому рівні, про що свідчать середні значення фактора Е (6 стенів) і Q₂ (5 стенів). Залежно від ситуації слідчі четвертої групи виявляють гнучкість поведінки від повного домінування та самостійності у прийнятті рішень до незначної залежності від групи і прагнення працювати у колективі (рис. 4).

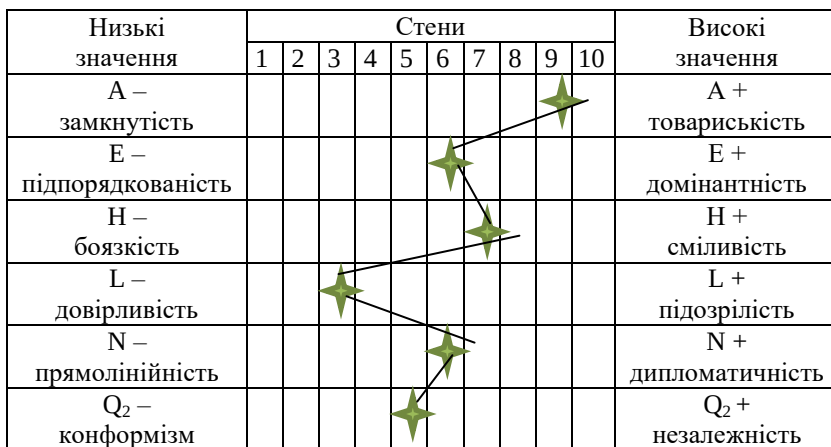

Рис. 4. Психографія комунікативних властивостей особистості працівників слідчих підрозділів четвертої групи дослідження

У слідчих п'ятої групи дослідження зафіксовано високі значення фактора А (8 стенів) і середні – фактора Н (6 стенів). У спілкуванні вони відкриті, доброзичливі, легко вживаються з людьми, проте в деяких ситуаціях намагаються триматись осторонь (див. рис. 5).

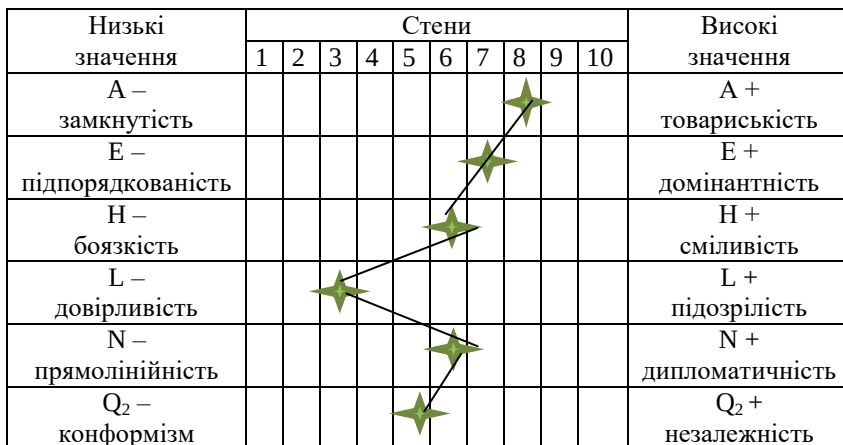

Рис. 5. Психографія комунікативних властивостей особистості працівників слідчих підрозділів п'ятої групи дослідження

Низькі значення факторів L (3 стени) і середні значення фактора N (6 стенив) характерні прямолінійним, іноді різким і грубуватим у ставленні до оточення, які доволі добре пристосовуються до умов та інших людей. Високі значення фактора Е (7 стенив) і середні – фактора Q₂ (5 стенив) свідчать, що слідчі п'ятої групи активно прагнуть зайняти лідерське становище в групі. Вони мають власний погляд на багато питань, прагнуть впливати на поведінку оточення відповідно до свого бачення і розуміння ситуації, віддають перевагу самостійним рішенням.

Наступним етапом нашого дослідження було визначення типів соціальної взаємодії за допомогою методу діагностики міжособистісних відносин (модифікованого й адаптованого Л. Н. Собчик варіанту інтерперсональної діагностики Т. Лірі) [5].

Визначено, що на всіх етапах професійного розвитку, в усіх групах дослідження у слідчих переважає авторитарний тип міжособистісного спілкування (див. рис. 6–7). Так, правоохоронці першої (8,45 ± 2,11), третьої (7,36 ± 2,97), четвертої (7,36 ± 2,97) і п'ятої (7,83 ± 2,46) груп дослідження мають середній рівень розвитку цього типу, що характеризує їх як впевнених у собі, активних і наполегливих людей. Тоді як правоохоронці третьої групи мають високий рівень розвитку цього показника (11,18 ± 2,02), що свідчить про їх енергійність, схильність домінувати в стосунках, дещо перевищувати свої можливості.

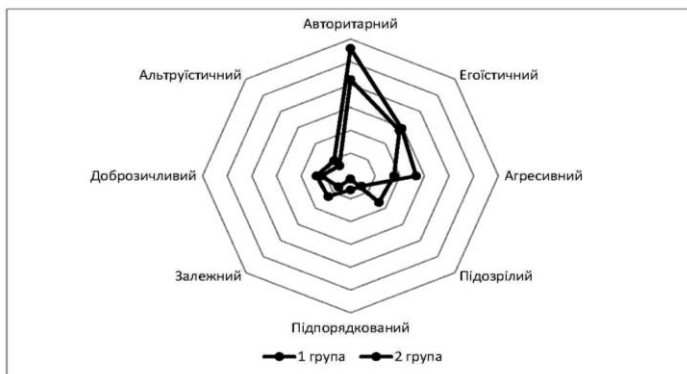

Рис. 6. Особливості соціальної взаємодії слідчих на стадії професійного розвитку, ($\bar{x} \pm \sigma$)

Констатовано, що правоохоронці першої та другої груп обирають егоїстичний й агресивний тип взаємодії, що характеризує їх як впевнених у собі, незалежних, орієнтованих на власну особистість, схильних до суперництва людей. Правоохоронці третьої групи у взаємодії з людьми схильні виявляти авторитаризм ($7,36 \pm 2,97$), доброзичливість ($3,63 \pm 2,01$) і альтруїзм ($3,09 \pm 1,64$).

Як і правоохоронці четвертої групи авторитарні ($7,33 \pm 1,93$), доброзичливі ($6,00 \pm 2,54$) та альтруїстичні ($5,77 \pm 3,99$).

Рис. 7. Особливості соціальної взаємодії слідчих на стадії професійного розвитку, ($\bar{x} \pm \sigma$)

Тобто вони відповідальні стосовно інших людей, схильні до співпраці, але прагнуть посісти лідерські позиції.

Правоохоронці п'ятої групи в міжособистісних стосунках схильні до вияву авторитаризму ($7,83 \pm 1,23$), доброзичливості ($7,83 \pm 1,45$), альтруїзму ($7,42 \pm 1,34$) й егоїстичності ($6,08 \pm 2,24$) і залежності ($6,08 \pm 2,24$).

Тобто на етапі підготовки до виходу на пенсію правоохоронці доволі впевнені в собі, доброзичливі до оточення, співпрацюють з колегами. Однак потребують визнання та підтримки оточення, більш орієнтовані на свої потреби і бажання.

Висновки. Протягом дослідження нами виявлено певні особливості соціального компонента професіогенезу слідчих, а саме:

- у слідчих усіх досліджуваних груп переважає авторитарний тип міжособистісного спілкування з тенденцією до вияву агресивного й егоїстичного типу в адаптантів та інтерналів та доброзичливого й альтруїстичного у респондентів на етапі наставництва та соціальної переадаптації;

- зростання показників лідерських якостей від низьких (адаптанти) до середніх та високих (наставники, соціальна переадаптація);

- у респондентів усіх груп зростають показники пристосування до професійного середовища і розмежування професійного спілкування та особистого;

- спостерігається позитивна тенденція якісних змін у ставленні до людей, прагненні до співробітництва і самостійності, приймаючи рішення.

Використання отриманих результатів у здійсненні заходів психологічного супроводу професійного розвитку слідчих органів досудового розслідування сприятиме корегуванню діагностованого особистого професіогенетичного сценарію.

1. Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Нешерет Т. В., Шаповалов О. В. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: практичний посібник. К.: Київський нац. ун-т внутр. справ; ДП «Друкарня МВС», 2007. 100 с.

2. Цільмак О. М. Професійно важливі якості слідчого-криміналіста. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 134–140.

3. Мілорадова Н. Е. Базові характеристики професіогенезу фахівця-правоохоронця. *American Journal of Fundamental, Applied and Experimental Research*. 2018. № 2 (9). С. 53–60.

4. Капустина А. Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла. СПб.: Речь, 2011. 112 с.

5. Собчик Л. Н. Диагностика межличностных отношений: модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири. М.: ИНФРА, 1990. 156 с.

Miloradova N. E. Specific features of the social component of professional genesis of investigators of pre-trial investigation agencies

The author of the article deals with specific features of the social component of professional genesis of investigative units' employees. It has been noted that the main characteristics of modern police officers are a harmonious combination of competence, responsibility of high professionalism and personal maturity.

It has been emphasized that it is the profession of an investigator in the field of legal professions requires both the corresponding capacities, avocation, education, and sufficient life experience, a range of professional knowledge, skills and abilities.

An important component of investigators' activity is the social component that determines the employee's ability to be a subject of social relations and is based on personal and professional interaction of a person with the social environment. One of the compulsory components of the psychological structure of an investigator's legal activity is communication – professional communication.

The study of specific features of the social component of content characteristics of professional genesis of investigative units staff at the stage of professional development was carried out with the help of the method of multifactorial research of personality «16-factor questioner of R. Kettella» and the method of diagnostics of interpersonal relations (modified and adapted by L. N. Sobchik, variant of interpersonal diagnostics of T. Lyrae).

The author has presented the results of studying the types of interpersonal communication and specific features of the development of communicative abilities of investigators at various stages of professional development: professional adaptation, mastering of professional activity, creative self-expression, mentoring, social re-adaptation.

The specificity of the manifestation of these characteristics at each of the stages of professional genesis has been determined.

It has been stated that the authoritarian type of interpersonal communication dominates at all stages of professional development of investigators; indicators of leadership qualities gradually increase from low (adaptants) to medium and high (mentors, social re-adaptation); there is a positive tendency for qualitative changes in relation to people, the desire for cooperation and independence in decision-making.

Key words: professional genesis, investigators of pre-trial investigation agencies, social component.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

СПЕЦИФІКА РЕСУРСНОСТІ ТА ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Висвітлено результати дослідження ресурсності та життєздатності особистості в контексті психологічної готовності до змін працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. Обґрунтовано актуальність вивчення цього феномену в ракурсі професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої служби в умовах її реформування. Розкрито зміст понять «психологічна готовність» і «психологічна готовність до змін», аргументовано значущість ресурсності та життєздатності особистості для повноцінного функціонування цих психологічних феноменів.

Емпірично доведено, що працівники кримінально-виконавчої служби з високим рівнем психологічної готовності до змін демонструють більшу вираженість низки компонентів ресурсності та життєздатності особистості. Зазначено, що отримані результати можуть бути використані у підготовці та перепідготовці персоналу кримінально-виконавчої служби.

Ключові слова: *життєздатність, професійна діяльність, психологічна готовність до змін, працівники кримінально-виконавчої служби, ресурсність.*

Постановка проблеми. Введення в дію Кримінально-виконавчого кодексу України вказує на послідовне та планомірне виконання Україною своїх зобов'язань у сфері кримінально-виконавчої системи з метою максимального наближення регламентації її діяльності до міжнародних стандартів [1, с. 255].

Реформи пенітенціарної системи в Україні, які запроваджені Міністерством юстиції, мають удосконалити систему кримінально-виконавчої служби, а саме внести зміни у сферу виконання кримінальних покарань і пробації. На шляху до вдосконалення пенітенціарної системи в Україні є низка невирішених питань, які в майбутньому будуть вирішені [2, с. 6].

Кримінально-виконавча служба України на сучасному етапі, як зауважує О. В. Сахнік, переживає непростий перехідний період, пов'язаний із відмовою від застарілих форм, методів і підходів до організації діяльності з виправлення та ресоціалізації незаконнослухняних громадян. ... Доволі непросто сучасному пенітенціаристу переорієнту-

ватися на нові засади виконання професійних функцій без відповідної професійно-психологічної підготовки, покликаній змінити його прихильне ставлення до застарілої, малоефективної системи організації виконання покарань [3, с. 250]. Справа полягає у тому, що більшість діючих пенітенціаристів проходили етапи професійного самовизначення, первинного професійного становлення та накопичення професійного досвіду задовго до початку реформаторських часів. Засвоєні ними правила і норми, пов'язані з виконанням професійних функцій, увійшли в конфлікт із вимогами сьогодення [3, с. 252]. Усе, що здавалось основою здійснення успішної професійної діяльності, перетворилося на непотрібні настанови, що втратили свою актуальність і шкодять процесу прогресивних перетворень у пенітенціарному відомстві. Доволі складно досвідченому фахівцю, який протягом багатьох років керувався звичними для нього нормами під час організації та несення служби, усвідомити їх недосконалість, погодитися з необхідністю їх перегляду або повного скасування [3, с. 252]. Отже, вітчизняне пенітенціарне відомство гостро потребує нових, інноваційно спрямованих кадрів [3, с. 250].

Започатковані урядом нашої країни реформи пенітенціарної системи безпосередньо стосуються кожного співробітника кримінально-виконавчої служби України [4, с. 330]. Із метою визначення ефективних шляхів професійного зростання співробітників кримінально-виконавчої системи необхідно виокремити психологічні властивості, які мають конструктивний характер [4, с. 331].

Під час проведення організаційних змін важливо не тільки мати чітку політику, а й враховувати фактори психологічної готовності персоналу до змін, що є одним із головних компонентів ефективності їх упровадження [5, с. 212].

Багатоаспектність і переплетення з різними дисциплінами проблеми готовності співробітників КВС до інновацій і розвитку їх професійного потенціалу, існування безлічі теоретичних підходів до розуміння проблеми, відсутність чітко сформульованих критеріїв визначення рівня психолого-акмеологічної готовності, професійного потенціалу особистості в конкретному виді діяльності, загострюють необхідність вивчення цього напрямку [6, с. 6].

Стан дослідження. Готовність особистості до інновацій неодмінно передбачає психологічну готовність до змін, які супроводжують інноваційні перетворення. Водночас, незважаючи на актуальність вивчення здатності суб'єкта не тільки адаптуватися, а й успішно реалізуватися у вирі тих змін, які супроводжують наше життя нині, означена проблема у сучасній психологічній науці вивчена недостатньо.

Важливим дослідним завданням, на нашу думку, є вивчення не лише психологічного змісту феномену психологічної готовності до змін у працівників Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВСУ), а й висвітлення специфіки особистісних чинників такої готовності, які забезпечують розвиток професійного й особистісного потенціалу фахівця.

Мета статті – виявити й охарактеризувати специфіку ресурсності та життєздатності особистості в контексті психологічної готовності до змін у працівників ДКВСУ.

Виклад основних положень. Для реалізації обраної мети окреслено такі завдання:

1. Проаналізувати зміст таких психологічних феноменів, як «психологічна готовність» і «психологічна готовність до змін».

2. Обґрунтувати доцільність вивчення ресурсності та життєздатності особистості в контексті вивчення психологічної готовності до змін у працівників ДКВСУ.

3. Встановити специфіку ресурсності та життєздатності особистості у працівників ДКВСУ з різним рівнем психологічної готовності до змін.

Як психодіагностичний інструментарій використано такі методики:

1. Методика PCRS (Change Personal Readiness Survey), створена А. Rolnic, S. Heather, M. Gold, C. Hull. Методика є опитувальником із 35 питань, складається з семи шкал: пристрасність (енергійність, невтомність, підвищений життєвий тонус); винахідливість (уміння знаходити виходи зі складних ситуацій, звертатися до нових джерел для вирішення нових проблем); оптимізм (надія, віра в успіх, небажання орієнтуватися на гірший розвиток подій, прагнення фіксуватися не на проблемах, а на можливостях їх вирішення); сміливість, запозятливість (тяга до нового, невідомого, відмова від випробуваного і надійного); адаптивність (вміння змінювати свої плани та рішення, перебудовуватися в нових ситуаціях, не наполягати на своєму, якщо цього вимагає ситуація); впевненість (віра у себе, у свою гідність і свої сили); толерантність до двозначності (спокійне ставлення до відсутності конкретних відповідей, самовладання в ситуаціях, коли суть того, що відбувається незрозуміла, або результат справи непередбачуваний, коли не визначені цілі й очікування). Переклад і первинна апробація цього варіанту методики PCRS були проведені Н. А. Бажаковою і Г. Л. Бардієр [7, с. 322–324].

2. Опитувальник психологічної ресурсності (О. С. Штепа). Методика вміщує 67 тверджень, що поділені за шкалами: впевненість

у собі; доброта до людей; допомога іншим; успіх; любов; творчість; віра у добро; прагнення до мудрості; робота над собою; самореалізація у професії; відповідальність; знання власних психологічних ресурсів; вміння оновлювати власні ресурси; вміння використовувати власні ресурси [8]. Психологічна ресурсність особистості, за визначенням авторки цієї методики, виявляється як досвід усвідомлення особистістю власних можливостей, який стає потенціалом для надання підтримки іншим, саморозкриття і творчого саморозвитку в професії. Психологічні ресурси особистості О. С. Штепа розглядає як індивідуальні екзистенційні можливості людини, котрі виявляються в її прагненні до самовизначення [9, с. 786]. О. С. Штепою встановлено, що психологічна ресурсність пов'язана не з соціальними, а з внутрішніми (особистісними) ресурсами [9, с. 789].

3. Опитувальник «Життєздатність людини», автором якого є О. О. Рильська. Методика призначена для оцінки психологічної життєздатності людини, яка виявляє себе в освоєнні широкої сфери функціонування людини – її власного буття, що є ланцюгом послідовних подій, які відбуваються в конкретному культурно-історичному контексті та пов'язані з вирішенням життєвих завдань [10, с. 145]. У психологічному ракурсі життєздатність, за визначенням О. О. Рильської, це інтегральна здатність збереження людиною своєї цілісності, яка актуалізується у зв'язку з необхідністю вирішення життєвих завдань і забезпечує динамічне утримання життя в постійному сполученні з вимогами соціального буття і людського призначення, що суб'єктивно сприймається як задоволеність власним життям [10, с. 135]. Для створення опитувальника були відібрані пункти, змістовно відповідні компонентам життєздатності (здатності адаптації, здатності саморегуляції, здатності саморозвитку, осмисленість життя) [10, с. 156]. Тест вміщує 106 питань, згрупованих у чотири шкали, що відображають зазначені компоненти життєздатності [10, с. 397–401].

Для математико-статистичної обробки результатів застосовано t-критерій Ст'юдента для незалежних груп.

Досліджували працівників кримінально-виконавчої служби України, які були поділені на дві групи. Перша група складалася з 137 осіб із високим рівнем готовності до змін, друга – 139 осіб із низьким її рівнем.

Результати теоретичного дослідження. Спільною думкою науковців, констатує Р. С. Троцький, є те, що готовність – це фундаментальна умова успішного виконання будь-якої професійної діяльності, яка зумовлюється не лише внутрішніми особистісними механізмами розвитку (мотивами, потребами, інтересами, цінностями), а й зовніш-

німи, до яких необхідно віднести соціальне оточення, визначені обставини, в яких здійснюватиметься будь-яка діяльність. Відповідно до усвідомлення особливої значущості готовності як чинника ефективної діяльності, сформувалася практика формування готовності фахівця до професійної діяльності [11, с. 60].

Психологічна готовність – результат підготовки (підготовленості) до певного виду діяльності й трактується як стійка, багатоаспектна і ієрархізована властивість особистості, що визначає успішність виконання діяльності, і становить собою комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених психологічних якостей, які забезпечують успішність її виконання [12, с. 71]. Науковці вважають, що психологічна готовність визначає загальне ставлення людини, її психологічну налаштованість, установку на певний спосіб виконання дії в наявних умовах [13, с. 39] та трактується як вияв індивідуальних якостей особистості, що забезпечують ефективність діяльності [14, с. 245]. Психологічна готовність, констатує Ю. В. Норчук, є складним і багатоаспектним феноменом, інтерпретація якого залежить від методологічного підходу й авторського контексту дослідження. Певна група вчених розглядає психологічну готовність як стан, інша – як якість особистості. Однак, зауважує дослідник, незважаючи на відмінності в поглядах на цей феномен, науковці погоджуються з тим, що специфіка психологічної готовності полягає в її інтегративності, що виражається в стабільності й узгодженості особистісних компонентів, що сприяють успішності професійної діяльності [15, с. 32].

На ґрунті аналізу теоретичних джерел, Р. О. Терьохін, посилаючись на думку Р. М. Шаміонова, констатує, що психологічна готовність акумулює в собі установки на динаміку ситуації та самозміни, відомі й відібрані особистістю способи і схеми поведінки та реагування в передбачуваних і відомих ситуаціях. Це установка на певну поведінку, внутрішня налаштованість, готовність до набуття знань, умінь, навиків, засвоєння соціальних норм, формування нових і використання відомих особистості патернів взаємодії. Така готовність передбачає наявність певного досвіду і можливість його реалізації в певних обставинах, гнучке реагування на зміни, а також наявність тих моделей взаємодії, які сформувалися і відібрані як «оптимальні» [16, с. 23–24].

Посилаючись на наукові дані, науковець підкреслює, що психологічна готовність є головним компонентом загальної готовності до дії, який визначається психологічними факторами, що має на увазі наявність знань, умінь і навиків у відповідній сфері, а також охоплює загальну інформованість про події та їх наслідки, рівень підготовленості [16, с. 23–24].

Дослідник зауважує, що високий рівень психологічної готовності допомагає особистості більш успішно виконати покладені обов'язки, грамотно використовувати отриманий раніше досвід і особистісний потенціал, застосовувати найефективніші способи саморегуляції і швидко реагувати на різні ситуативні зміни [16, с. 26].

Стосовно готовності до змін як одного з видів психологічної готовності О. Р. Терьохін підкреслює, що цей феномен є соціально-психологічним ставленням до об'єктивних або суб'єктивних несподіванок, невизначеності, що таїться в змінах різних ситуацій, що характеризується установкою на певну поведінку в умовах мінливої ситуації, відповідно до отриманого раніше досвіду [16, с. 27].

І. В. Бринза визначає готовність до змін як складний комплексний конструкт, який виникає на певному етапі психологічного процесу змін. ... Готовність до змін є, з одного боку, наслідком або результатом орієнтовно-пошукової вольової поведінки. З іншого – поштовхом або причиною усвідомлення і поведінки, що ведуть до ефективних змін у суб'єктивній та об'єктивній реальностях особистості, тобто до звершень, досягнень, нововведень, розвитку, свободи, збагачення тощо [17, с. 45].

Вчена концентрується на інтегративному підході, згідно з яким, «готовність до змін» (або психологічна готовність) – це складний комплексний конструкт, що виникає на певному етапі психологічного процесу змін. З позиції інтегративного процесу, готовність до змін – це категорія суб'єктивної психологічної реальності, й є активацією ресурсної, мотиваційної, енергетичної сфер психіки, яка є безпосереднім механізмом поведінкових патернів або продуктом вольових зусиль [18, с. 69].

І. В. Бринза визначає психологічну готовність особистості до змін як ресурсу, що забезпечує активність суб'єкта до особистісних трансформацій (самозміни) [18, с. 72], та емпірично доводить, що готовність до змін є ресурсом психологічного благополуччя [6], і ресурсом подолання психологічної кризи [19].

Чимало уваги дослідженню ресурсів приділяє О. Штепа, яка розглядає ресурсний аспект як тенденцію особистісного саморозвитку особистості, як медіатор внутрішнього та зовнішнього «Я» людини, та розробила особливості вікової психологічної ресурсності; вивчала та розробляла авторські прийоми актуалізації психологічних ресурсів, наголошуючи на важливість такої здатності особистості. Дослідниця дійшла висновку, що ресурс – це психологічний мотиваційно-динамічний стан вияву сутності людини, стан її соціального, емоційного та духовного благополуччя, а також, що усвідомлення та вміння оперувати своїми ресурсами й є ресурсністю [20, с. 122].

В. Л. Бозаджієв під готовністю має на увазі суб'єктивний стан особистості, яка вважає себе здатною і підготовленою до виконання певної професійної діяльності в умовах специфічної професійної ситуації й прагне її виконувати. Автор наголошує, що здатність і готовність нерозривно пов'язані, виступають в єдності та цілісності як інтегральна якість суб'єкта [21, с. 99].

Водночас В. Л. Бозаджієв підкреслює, що хоча і здатність, і готовність пов'язані з успішним здійсненням діяльності, бути здатним і бути готовим до будь-якої діяльності – не одне й те саме [21, с. 99]. Аналіз поглядів цього дослідника доводить, що його думка стосується конкретних видів здатності людини до тих чи інших видів діяльності, тоді як здатність у контексті інтегральної якості суб'єкта, на нашу думку, більш доцільно розглядати як загальну життєву здатність або життєздатність особистості.

О. В. Махнач пропонує розглядати життєздатність як здатність людини до подолання несприятливих життєвих обставин із можливістю відновлюватися і використовувати для цього всі внутрішні та зовнішні ресурси, здатності до життя у всіх її виявах, здатності не тільки існувати, а й розвиватися всупереч несприятливим життєвим подіям [22, с. 63].

Як зауважує Е. Е. Симанюк, у функціональному плані життєздатність людини становить той потенціал, який визначає успішність формування професіонала. Психологічним предиктором конструктивного професійного розвитку особистості є її усвідомлена, стійка, висока життєздатність, що припускає мобільність життєвих цілей, планів ... здатність до побудови та реалізації індивідуальної стратегії свого поступального розвитку, що досягається через здійснення активної стратегії поведінки в критичних професійних ситуаціях [23, с. 528].

О. В. Белоклоков підкреслює актуальність вивчення феномену життєздатності як сукупності особистісних властивостей і поведінкових реакцій, що дають змогу конструктивно долати труднощі небезпечної трудової діяльності як внутрішніх компонентів особистісного та професійного розвитку [24, с.16].

Ю. М. Кузнецова й О. О. Рильська вважають, що професійну життєздатність можна розглядати як інтегральну здатність, яка є якістю одного з різновидів загальної життєздатності людини. Сутність професійної життєздатності полягає в динамічній можливості збереження людиною своєї внутрішньої цілісності, що забезпечує об'єктивну успішність вирішення професійних завдань, саморозвиток і суб'єктивну задоволеність працею [25, с. 77–78].

Н. В. Тарабріна вказує на ресурсність життєздатності та зазначає, що абсолютно очевидним стало урахування в емпіричному дослі-

дженні впливу на психологію людини не однієї, а сукупності цих змінних [26, с. 1473].

Отже, ресурсність і життєздатність особистості відіграють важливу роль у особистісному та професійному розвитку людини, незважаючи на екстремальні умови та соціальні зміни. Саме це порушує питання про важливість вивчення цих психологічних феноменів у контексті готовності до змін у працівників Державної кримінально-виконавчої системи в умовах її реформування.

Результати практичного дослідження. Ми провели дослідження особливості психологічної ресурсності працівників кримінально-виконавчої служби з різним рівнем психологічної готовності до змін, результати якого наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

**Показники психологічної ресурсності
працівників КВС з різним рівнем
психологічної готовності до змін ($M \pm m$)**

Шкали	1 група	2 група	t	p
Впевненість у собі	5,31 $\pm$ 0,36	5,11 $\pm$ 0,24	0,46	—
Доброта до людей	4,85 $\pm$ 0,53	4,82 $\pm$ 0,25	0,05	—
Допомога іншим	4,84 $\pm$ 0,72	5,87 $\pm$ 0,31	1,30	—
Успіх	7,62 $\pm$ 0,45	5,95 $\pm$ 0,24	3,27	0,001
Любов	5,54 $\pm$ 0,45	6,05 $\pm$ 0,25	0,99	—
Творчість	4,23 $\pm$ 0,32	5,32 $\pm$ 0,24	2,72	0,01
Віра у добро	8,77 $\pm$ 0,50	5,66 $\pm$ 0,24	5,61	0,001
Прагнення до мудрості	5,92 $\pm$ 0,43	6,18 $\pm$ 0,23	0,53	—
Робота над собою	6,08 $\pm$ 0,36	6,05 $\pm$ 0,25	0,07	—
Самореалізація у професії	6,23 $\pm$ 0,32	4,89 $\pm$ 0,18	3,65	0,001
Відповідальність	6,31 $\pm$ 0,36	5,05 $\pm$ 0,25	3,65	0,001
Знання власних психологічних ресурсів	6,85 $\pm$ 0,53	4,71 $\pm$ 0,25	2,87	0,001
Уміння оновлювати свої ресурси	4,85 $\pm$ 0,72	5,66 $\pm$ 0,29	1,04	—
Вміння використовувати свої ресурси	5,62 $\pm$ 0,45	5,84 $\pm$ 0,28	0,42	—

Як свідчать дані, наведені у таблиці 1, вірогідно більш високі показники були встановлені у другій групі за шкалами «Успіх» ($t = 3,27$, $p \leq 0,01$), «Віра у добро» ($t = 5,61$, $p \leq 0,001$), «Самореалізація у професії» ($t = 3,65$, $p \leq 0,001$), «Відповідальність» ($t = 3,65$, $p \leq 0,001$), «Знання власних психологічних ресурсів» ($t = 2,87$, $p \leq 0,001$).

Окрім того, виявлено, що за шкалою «Творчість» показники у другій групі ($5,32 \pm 0,24$) є вірогідно більшими порівняно з першою ($4,23 \pm 0,32$), при $t = 2,72$, $p \leq 0,01$.

Не було встановлено вірогідних відмінностей між групами за шкалами «Любов», «Прагнення до мудрості», «Робота над собою», «Впевненість у собі», «Доброта до людей», «Допомога іншим», «Вміння оновлювати свої ресурси» та «Вміння використовувати свої ресурси».

Це дає змогу стверджувати, що представникам обох груп рівною мірою притаманним є: уміння підтримувати близьку людину в складних ситуаціях, радіти її успіхам; прагнення за допомогою знань сформувати свою картину світу та стати більш освіченим, зрозуміти сенс через прагнення до істини; готовність до роботи над собою, розвитку в усіх сферах життя; впевненість у собі та вміння контролювати своє життя; відкритість до взаємин з іншими людьми, здатність співпереживання, вміння підтримувати оточення у складних ситуаціях; орієнтація на співпрацю та готовність підтримувати та надихати людей, надавати їм упевненості у собі; вміння оновлювати та використовувати свої ресурси.

Відповідно до завдань дослідження, далі ми вивчили особливості життєздатності особистості працівників кримінально-виконавчої служби з різним рівнем психологічної готовності до змін (табл. 2).

Таблиця 2

**Показники життєздатності особистості працівників КВС
з різним рівнем психологічної готовності до змін ($M \pm m$)**

Шкали	1 група	2 група	t	p
Адаптація	$54,22 \pm 1,98$	$43,33 \pm 4,05$	2,42	0,05
Саморегуляція	$41,16 \pm 2,32$	$39,77 \pm 1,01$	0,55	—
Саморозвиток	$40,06 \pm 0,73$	$33,63 \pm 1,76$	3,37	0,01
Осмисленість життя	$33,63 \pm 1,12$	$38,17 \pm 4,17$	1,05	—

Як свідчать дані, наведені у таблиці 2, у першій групі встановлені вірогідно більші показники за шкалами «Адаптація» ($t = 2,42$, $p \leq 0,05$) та «Саморозвиток» ($t = 3,37$, $p \leq 0,01$).

Відсутність вірогідних відмінностей між групами з різним рівнем психологічної готовності до змін за шкалами «Саморегуляція» та «Осмисленість життя» дає змогу стверджувати, що представники обох груп рівною мірою характеризуються здатністю до планування, моделювання, контролю, оцінки та корекції; ступенем сформованості цілей, задоволення, яке вони отримують при їх досягненні, та впевненості у своїй здатності обирати цілі, окреслювати завдання та досягати результатів; співвідносити цілі з майбутнім, емоційну насиченість із сьогоднішнім, задоволеність із досягнутим результатом, тобто з минулим.

Висновки.

1. Психологічна готовність є важливою передумовою будь-якої цілеспрямованої діяльності та розглядається як невід'ємний компонент загальної професійної готовності, її сутність обумовлена специфікою тієї діяльності, стосовно якої вона виникає. Готовність до змін у виконаній діяльності є видом психологічної готовності.

2. Психологічний зміст понять «психологічна готовність» і «психологічна готовність до змін» обумовлює значущість ресурсності та життєздатності для успішного особистісного та професійного функціонування суб'єкта такої готовності.

3. Встановлено, що працівникам ДКВСУ з високим рівнем готовності до змін більш притаманними є такі складові психологічної ресурсності: здатність організувати ситуації, які допомагатимуть найбільш повному саморозкриттю та досягненню успіху; переконаність у наявності справедливості, вміння сподіватися та бути милосердним до інших; бажання самореалізації у вибраній професії, готовність бути корисним суспільству, реалізувати свої можливості та потенціал; здатність співвідносити вимоги життя і свої можливості, контролювати своє життя і впливати на його хід, готовності до цілісної організації подій і справ; знання своїх психологічних ресурсів. Водночас працівники ДКВСУ з низьким рівнем готовності до змін виявляють більшу здатність чинити по-своєму в ситуаціях, які потребують адаптації, відмови від типових життєвих сценаріїв.

4. Визначено, що працівників кримінально-виконавчої служби з високим рівнем психологічної готовності до змін відрізняє більша вираженість нервово-психічної стійкості, толерантності до стресу, адекватності сприйняття умов діяльності та своїх можливостей, відчуття власної значущості для оточуючих та досвіду соціального спілкування; а також більша здатність до саморозвитку загалом та готовність до

розвитку тих здібностей, які дають змогу вирішувати життєві завдання у постійно змінюваних умовах.

Потрібно зазначити, що отримані нами результати не дають вичерпної відповіді щодо всього спектра особистісних чинників психологічної готовності до змін у працівників Державної кримінально-виконавчої служби України. Перспективним слід вважати продовження роботи в обраному напрямі та дослідження ширшого кола особистісних змінних у контексті психологічної готовності до змін, а також взаємозв'язків між досліджуваними феноменами, у працівників ДКВСУ. Розгортання подальших досліджень у такому ракурсі дасть змогу не лише удосконалити наукові уявлення стосовно психологічного змісту феномену психологічної готовності до змін, а й отримати емпіричні результати, котрі можуть бути використані для оптимізації та специфікації програм психологічного супроводження професійної діяльності персоналу ДКВСУ на етапі її реформування.

1. Мельничук І. І. Удосконалення системи виконання покарань в Україні на основі міжнародного досвіду. *Молодий вчений*. 2018. Т. 57. № 5. С. 255.

2. Анохіна К. Е. Деякі питання реформування пенітенціарної системи в Україні. *Кримінально-виконавча система України та її роль в розбудові правової і соціальної держави*: матеріали III заоч. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 27 листоп. 2018 р.) / гол. ред.: О. М. Тогочинський; Міністерство юстиції України, Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів, 2018. С. 3–7.

3. Сахнік О. В. Психологічні аспекти професійної самореалізації працівників пенітенціарної системи України в сучасних умовах її реформування. *Актуальні проблеми модернізації законодавства та освіти в умовах євроінтеграційного поступу України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 27–28 жовт. 2016 р.) / редкол.: О. М. Тогочинський, О. І. Олійник, С. О. Чебо-ненко та ін.; Міністерство юстиції України, Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 250–252.

4. Шамрук О. П. Організованість особистості співробітника пенітенціарної системи як запорука успішного професійного зростання. *Актуальні проблеми модернізації законодавства та освіти в умовах євроінтеграційного поступу України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 27–28 жовт. 2016 р.) / редкол.: О. М. Тогочинський, О. І. Олійник, С. О. Чебо-ненко та ін.; Міністерство юстиції України, Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 330–333.

5. Алюшина Н. О., Кудринська Г. В. Фактори психологічної готовності держслужбовців до нововведень. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2017. № 29. С. 206–213.

6. Суслов Ю. Е. Психолого-акмеологическая готовность сотрудников уголовно-исполнительной системы к инновациям реформирования: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. Кострома, 2015. 202 с.

7. Чикер В. А., Капустина А. Н., Захарова А. М. 18 программ тренингов: руководство для профессионалов. СПб.: Речь, 2007. 368 с.
8. Штепа О. С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 380–399.
9. Штепа О. С. Особливості зв'язку психологічної та персональної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 782–791.
10. Рылская Е. А. Психология жизнеспособности человека: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01. Ярославль, 2014. 446 с.
11. Троцький Р. С. Формування готовності до управлінської діяльності у курсантів вищих навчальних закладів МВС України у фаховій підготовці: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2018. 306 с.
12. Самойленко О. О. Формування психологічної готовності мобілізованих службовців-прикордонників до ведення бойових дій: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Хмельницький, 2018. 310 с.
13. Звездина Г. П., Елагина М. Ю. Психологическая готовность руководителей образовательных учреждений к инновационной деятельности. *Инновационный потенциал субъектов образовательного пространства в условиях модернизации образования: материалы Первой Международной научно-практ. конф. (г. Ростов-на-Дону, 24–26 ноября 2010 г.)*. Ростов н/Д: ИПО ПИ ЮФУ, 2010. С. 38–42.
14. Козулина Ю. Г. Теоретико-методологические подходы к исследованию инновационной готовности. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*. 2012. № 4. С. 244–249.
15. Норчук Ю. В. Психологічні особливості становлення завчасної стійкості в контексті життєвих перспектив особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2016. 208 с.
16. Терехин Р. А. Психологическая готовность военнослужащих к изменениям служебной ситуации в процессе военно-профессиональной социализации: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Саратов, 2018. 155 с.
17. Бринза І. В. Патерни особистості, готової до змін. *Наука і освіта*. 2014. № 11. С. 45–50.
18. Брынза И. В. Готовность к изменениям как психологический ресурс личности в достижении благополучия. *Наука і освіта*. 2015. № 61. С. 69–73.
19. Бринза І. В., Будіянський М. Ф. Готовність до змін як ресурс подолання психологічної кризи. *Наука і освіта*. 2016. № 11. С. 43–48.
20. Бабенко О. О. Емоційний інтелект у складі ресурсності представників професій юридичних видів. *Право та безпека*. 2017. № 3 (66). С. 121–125.
21. Бозаджиев В. Л. К вопросу о психологической готовности к профессиональной деятельности. *Международный журнал экспериментального образования*. 2010. № 7. С. 98–99.
22. Махнач А. В. Исследования жизнеспособности человека: основные подходы и модели. *Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты* / отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая. М., 2016. С. 46–70.

23. Сыманюк Э. Э., Печеркина А. А. Жизнеспособность как предиктор конструктивного профессионального развития. *Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты* / отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. С. 525–534.

24. Белоклоков А. В. Профессиональная востребованность жизнеспособности и жизнестойкости в профессиях экстремального профиля. *Эффективность личности, группы и организации: проблемы, достижения и перспективы*: материалы Всероссийской научно-практ. конф. (г. Ростов-на-Дону; Курск, 21–22 апреля 2017 г.). М.: КРЕДО, 2017. С. 15–17.

25. Кузнецова Ю. Н., Рыльская Е. А. Профессиональная жизнеспособность как предмет научного исследования. *Эффективность личности, группы и организации: проблемы, достижения и перспективы*: материалы Всероссийской научно-практ. конф. (г. Ростов-на-Дону; Курск, 21–22 апреля 2017 г.). М.: КРЕДО, 2017. С. 77–79.

26. Тарабрина Н. В., Журавлев А. Л., Сергиенко Е. А., Харламенкова Н. Е. Повседневный и травматический стресс: современные направления исследований. *Фундаментальные и прикладные исследования современной психологии: результаты и перспективы развития* / отв. ред. А. Л. Журавлёв, В. А. Кольцова. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2017. С. 1468–1475.

Mitroshkina O. V. The specifics of the resourcefulness and the resilience of the personality among the employees of the State Criminal – Executive Service of Ukraine

The article highlights the results of the study of the resourcefulness and resilience of the personality in the context of psychological readiness for changes in employees of the State Criminal – Executive Service of Ukraine. It is shown that in the conditions of reforming, readiness for changes is a psychological condition for successful professional activity and personal self-realization of the staff of the criminal executive service. The content of the concept of «psychological readiness» and «psychological readiness for change» is disclosed, the purposefulness of the study of resourcefulness and resilience of the personality as factors of psychological readiness for change is substantiated.

The purpose of the article is to identify and characterize the specificity of the resourcefulness and resilience of the personality in the context of the psychological readiness for change in the staff of the State Criminal – Executive Service of Ukraine. The PCRS (Change Personal Readiness Survey) method created by A. Rolnic, S. Heather, M. Gold, C. Hull (translation and adaptation by N. A. Bazhanova and G. L. Bardier), questionnaire of psychological resourcefulness (O. S. Shtepa) and questionnaire of human resilience (O. O. Rylska) were applied to solve empirical problems. The subjects were employees of the State Criminal – Executive Service of Ukraine, who were divided into groups according to the level of psychological readiness for change.

The first group consisted of subjects with a high level of readiness for change, the second – with a low level. It was found that the employees of the crimi-

nal – executive service with a high level of psychological readiness for change are distinguished by the greater severity of resourcefulness components, such as success, faith in goodness, self-realization in the profession, responsibility, knowledge of own psychological resources, and resilience components such as adaptation and self-development.

At the same time, in the group with low level of psychological readiness for change are distinguished by the greater severity of resourcefulness component such as creativity. The results obtained in the study can be used to develop programs for psychological support of the professional activities of the staff of the Criminal-Executive Service at the stage of its reformation.

Key words: employees of the Criminal – Executive Service, professional activity, psychological readiness, psychological readiness for change, resilience, resourcefulness.

Стаття надійшла 21 грудня 2018 р.

УДК 321.64:159.923]:34(47+57)

**О. В. Ряшко,
Л. О. Остапенко,
І. М. Коваль**

СТАЛІН: ТВОРЕЦЬ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ І ДІЯЛЬНОСТІ ТИРАНА (до 80-річчя «Великого терору» в СРСР)

Розглянуто діяльність Й. Сталіна як творця тоталітарної системи в СРСР і його морально-психологічну характеристику. Вказано, що в історії колишнього Радянського Союзу 1937–1938 рр. XX ст. були трагічними роками «Великого терору», під час якого фізично знищено мільйони невинних радянських громадян.

Зазначено, що безжальна тоталітарна система морально та психологічно калічила колишніх громадян імперії, на всій території країни панував тотальний страх.

Організатором терору і геноциду проти власного народу був Й. Сталін, чиє ім'я, указував відомий американський історик Р. Такер, ввійде в історію як «символ тиранії». Досягнувши необмеженої, неконтрольованої влади, диктатор створив жорстокий, антиправовий, антигуманний, антинародний тоталітарний режим, який слугував його цілям та інтересам.

Ключові слова: тоталітарний режим, тиранія, геноцид, влада, мораль, психологія особистості, злочин, жорстокість, страх, підозрілість, діяльність, психологічні відхилення.

Постановка проблеми. З-поміж найтрагічніших подій в історії народів Європи ХХ ст. був геноцид проти власного народу з боку сталінського тоталітарного режиму, організатором і керівником якого був Й. Сталін. Він увійшов у історію як диктатор, що був позбавлений будь-яких моральних норм, сумління, совісті, співчуття.

Значну роль у його антиправовій, антигуманній діяльності відігравав суб'єктивний фактор, психічний стан його особистості. Він був психічно хворою людиною, для якої влада й володарювання були єдиною морально-психологічною цінністю і котрий для зміцнення своєї влади й створення особистого культу, культу вождя «батька всіх народів», створив і активно використовував засоби для знищення мільйонів неповинних людей.

Стан дослідження. З-поміж учених, які аналізували деякі аспекти морально-психологічної діяльності Й. Сталіна та створеного ним тоталітарного режиму, є такі зарубіжні дослідники, як А. Антонов-Овсієнко, Л. Берковіц, А. Бушков, В. Бондіані, А. Ваксберг, Р. Геллеті, Д. Зіглер, В. Кудрявцев, Ж. Медведєв, Р. Медведєв, Р. Конквест, С. Мельгунов, Р. Такер, О. Тепляков, О. Трусєв. Вони опрацювали чималу джерельну базу, зокрема й розсекречені архівні документи.

Серед вітчизняних дослідників, які описували головні аспекти тоталітарного режиму та політичних репресій, варто виокремити В. Бадріа, О. Бажана, І. Біласа, Т. Воронську, В. Золотарьова, О. Лисенка, Й. Надольського, В. Нікольського, В. Сергійчука, Ю. Сороку, В. Трофимовича, Ю. Шаповала, М. Шитюка.

Незважаючи на доволі ґрунтовну джерельну базу, історія морально-психологічного стану Й. Сталіна і створеного ним тоталітарного режиму та його трагічні наслідки є надзвичайно актуальною і, по суті, не вичерпною, проте, на жаль, вона не достатньо висвітлена в літературі.

Метою статті є дослідження морально-психологічного стану Й. Сталіна як результат геноциду та репресій 1937–1938 рр. у його політичній діяльності.

Виклад основних положень. Після Жовтневого перевороту 1917 р., коли до влади в колишньому СРСР прийшли більшовики, яких очолював В. Ленін, розпочалась і діяльність Й. Сталіна (1879–1953).

Й. Сталін керував радянською державою приблизно тридцять років. Без перебільшення, в світовій історії майже немає осіб, які б під час свого володарювання свідомо, методично знищували мільйони своїх громадян.

В історії колишнього Радянського Союзу 1937–1938 рр. ввійшли як трагічні роки «Великого терору». Створена диктатором безжална тоталітарна система не тільки знищувала, а й морально і психологічно створювала атмосферу тотального страху, на ґрунті якого поширювалися агресія, злоба, ненависть, підозрілість, доноси й інші негативні явища. Це був період шоку, психічного запаморочення, тобто морально-психологічного каліцтва радянських людей.

Ким був Й. Сталін? Якими моральними, психологічними якостями він володів? Як йому вдалося досягти вершин політичного Олімпу? Чому тиран свідомо знищував, отримуючи насолоду від мук своїх жертв? Зрозуміло, що ці й інші питання виникають під час аналізу його діяльності.

Учені-психологи дійшли висновку, що Й. Сталін був параноїком. Психологія характеризує параноїків як осіб, що схильні до формування так званих надтоцінних ідей, вони заповнюють психіку параноїка і впливають на їхню поведінку. Найважливішою і надтоцінною ідеєю параноїка переважно є думка про особливе значення його особистості. Відповідно до цього, головними рисами психіки людей із параноїдальним характером є егоїзм, постійне самозадоволення і надмірна зарозумілість, самозакоханість (нарцисизм).

Дійсність має для них значення й інтерес лише тоді, коли стосується їх, усе, що не є для них цікавим і близьким до їхнього «Я», параноїки вважають таким, що не заслуговує на їхню увагу. Всіх людей, із якими вони спілкуються або мають справу, оцінюють виключно в контексті ставлення до їхньої діяльності та слів; вони не пробачають ні байдужості, ні незгоди з ними. Той, хто не згідний із параноїком, хто має іншу думку, в ліпшому разі є дурною людиною, що недостойна на його увагу, а у гіршому – особистим ворогом.

У Й. Сталіна був чітко виражений параноїдальний синдром (від грецької *paranoia* – божевілья). Цей синдром характеризується «стійкою невинуватою підозрою і недовірою. Особи з цим синдромом гостро реагують на критику. Для них характерна надмірна підозра та заздрість» [1, с. 545].

Діагноз «параноя» Й. Сталіну першим поставив видатний невропатолог В. Бехтерев, який у грудні 1927 р. заявив: «У Й. Сталіна типовий випадок важкої параної» [2, с. 120].

Згодом діагноз «параноя» поставлено Й. Сталіну кремлівськими лікарями Д. Плетньовим і Л. Левіним, яких розстріляли за такі висновки.

Наслідком психологічного стану вождя, його хворобливої підозри були багатомільйонні жертви, які давались Й. Сталіну легко, без мук сумління, адже він прагнув задовольнити своє бачення нерозумних

ідей, ним керував страх перед «ворогами» – це симптоми параноїдальної шизофренії.

Також підтверджує розлад психіки Й. Сталіна й так зване «кесарське божевілля» (манія переслідування), з вірою у свою вищість над усіма людьми і минулого, і сучасного. Жадоба до влади і підкорення своїй волі та політичній стратегії підштовхувала Й. Сталіна до злочину. Наведемо приклад його злочинної діяльності, один із найжахливіших в історії – голодомор в Україні. «Чверть сільського населення – чоловіків, жінок і дітей – зазначав відомий американський дослідник Р. Конквест, – померли або помирили, а решта були настільки виснаженими, що не мали навіть сил ховати своїх родичів і сусідів. То був апогей «революції згори», – так Й. Сталін називав ці події, під час яких він разом зі своїми поплічниками придушував два елементи, що вважалися запеклими ворогами тодішнього режиму: радянське селянство загалом і український народ» [3, с. 5].

«Коли спалахнув голодомор 1932–1933 рр., – зазначає Р. Конквест, – Й. Сталін відмовився визнати факт його існування» [3, с. 10].

Виникає питання: що підштовхувало його до таких дій? Чим спричинена його поведінка?

Потрібно підкреслити, що найближче оточення Й. Сталіна, члени політбюро виявляли ініціативу в реалізації антигуманних, антиправових методів діяльності Й. Сталіна і теж вирізнялися жорстокістю. Як зазначає Р. Геллетлі, «вони вели криваву діяльність, вважали себе втіленням «партійності», моральності, вимогливості ... знання своєї справи та здорових нервів. Таке самозвеличення прикривало їх грубість та аморальність» [4, с. 180].

Варто зауважити, що свої жахливі, антиправові, антигуманні програми Й. Сталін один не міг реалізувати, йому потрібний був партійно-державний апарат, що цілком залежав від нього. Всі члени цього партійно-державного апарату панічно боялися тирана. Як влучно зазначає О. Сорокіна, це було так зване «ядро страхів, що неминуче призводить до залежності» [5, с. 17].

Дуже влучну характеристику вірним соратникам вождя (Л. Кагановичу, Г. Маленкову, В. Молотову, Л. Берії, В. Ворошилову та іншим) дав А. Антонов-Овсієнко. Виконуючи вказівки Й. Сталіна, «лише бажанням сліпо служити Й. Сталіну їхню поведінку пояснити складно. Вони навіювали страх перед кремлівською диктатурою, сподіваючись так зміцнити її та водночас піднятися при дворі» [6, с. 141].

Потрібно зауважити, що не тільки кар'єрні інтереси підштовхували їх до злочину, а й страх за своє життя. Коли Й. Сталін наказав

заарештувати дружин В. Молотова, М. Калініна, О. Поскребішева, брата Л. Кагановича, вірних своїх соратників, жоден із них не намілювався просити диктатора про помилування. «Тиран, – пише А. Козлов, – любив розказувати притчу про скорпіона, котрий якось жалібно просив жабу перевезти його через струмок, але під час переправи не утримався і смертельно поранив її. Роль жаби Й. Сталін відводив всім своїм попутникам і завжди розглядав їх тільки як тимчасових» [7, с. 192].

Учені-психологи довели, що особистість Й. Сталіна характеризується як нарцисична. Він володів перебільшеним почуттям власної важливості, власного «Я» [1, с. 431].

Психоаналітики не раз зауважували, що в Й. Сталіна був яскраво виражений нарцисизм, це виявлялося у його бажанні вишості. Він відчував себе неймовірно великим. Дослідник Роберт К. Такер, який написав найповнішу наукову психобіографію Й. Сталіна, зазначав, що він вважав себе генієм. Як і будь-який тиран, він був хворобливо психологічно підозріливою людиною.

Так, М. Хрущов, який багато років працював поруч із Й. Сталіним, згадував: «Він міг подивитись на кого-небудь і сказати: «Чому ти сьогодні не дивишся прямо?» або «Чому ти сьогодні відвертаєшся або уникаєш погляду мені в очі?». Така хвороблива підозрілість формувала в його характері та поведінці недовіру до відомих діячів партії, яких він тривалий час знав. Всюди і скрізь він бачив «ворогів», «лицемірів» і «шпигунів» [2, с. 121].

Якщо у диктатора виникала підозра стосовно своїх противників чи опонентів, він ретельно готувався, щоб першим завдати смертельного удару своїй жертві. Як зазначає відомий американський психолог Л. Берковіц, ця «агресивність означала порівняно стійку готовність реагувати агресивно в багатьох різноманітних обставинах. Вона може бути холодною та розрахованою дією, яка здійснюється навмисно і спрямована на те, щоб завдати шкоди жертві» [8, с. 47].

Психологічною ознакою його характеру була помста. В бесіді з Каменевим і Держжинським, відомими державними діячами, 1923 р. Й. Сталін сказав: «Вибрати свого ворога, підготувати всі деталі удару, вгамувати спрагу жорстокої помсти і потім піти спати... Немає нічого солодшого в світі!» [2, с. 125].

Агресія і злість Й. Сталіна виявлялися в погрозах і залякуванні. Є його заява (мова оригіналу): «Каждый, кто пытается разрушить... единство социалистического государства, кто стремится к отделению от него отдельной части и национальности, он враг, заклятый враг

государства, народов СССР. И мы будем уничтожать каждого такого врага... мы будем уничтожать весь его род, его семью» [9, с. 233].

Прикладом жорстокості тирана є і його рішення стосовно сімей так званих «ворогів народу». Й. Сталін особисто продиктував і підписав рішення Політбюро: «Встановити і надалі такий порядок, згідно з яким усі дружини викритих ворогів народу... підлягають ув'язненню в табори щонайменше на 5–8 років» [10, с. 144].

У його хворобливій уяві вони об'єктивно могли безпосередньо допомагати своїм чоловікам у контрреволюційній діяльності. На думку тирана, репресії та послідовне переслідування не тільки дружин, а й їхніх батьків і дітей, слугуватиме наочним прикладом, могутнім засобом для «заякування всіх інших громадян держави, зміцнюючи у такий спосіб потрібну для тоталітарного режиму сферу страху та покор» [10, с. 125].

Уся політико-державна діяльність Й. Сталіна відбувалася в умовах яскраво виражених невротичних конфліктів. Це була жорстока боротьба за владу, мистецтво подавлення і знищення своїх противників. Вождь був талановитим майстром інтриг, психологічного контролю над оточенням «з метою зняття з себе відповідальності, підвищення власної значимості» [11, с. 91].

Організований терор диктатором був пов'язаний із його психологічними комплексами і внутрішньою дисгармонією. Він діяв так, наче боявся, що будь-коли на політичному горизонті можуть виникнути яскраві особистості, могутні лідери, які здатні перевершити його. Й. Сталін обирає цілеспрямовану психологічно-стратегічну модель поведінки. Так, шляхом заякування диктатор, по суті, створив імперію страхіття та жаху. Він «вміло впливав не тільки на інстинкти свого найближчого оточення, а й усього народу, не залишив «жодних інших моделей поведінки, крім шанування і рабського благоговіння» [12, с. 203].

Й. Сталін відкрито насолоджувався приниженням і страхом свого найближчого оточення, спостерігаючи за їх психологічною поведінкою під час арешту їх близьких. Тиран не зупинявся навіть перед катуванням і розстрілом не тільки дружин, а й дітей своїх жертв.

Зміцнення своєї величності було для Й. Сталіна всім, «заради цього він відсунув на другий план сім'ю, всіх тих, хто щиро бажав бути його друзями. Й. Сталін приймав лестощі як подарунок і навіть натякав своєму оточенню, що він від них очікує їх» [12, с. 210].

Думку про своє оточення Й. Сталін формує так: «Істинний вождь приходить до влади сам і оволодівши владою він зобов'язаний тільки собі. Не вони (оточення) вибрали його, а він їх обрав. Не вони

допомогли йому стати вождем, а він їх підняв до висот державної влади. Вони стали такими, бо були разом із ним» [13, с. 189].

Для досягнення своїх бажань майбутньому диктатору необхідно було психологічно звільнитися від норм суспільної моралі й застосувати насильство й агресію.

Мотиваційна сфера поведінки Й. Сталіна була спрямована на досягнення влади. Це була та система цінностей, що слугувала основою його життя.

Варто зауважити, що диктатор був схильним виставляти себе напоказ і мав велике бажання добиватись уваги з боку оточення й їх захоплення його геніальністю. Вождь був упевнений, що він на це має право, незважаючи на зовнішню безтурботність і байдужість. Й. Сталін любив демонструвати свою скромність, він постійно був занепокоєний тим, яке враження він склав у оточення. Критика його політичної діяльності й провалів в економіці викликали страшенну лютю, але зовнішньо він демонстрував холодне презирство. Тиран не кричав, не тупотів ногами. Він повадився спокійно, але в його чорній душі накопичувалася шалена ненависть до критиків і опонентів. Потрібно пам'ятати, що Й. Сталін був талановитим актором і прекрасно виконував різні ролі.

У цьому аспекті цікавими є спогади його доньки Світлани. Вона щиро визнавала, що її батько дійсно був під «владою залізної догматичної логіки, і якщо він підозрював добре відому йому людину, що вона «ворог» тут з ним відбувалась якась психологічна метаморфоза, повірити, що, скажімо, вона не ворог, а чесна людина, було для нього неможливо. У цьому і полягала вся його невблаганність і вся жорстокість його натури» [14, с. 75].

Так, наприклад, щоб зняти з себе відповідальність за вчинені злочини, він створює атмосферу міфів, зрозуміло для співвітчизників, що це справа й ініціатива керівників НКВС (Ягоди, Єжова та інших), а Й. Сталін про це нічого не знав. Деякі політико-державні рішення, які приймав диктатор, не піддаються не тільки науково-логічному обґрунтуванню, а й навіть здоровому глузду.

Як зауважують американські психологи Л. Хелл і Д. Зіглер, не існує людей, які б суто володіли раціональними якостями й не володіли ірраціональними [15, с. 42].

Як слушно зауважує відомий російський філософ Д. Волкогонов: «Дії Й. Сталіна інколи виглядають ірраціонально: «Складно пояснити, наприклад, якою-небудь політичною логікою різке ослаблення армії напередодні страшною війни» [16, с. 429].

«Кожна людина має коло своїх уподобань, симпатій та антипатій; одна є емоційно-чутливою, вміє співпереживати. Інша людина, а до таких належить і Й. Сталін, «не звертає уваги на почуття та емоційний стан оточуючих, не вважає це важливими у житті» [17, с. 190].

Водночас, якщо особа цікавила вождя, він міг демонструвати зовнішню культуру, такт і ввічливість. Інколи, навіть, складно пояснити, чому Й. Сталін навіював на оточення страх, тривогу, внутрішній психологічний ступор, тремтіння в тілі й у голосі та навіть втрату свідомості.

У. Черчилль згадував: «Й. Сталін справляв на нас велике враження. Коли він входив у зал на Ялтинській конференції, всі, немов за командою, встали і – дивна річ – тримали чомусь руки по швах» [18, с. 12]. Якимось він вирішив не вставати. Й. Сталін зайшов – «і якась потойбічна сила підняла мене з місця», – писав У. Черчилль [18, с. 12].

Аналіз життя та діяльності Й. Сталіна та створеної ним тоталітарної системи дає підстави стверджувати, що він був не тільки психічно хворою людиною, а й глибоко антиморальною, позбавленою не лише загальнолюдських, а й християнських чеснот. Він готувався бути священиком, але свою душу продав дияволу і йому вірно служив. Потрібно взяти до уваги слушну думку Д. Волкогонова про те, що «в історії завжди є сторінки, котрі люди хотіли б швидше забути, але цього зробити неможливо і не потрібно. Проте гірка пам'ять про невинних загиблих у роки сталінського безумства залишається» [16, с. 426].

Висновки. Аналіз життя та діяльності Й. Сталіна й створеної ним тоталітарної системи дає всі підстави стверджувати, що він проводив глибоко антиправову, антигуманну й антинародну діяльність, оскільки її сутність полягала у знищенні мільйонів невинних радянських громадян. Й. Сталін був ініціатором і керівником цих жахливих антилюдських акцій, пояснюючи їх інтересами будівництва соціалізму в СРСР і боротьби з ворогами народу.

Однією із суттєвих причин геноциду і терору в створеній сталінській імперії був морально-психологічний стан вождя. Й. Сталін був параноїком, у нього спостерігались інші психологічні відхилення, що впливали на його поведінку. Найхарактернішими ознаками психології диктатора були агресивність, жорстокість, підозрілість і мстивість.

Такі моральні норми, як чесність, добро, совість, сумління, співчуття і, зрештою, права, свободи, честь і гідність людини, не кажучи про християнські чесноти, були для нього ворожими та він їх відкидав.

Потрібно взяти до уваги, що диктаторові вдалося створити апарат політико-державного управління, а також взяти під контроль усю теоретичну й практичну діяльність партії, підкорити своїй волі й інтересам.

Уся створена ним система була сформована на психології тотального страху і всепокорі, оскільки жодна людина в сталінській імперії не була застрахована від відкритого беззаконня і насильства.

1. Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб., 2006. 1096 с.
2. Бондиани Влад. Стальной бог (психолограмма Сталина): документально-публицистический роман. Х., 2015. 264 с.
3. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. К., 1993. 384 с.
4. Геллетлі, Роберт. Ленін, Сталін і Гітлер. Доба соціальних катастроф. К., 2011. 663 с.
5. Сорокіна О. А. Психологія залежності: навч. посібник. Кам'янець-Подільський, 2014. 180 с.
6. Антонов-Овсенко А. А. Портрет тирана. М., 1995. 479 с.
7. Козлов А. И. Сталин: борьба за власть. Ростов н/Д., 1991. 416 с.
8. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб., 2001. 512 с.
9. Ряшко В. І. Логіка: навч. посібник. К., 2009. 328 с.
10. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.): наук. видання. К., 2013. 624 с.
11. Кочарян А. С., Лісеная А. М. Психология переживаний: учеб. пособие. Х., 2011. 224 с.
12. Бадрак В. В. Стратегии злых гениев. Антология деструктивных мотиваций. Х., 2010. 412 с.
13. Рыбаков А. Н. Дети Арбата: роман: в 3 кн. М., 2010. Кн. 1. 604 с.
14. Аллилуева Светлана. Двадцать писем к другу. М., 1989. 216 с.
15. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. 3 изд. СПб., 2007. 607 с.
16. Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина: Книга первая. Кемерово, 1990. 431 с.
17. Такер Р. Сталин. Путь к власти. История личности. М., 1991. 480 с.
18. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: навч. посібник. К., 2007. 256 с.
19. Радзинский Эдвард. Сталин. М., 2007. 750 с.

Ryashko O. V., Ostapenko L. O., Koval I. M. Stalin: the author of totalitarian system. Psychology of the tyrant's personality and activity (to the 80th anniversary of «The Great Purge» in the USSR)

In the history of the former USSR, 1937–1938 were marked as the tragic years of «The Great Purge», when millions of innocent Soviet people were physically exterminated. Ruthless totalitarian system crippled the citizens of the Stalin's empire morally and psychologically. The entire territory of the Soviet Union was wrapped in fear. No one could be sure of the safety of his life.

The legal norms, such as rights, freedoms, honor and dignity, human integrity were declared only.

In practice, there existed anti-law, anti-legality and absence of civil rights. The whole system created by the dictator served virtually to his goals and interests. Skillfully exterminating his opponents and objectors, Stalin sheltered himself behind the interests of building socialism in the USSR and its protection from both internal and external enemies.

An awful result of Stalin's policy and activity was hunger in Ukraine, artificially created by the tyrant and his onhangers: it was a deliberately planned genocide against the Ukrainian people

Moral and psychological state of the leader's personality was one of essential causes of terror and genocide in the USSR. Stalin was a paranoid personality, and he had other mental deviations, affecting his behavior and activities.

Psychology as a science characterizes paranoids as individuals tending to the formation of the so-called overvalued ideas, they fill the psyche of a paranoid and make a dominant influence on their behavior. Usually, the idea of an utmost significance of his personality is the most important and overvalued one of a paranoid. Accordingly, the main features of psyche of people of a paranoid nature are selfishness, constant self-satisfaction and excessive arrogance, self-admiration (narcissism).

Social realm is important and interesting for them only to the extent it concerns their personality, everything that is not interesting for him and close to his «I» is considered for a paranoid as not worthy of his attention. All people he has to communicate or deal with are evaluated exclusively from the point of view of relation to his activities and to his words; he does not forgive indifference or disagreement. Anyone who disagrees with the paranoid, who thinks not the way he does, is, at best, just a stupid man, unworthy of his attention, and at worst he is his personal enemy. The most characteristic features of the dictator's psychology were aggressiveness, cruelty, suspicion and revenge. Moral standards such as sense of conscience, honesty, goodness, conscientiousness compassion, Christian virtues have been simply ignored and rejected by the tyrant.

The entire system he created was built on psychology of total fear and humbleness, since no man in the Stalinist Empire was insured against open violence and lawlessness.

Key words: totalitarianism, tyranny, genocidal regime, morality, personality psychology, criminal, fear, suspiciousness, mental disorders.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

ПРО ДЕЯКІ ЗМІНИ ПСИХОЛОГІЧНИХ СТАНІВ ПРАЦІВНИКІВ СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ ТА СЛІДЧИХ МВС ПРОТЯГОМ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зазначено, що в межах практичної роботи працівників поліції системи МВС потребують проведення обмеженого багаточисельних контингентів працівників за обмежений час. Вказано, що для виконання цих завдань використовують експрес-методики, а саме психологічну скринінг-діагностику, зокрема РНП (рівень невротизації та психопатизації) та PEN (рівень невротизації та психопатизації), які виявляють прояви таких станів, як невротизація та психопатизація, й схильність до них. Указано, що професійна діяльність працівників підрозділів спеціального призначення та слідчих зазвичай призводить до зміни психологічного стану, а найчастіше може призводити до виникнення станів невротичного регістру. Тому для виявлення їх проводяться обов'язкові щорічні психологічні, психофізіологічні та психіатричні огляди.

Ключові слова: психологічний стан, скринінг-діагностика, невротизація, психопатизація.

Постановка проблеми. Вплив негативних чинників на працівників, які виконують оперативно-розшукову діяльність, може призводити до руйнування соціально-психологічного благополуччя працівників, виснаження захисних сил (функцій) організму й психіки та виникнення психологічної дезадаптації або до розладів психогенного характеру, до розвитку невротичних, психосоматичних і психічних захворювань.

Важливим моментом є визначення працездатності працівників поліції протягом служби. В процесі служби працівників системи правопорядку і військовослужбовців Національної гвардії України професійна придатність їх по стану здоров'я з'ясовується під час проведення їм диспансеризації, а саме, при здійсненні обов'язкових щорічних оглядів вищевказаних контингентів.

Стан дослідження. Професійна діяльність працівника системи правопорядку МВС висуває до людини певні вимоги та впливає на її особистість і спосіб життя. Психологічні особливості діяльності працівників системи правопорядку МВС України нині доволі ґрунтовно досліджені в юридичній психології. Водночас розроблення зазначеної проблеми відбувалося і у плані психологічного аналізу структури професійної діяльності працівників, і в плані психологічної характеристики

ки властивого їй комплексу психологічних особливостей (В. Л. Васильєв [1], М. І. Решетников [2], Д. А. Ширяєв [3] та ін.). Особливу значущість мали напрацювання вітчизняних психологів щодо визначення професійно обумовлених факторів впливу на здоров'я та спосіб життя керівників правоохоронних органів.

Так, згідно з результатами наукових пошуків В. А. Абабакова [4], В. І. Барко [5], Д. М. Супрун [6] та ін., нині – загальними професійно обумовленими факторами впливу на стан здоров'я правоохоронців є значні психічні та фізичні навантаження. Зазвичай автори виокремлюють три групи факторів, що призводять до виникнення невротичних розладів: чинники, спричинені специфікою діяльності; чинники особистісних властивостей; чинники соціально-психологічного характеру.

Напруженість й екстремальність є обов'язковою умовою діяльності працівників системи правопорядку. За даними вітчизняних і зарубіжних досліджень, професійна діяльність працівника системи правопорядку МВС за своєю стресогенністю посідає друге місце після професії шахтаря в переліку 35 найпоширеніших ризиконебезпечних спеціальностей і оцінюється в 7,7 бала за 10-бальною шкалою. Для порівняння: стресогенність роботи пожежного оцінюється в 6,3 бала, військовослужбовця – в 4,7 бала [7; 8].

Метою статті є виявлення станів невротизації, психопатизації, агресивності працівників системи правопорядку, а саме: спеціальних підрозділів і слідчих, які можуть виникнути протягом їх службової діяльності та були виявленими під час проведення їм щорічного обов'язкового психофізіологічного, психологічного, психіатричного оглядів.

Виклад основних положень. Стан здоров'я не є величиною стабільною. Наприклад, воно може різко змінитися у бік погіршення. Нині клініко-психопатологічний, тобто функціональний метод, безпосередньо не співвідноситься з вивченням субстрату, залишається в психіатрії основним для постановки діагнозу. Тому в діяльності лікувально-профілактичних установ системи правопорядку МВС України проводиться активне спостереження за фізичним і психічним, психологічним станами здоров'я працівників органів і підрозділів, насамперед оперативно-розшукової діяльності.

Диспансеризація є комплексом соціально-економічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на охорону й поліпшення здоров'я працівників системи правопорядку МВС, військовослужбовців Національної гвардії України, членів їх родин і пенсіонерів.

Щорічним медичним профілактичним оглядам підлягають:

- особовий склад підрозділів системи правопорядку МВС України, військовослужбовці Національної гвардії України;
- поліціанти, які працюють зі шкідливими речовинами й несприятливими промисловими чинниками, водії транспортних засобів, працівники установ громадського харчування, побутового обслуговування, медичних і дитячих закладів;
- особи, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, працівники системи правопорядку МВС України і члени їх родин, які проживають на радіоактивно забруднених територіях;
- інваліди й учасники війни, а також прирівняні до них категорії осіб.

Профілактичні медичні огляди з подальшим проведенням у необхідних випадках оздоровчих заходів необхідно розглядати як диспансеризацію здорових і майже здорових людей.

Диспансерний метод є одним з основних у діяльності лікувально-профілактичних закладів системи правопорядку МВС України і полягає в активному спостереженні за фізичним станом і збереженням здоров'я працівників системи правопорядку, військовослужбовців Національної гвардії України та інших контингентів, вивченні й поліпшенні умов роботи й побуту, а також у запобіганні захворювань шляхом проведення відповідних лікувально-профілактичних, санітарно-гігієнічних і соціальних заходів. Насамперед це стосується працівників з оперативно-розшуковою функцією діяльності, у котрих служба є доволі напруженою.

Проведення обов'язкових щорічних психіатричних і психологічних профілактичних оглядів потребує обстеження великих контингентів осіб за короткий період.

Як стверджують більшість авторів, основні методики, які нині використовуються, через різні причини недостатньо задовольняють вимоги практики. З-поміж істотних недоліків психодіагностичних методів найбільш серйозними є неоднорідність теоретичних позицій, що слугували підставою для розроблення того або іншого методу, і залежність інтерпретації результатів від належності дослідника до тієї або іншої школи; складність в обробці (проективні методи); громіздкість і відсутність відповідної до сучасного рівня науки системи обробки (ММРІ, опитувач Кетелла). Тому в нашій роботі нами були використані також методи експрес-діагностики.

Насамперед під час проведення цього заходу необхідно виявити прояви таких станів, як невротизація, психопатизація та схильність до

них, тому що професійні навантаження зазвичай призводять саме до виникнення та розвитку пограничних станів нервово-психіатричної патології.

Всі ці завдання потребують використання експрес-методів, які за простоти однаково є обґрунтованими та чутливими і забезпечують обстеження одночасно значних контингентів осіб, а саме працівників поліції МВС. Для виконання цих цілей часто і використовуються методики визначення PEN (рівень невротизації і психопатизації) і РНП (рівень невротизації і психопатизації), а саме для визначення рівня психопатизації й невротизації. Так, 1974 р. був складений і апробований опитувальник, призначений для визначення рівня невротизації та психопатизації (РНП).

Як теоретичну базу під час створення цих методик використано принципи теорії розпізнавання образів, що виникла і розвивалась останніми роками в межах кібернетики. Застосування цієї теорії виявилось успішним.

Теорія розпізнавання образів розглядає завдання конструювання вирішального правила для класифікації спостережень заданої сукупності відомих прикмет для кожного спостереження. Вирішальне діагностичне правило формується на підставі аналізу зразків спостереження, для яких з високою надійністю визначена належність до діагностичних класів (тому що «навчальна» вибірка). Такий підхід дає змогу розробити оптимальну психологічну методику, спеціально спрямовану на розв'язання конкретних, практично важливих діагностичних завдань. Водночас, на відміну від традиційних методів, формалізується не тільки процес виміру особистісних властивостей, а й процес ухвалення діагностичного рішення, що, своєю чергою, дає змогу отримати більшу діагностичну інформацію із отриманих даних порівняно із традиційними методами.

Вирішальне правило є дискримінантною функцією, що обчислюється для конкретних значень, прикмет конкретного класифікуючого об'єкта. Отримане значення дискримінантної функції рівняється із граничними значеннями, на підставі чого робиться висновок про належність об'єктів до того або іншого класу.

Одним із найбільш поширених і простих для реалізації методів розпізнавання образів є побудова лінійних дискримінантів. Дискримінатори такого виду є алгебраїчною сумою діагностичних коефіцієнтів, які відповідають окремим значенням використовуваних прикмет. У цій роботі використано лінійний дискримінатор із діагностичними вагами, які є логарифмом відношення правдоподібності. Цей метод отримав назву неоднорідної послідовності статистичної процедури.

Ефективність правила класифікації зростає під час відбору найбільш діагностично інформованих ознак, яка у цьому дослідженні здійснювалася на основі міри інформаційної розбіжності.

Нами були проаналізовані результати психологічного обстеження (скринінг-діагностики) за допомогою методики РНП (рівень невротизації та психопатизації) працівників кримінальних і оперативних підрозділів, а також слідчих підрозділів за два періоди (у 2001–2002 рр. і у 2011–2012 рр.), середні значення яких подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Середньостатистичні значення рівня невротизації та психопатизації за методикою РНП обстеженого контингенту

№ з/п	Підрозділ	Рік обстеження	Кількість обстежених	Середні значення РНП		
				Д	Н	П
1	БПОП (СПШР)	2002	110	1	49	4
2	СП «Титан»	2001	39	1	68	1
3	Слідчі	2001	30	6	52	8
4	БПОП (колишній «Грифон»)	2008	25	1	62	2
5	БПОП (СПШР)	2010	70	2	79	5
6	Слідчі	2012	60	2	61	5

Згідно з показниками скринінг-діагностики, що були проведені нами (рівня невротизації та психопатизації), психологічні особливості виглядали так.

Для цієї мети ми використовували й інші методики. Приміром, опитувальник стану агресії Баса-Дарки. Цей опитувальник А. Басс і А. Дарки запропонували для виявлення важливих, на їхню думку, форм і показників агресії. Методика призначена для виявлення показників і форм агресії.

Агресивність – властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій зазвичай у сфері суб'єктно-суб'єктивних відносин. Імовірно деструктивний компонент людської активності є необхідним у творчій діяльності, тому що потреби індиві-

дуального розвитку неминуче формують здатність до усунення й руйнування перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу.

Агресивність має якісну та кількісну характеристики. Як і всяка властивість, вона має різний ступінь вираження: від майже повної відсутності до її безмежного розвитку. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її призводить до пасивності, конформності тощо, надмірний розвиток її починає визначати весь вигляд особистості, яка може стати настільки конфліктною, що не буде здатною на свідому кооперацію тощо. Сама собою агресивність не робить суб'єкта свідомо небезпечним, тому що, з одного боку, наявний зв'язок між агресивністю й агресією не є обов'язковим, а, з іншого – акт агресії може не набирати свідомо небезпечних форм. У життєвій свідомості агресивність є синонімом «зловмисної активності». Однак сама собою деструктивна поведінка «зловмисністю» не володіє, такою її робить мотив діяльності, а саме цінності, заради досягнення яких активність розвивається. Зовнішні практичні дії можуть бути подібними, але їх мотиваційні компоненти – прямо протилежними. З огляду на це можна розподілити агресивні вияви на два основні типи: перший – мотиваційна агресія як самоцінність, другий – інструментальна агресія як засіб (припускаючи водночас, що і та, і інша можуть виявлятися і під контролем свідомості, і поза ним, і сполучені з емоційними переживаннями (гнів, ворожість). Практичних психологів більшою мірою повинна цікавити мотиваційна агресія як прямий вияв реалізації деструктивних тенденцій, характерних особистості. Визначивши рівень таких деструктивних тенденцій, можна з великим ступенем імовірності прогнозувати можливість вияву відкритої мотиваційної агресії. Однією з подібних діагностичних методик є опитувальник Басса-Дарки, розроблений 1957 р. і поданий в адаптації А. К. Осницького.

Користуючись цією методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність як властивість особистості й агресія як акт поведінки можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційно-вольової сфери особистості. Тому опитувальником Басса-Дарки потрібно користуватися разом із іншими методиками: особистісними тестами психічних станів (Кеттелл, Спілбергер), проєктивними методиками (Люшер) тощо.

А. Басс та А. Дарка розглядали такі форми агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи – фізична агресія.
2. Вираження негативних почуттів і через форму (сварка, лемент, вереск), і через зміст словесних звертань до інших осіб (погроза, прокльони, лайка) – вербальна агресія.

3. Використання обхідним шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів і вияву спрямованих, неупорядкованих вибухів люті (у лементі, у топотінні ногами тощо) – непряма агресія.

4. Опозиційна форма поведінки, що спрямована звичайно проти авторитету й керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів – негативізм.

5. Схильність до роздратування, готовність за найменшого збурення перейти в запальність, різкість, брутальність – роздратування.

6. Схильність до недовіри й обережного ставлення до людей, виникає через переконання, що оточення має намір заподіяти шкоду – підозрілість.

7. Вияви заздрості та ненависті до оточення, обумовлені почуттям гніву, невдоволення кимось конкретно або цілим світом за дійсні або уявні страждання – образа.

8. Ставлення і дії стосовно себе й оточення, які виникають через можливе переконання самого себе в тому, що він є поганою людиною, робить все недобре: шкідливо, із злобою чи безвідповідально – аутоагресія, або відчуття провини.

Працівники підрозділу БПОП (30 осіб) і працівники слідчих підрозділів (30 осіб) у кількості 60 людей були обстежені за допомогою методики Басса-Дарки. Обстеження проводилося 2010 р. Узагальнені дані наведено в таблицях 2 і 3.

Таблиця 2

Узагальнені дані працівників-слідчих за методикою Басса-Дарки

СЕРЕДНІ ЗНАЧЕННЯ	Фіз	Верб	Непр	Нег	Роз	Під	Обр	ПП	ІА	ІВ
	4,0	7,1	4,6	1,7	2,7	3,6	3,3	4,1	4,2	3,2

Таблиця 3

**Узагальнені дані працівників БПОП (СПШР)
за методикою Басса-Дарки**

СЕРЕДНІ ЗНАЧЕННЯ	Фіз	Верб	Непр	Нег	Роз	Під	Обр	ПП	ІА	ІВ
	5,8	7,8	5,1	2,0	3,7	4,0	3,8	5,5	5,5	3,6

Висновки. Під час проведення обстеження за методиками РНП і тестом Басса-Дарки через понад 6-ть років служби у працівників

системи правопорядку підрозділів спеціального призначення показники деяких станів змінилися так. Виявлено значно підвищений рівень невротизації або він є в зоні невизначеності, що свідчить про недостатню компенсацію психологічного стану цих працівників системи МВС.

У працівників системи правопорядку підрозділів спеціального призначення самооцінка була близька до адекватної. Показник рівня психопатизації перебував у зоні невизначеності, але наближений до норми. Показник рівня невротизації – 68, дещо вищий, що свідчить про усталену поведінку, бажання приховати проблеми. Показник рівня психопатизації був у зоні невизначеності.

Під час проведення таких самих обстежень 2010 р. значно підвищився рівень невротизації (49 – 2002 р., 79 – 2010 р.). Самооцінка наближена до адекватної. Високий показник за шкалою невротизації свідчить про бажання видатися спокійним, звернути увагу оточення на відсутність проблем, приховувати дратівливість і невдоволення ситуацією. Рівень психопатизації є в зоні невизначеності.

Для слідчих під час проведення скринінг-діагностики характерним було те, що самооцінка завищена, а це, своєю чергою, ставить під сумнів нормативні показники рівнів невротизації та психопатизації, що свідчить про усталену поведінку.

Під час обстеження понад 10-ти років у працівників слідчих підрозділів самооцінка адекватна. Спокійні. Прагнення додержуватися загальноприйнятих норм і вимог. Соціально адаптовані.

Показники психологічних станів за методикою Басса-Дарки майже не відрізняються у працівників спеціальних підрозділів і слідчих.

У працівників підрозділів спеціального призначення і у працівників слідчих підрозділів превалювала вербальна агресія, непряма агресія та відчуття провини також виявилися вище середніх значень. Негативізм і дратівливість згідно з цією методикою для працівників підрозділів спеціального призначення не характерні.

Такі риси особистості, як негативізм і дратівливість, для них не характерні, тобто можна зробити висновок, що вказані риси не залежать від виду службової діяльності працівників системи правопорядку.

У цій роботі ми намагалися показати протягом служби працівників різних підрозділів результати вивчення деяких характеристик особистості як, приміром, конфліктність, тривожність, емоційність, агресивність, контроль особистості над ситуацією й інші, які впливають на поведінку особистості в тих або інших умовах, і що насампе-

ред важливо для працівників системи правопорядку, передусім для працівників з оперативно-розшуковою функцією діяльності.

1. Васильев В. Л. Системный профессиографический подход к подбору и расстановке кадров правоохранительных органов. *Материалы междунар. научн. практ. конф.* СПб., 1995. С. 65–70.

2. Решетников М. И. Психическая травма. История вопроса. *Психотерапия*. 2010. № 1. С. 86–95.

3. Ширяев Д. А. Психологические механизмы вероятностного прогнозирования. Рига: Зинатне, 1986. 141 с.

4. Абабков В. А., Перре М. Адаптація до стресу. СПб.: Пітер, 2009.

5. Барко В. И. Профессионально-значимые индивидуально-психологические особенности руководителей ОВД. *Психодиагностика в правоохранительных органах*. Омск: Омская академия МВД России, 2013. № 2. С. 10–14.

6. Супрун Д. М. Ставлення до здоров'я як один із найбільш вагомих психологічних факторів становлення особистості. *Юридична психологія та педагогіка*. 2010. № 2. С. 92–98.

7. Whitlock F. A. The aetiology of hysteria. *Acta psychiat. scand.* 1967. № 43. P. 144–162.

8. Willi J. Zur Psychopathologie der hysterischen Ehe. *Nervenarzt*. 41 (1970), 157.

Chuhraeva G. V. About some psychological state of workers of the special divisions and investigation mia transitions during official activity

Within the framework of the practical work of police officers, the Ministry of Internal Affairs requires a survey of large numbers of contingents of employees for a limited time. Therefore, for rapid tests, such as psychological screening diagnostics, such as RNP (neurotic and psychopathy levels) and PEN (neurotic and psychopathy levels) that show the manifestations of, and predisposition to, neurotism and psychopathisation, these are used.

The professional activities of special-purpose units and investigators usually lead to a change in the psychological state, and most often it can lead to the emergence of neurotic status. Therefore, mandatory annual psychological, psychophysiological and psychiatric examinations are carried out to detect them. Formulation of the problem. The influence of negative factors in aggregate on employees with operative-search function of activity can lead to the destruction of the socio-psychological well-being of employees, the depletion of the protective forces (functions) of the body and the psyche and the emergence of psychological maladaptation or psychogenic disorders, to the development of neurotic, psychosomatic and mental illness.

An important point is determining the ability of police officers during service. In the process of servicing the employees of the system of law and order and servicemen of the National Guard of Ukraine, the professional suitability of their health status is clarified during the conduct of the medical examination, namely,

during the mandatory annual surveys of the above-mentioned contingents. The purpose of this survey was to identify the states of neuroticism, psychopathisation, aggressiveness of the employees of the system of law and order, namely: special units and investigators, which may arise during their official activity and were revealed during their annual obligatory psychophysiological, psychological, psychiatric examinations.

Today, the general professionally determined factors of influence on the health of law enforcers are significant mental and physical load. Most authors distinguish three groups of factors leading to the emergence of neurotic disorders: factors that are due to specific activities; factors of personal qualities; factors of socio-psychological nature.

Key words: psychological state, screening-diagnostics, neuroticism, psychopathisation.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 376.64(477):159.923.2

А. В. Шиделко

СИРІТСТВО В УКРАЇНІ: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БІОЛОГІЧНИХ І СОЦІАЛЬНИХ ДІТЕЙ-СИРІТ

Здійснено короткий аналіз історичного досвіду України стосовно явища сирітства. Подано короткий дефінітивний аналіз ключових слів (психологічні особливості, біологічні, соціальні діти-сироти, євросироти). Особливу увагу приділено психологічним особливостям сиріт-підлітків, що виховуються та навчаються у дитячих будинках, школах-інтернатах. Висвітлено класифікацію характерних проблем, пов'язаних із соціальним сирітством за О. Мельниченко і колективом авторів. Запропоновано низку рекомендацій щодо мінімізації явища сирітства в Україні.

Ключові слова: психологічні особливості, діти-сироти, біологічні, соціальні сироти, інтернати, будинки сімейного типу, прийомна сім'я.

Постановка проблеми. Проблема сирітства є актуальною для України, оскільки останніми роками спостерігається збільшення кількості біологічних і соціальних дітей-сиріт із різних причин (війна на окупованих територіях України, складні соціально-економічні умови, криза інституту сім'ї, зміна моральних цінностей і ціннісних орієнтацій тощо).

Із незалежністю Україна перейняла радянський підхід до виховання біологічних і соціальних дітей-сиріт, який ґрунтується на пов-

ному державному забезпеченні в інтернатних закладах (утримання, навчання та виховання). Проте віднедавна діти-сироти мають змогу потрапити під опіку в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї тощо. Такі обставини дещо поліпшують їхнє становлення і в матеріальному, і в духовному, психологічному планах. Адже виховання в умовах депривації призводить до деструкцій у формуванні особистості-дитини, процесу соціалізації й адаптації тощо.

Питання виховання, опіки та гармонійного розвитку дитини-сироти, розуміння її психологічних особливостей є архіважливими і є показником суспільного, економічного, культурного рівня розвитку країни, гуманності сучасного суспільства. Тому розгляд означеної теми є актуальним і доречним.

Стан дослідження. Аналіз наукових розвідок свідчить про значний інтерес учених до проблем сирітства. Явище соціалізації біологічних і соціальних дітей-сиріт у закладах державної опіки розглядали такі дослідники: С. Бадер, Л. Бережна, А. Возняк, І. Грига, Л. Волинець, Л. Дейниченко, К. Ігнатенко, Р. Картер, Ю. Кахіані, О. Кізь, Л. Коробова, О. Кузьміна, С. Нечай, Н. Павлик, Г. Хархан, В. Шпак та ін. Автори вказують на суттєві недоліки такої форми життєвого устрою дітей-сиріт. Наголошуючи, що навчання і виховання дітей-сиріт у таких закладах призводить до деформації процесу формування системи цінностей та ціннісних орієнтацій, а також соціалізації й адаптації.

Різні аспекти біологічних і соціальних сиріт відображено у конструктивних дослідженнях сучасників. Дослідження питання сімейних форм опіки біологічних і соціальних дітей-сиріт здійснити, зокрема, такі науковці: Г. Бевз, Л. Волинець, О. Мельниченко, Г. Хархан, Ю. Черновалюк; соціальної зрілості дітей-сиріт: Л. Канішевська, Л. Дробот; сирітства як соціокультурного феномену: О. Коваленко; теорії і практики опікунства: С. Бадора, І. Плугатор, О. Карпенко, Ю. Яким; соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами: С. Куріна, І. Пеша, А. Полянничко, Н. Сушик, В. Шкуркіна; дитячої бездоглядності: В. Оржеховська.

Мета. Звернути увагу наукового товариства на проблему сирітства в сучасній Україні, зокрема висвітлити психологічні особливості біологічних і соціальних дітей-сиріт.

Виклад основних положень. Проблема сирітства існувала завжди. Природні катаклізми, стихійні лиха, епідемії, катастрофи, теракти, війни, трудова міграція батьків, алкоголізм, наркоманія, позбавлення батьківських прав відповідно до чинного законодавства тощо є причинами того, що діти залишаються без опіки батьків – біологічними чи соціальними сиротами.

Історично на наших землях, ще за правління київських князів, соціально-психологічний захист дітей-сиріт здійснювався на основі теологічного вчення. Це була ґрунтова база для формування у них духовних цінностей, водночас їх навчали основам грамоти, робітничим професіям тощо. Проте, якщо у дитини при втраті батьків були родичі, то вони забирали на виховання до своєї родини і виховували, як рідних.

Усе змінилося за радянських часів, коли після Другої світової війни (1939–1945 рр.), кількість дітей-сиріт значно зросла. Для «виживання» сироти вчиняли правопорушення, хуліганство, крадіжки, вбивства тощо. З метою мінімізації означеної проблеми почали відкривати дитячі будинки, школи-інтернати, колонії для неповнолітніх тощо. Держава повністю взяла на себе відповідальність утримання, забезпечення та перевиховання у разі потреби такої категорії дітей-сиріт. Відповідно до історичних змін відбулися і зміни щодо виховання дітей-сиріт сучасної України, проте донині проблема дітей-сиріт не є комплексно вирішеною, чимало питань потребує конструктивного аналізу та впровадження на рівні держави.

Для розуміння тематики поданого дослідження проведемо короткий дефінітивний аналіз ключових слів. Так, психологічні особливості – це індивідуальна властива людині неповторність її психіки, відмінна від іншої. Це характер, темперамент, реакція, здібності, талант тощо.

Біологічні діти-сироти – це діти, які ростуть і виховуються без опіки батьків, батьки котрих загинули чи померли.

Соціальні діти-сироти – це діти, які позбавлені батьківської опіки, сироти при «живих» батьках, зокрема батьки котрих позбавлені батьківських прав через різні причини (алкоголіки, наркомани, ув'язнені та ін.), покинули своїх дітей, ухиляючись від батьківських обов'язків, а також це діти трудових мігрантів, яких виховують не батьки (рідні: бабуся, дідусь, тітка та ін.).

Зауважимо, що до дітей трудових мігрантів вживається ще дефініція – «євросироти» [1].

Діти-сироти, що виховуються у дитячих будинках, школах-інтернатах, мають низку певних особливостей. Така ситуація спричинена тим, що такі діти не отримують достатньо уваги і турботи для гармонійного розвитку (психічного, фізіологічного, духовного, психічного тощо). Таке обмеження виокремлене у наукових розвідках як стан депривації.

Депривація – це дефіцит, обмеження, ізоляція внутрішнього стану особистості відповідно до зовнішнього. Депривацію в контексті

поданого дослідження першочергово розуміємо як позбавлення дитини матері, батька тобто обмеження у материнсько-батьківській ласці, опіці. Така депривація надалі негативно впливає передусім на розвиток емоційної, волевої, інтелектуальної, соціальної, психологічної сфер дитини, на процеси комунікації, взаємини із однолітками та дорослими тощо.

Зауважимо на особливості психологічного розвитку дитини-сироти підліткового віку, адже це найважливіший період, який характеризується швидкими змінами у фізіологічному, емоційному, психологічному, соціальному становленні. Водночас це період формування свідомого сприйняття себе як частини колективу (інтернат, будинок сімейного типу, дитячий притулок тощо) та члена суспільства. Заразом це період життєвого і професійного самовизначення. Коли підліток дитина-сирота ставить собі запитання: хто я? чому я? ким хочу бути? яким себе бачу в майбутньому? тощо.

Психологічною особливістю для дитини-сироти підліткового віку є формування у неї якостей психіки відповідно до пубертатного періоду. Проживання у закладі й спілкування з обмеженим колом дорослих, де відносини регламентовані й далекі від сімейно-родинних, спричиняє деформацію багатьох якостей, що є життєвоважливими.

Зважаючи на викладене, виникає необхідність висвітлити доктрину щодо психологічних особливостей дитини-сироти-підлітка, яка живе і виховується в закладах закритого типу.

Основними характерологічними особливостями підлітків – вихованців інтернатних закладів є настороженість, контроль емоцій, схильність до відчуття провини; наявність акцентуацій характеру (психоастенічні, шизоїдні, гіпертимні, психопатичні реакції тощо). Окремі показники пізнавальних здібностей у вихованців інтернатних закладів (вербальна і зорова пам'ять, образне і логічне мислення, увагу) незначно, проте знижені, що не призводить до значних негативних відхилень рівня загального інтелектуального розвитку підлітків. Також у вихованців знижені адаптивні здібності (поведінкова регуляція, комунікативні якості, моральна нормативність) [2, с. 268–269].

Підліткам-сиротам притаманна занижена або негативна самооцінка, яка формується з огляду на важливі причини: дитина вважає себе «поганою» тому, що її залишили, відмовилися від неї, відчувається покинутою, зрадженою. Стан напруження, тривоги, невпевненості у собі та недовіри до інших людей (бо очікує від них лише поганого) спричиняє неоднозначне ставлення до себе.

Аналізуючи психологічні характеристики дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виявлена ще одна особливість,

яка характеризує портрет дітей, котрі залишилися без опіки батьків, – феномен «Ми», який є своєрідною ідентифікацією дітей одні з одними. Відомо, що у «нормальній» сім'ї феномен «Ми» відображає причетність дитини саме до своєї сім'ї, є важливою емоційною та моральною силою, яка створює умови для внутрішнього захисту. А в дітей, які залишилися без сім'ї, створюється стихійне «Ми» як своєрідне психологічне утворення. Це пояснюється тим, що для таких дітей цілий світ поділяється на «своїх» і «чужих». Водночас у них формуються особливі ієрархічні стосунки, зокрема доволі жорсткі стосунки в середині «Ми» і у ставленні до молодших [3].

Отже, психологічні особливості дітей-підлітків вихованців інтернатних закладів полягають у стані депривації, який негативно впливає на їхній розвиток і соціальну адаптацію. У них немає мотивації та бажання вчитися, вони мають розмиті уявлення про власне «Я», а також про те, чого вони хочуть. Вони не можуть бути самостійними (з огляду на те, що перебувають на повному державному забезпеченні), а це призводить до дезадаптації життя у соціумі в майбутньому. Діти-сироти у підлітковому віці стикаються із найважливішою проблемою, а саме професійною визначеністю. І, зважаючи на занижену самооцінку, переважно обирають робітничі професії, водночас маючи, наприклад, здібності до творчості тощо. Вони зосереджуються не на самооцінці, а на оцінці, думці про себе інших людей.

Усе зазначене ґрунтується на неправильній побудові цінностей та ціннісних орієнтацій з огляду на стан їхнього виховання, обмеження спілкування, навчання та життя, психологічну ізоляцію. І часто, виходячи з інтернатних закладів у самостійне життя, вони не можуть адаптуватися до соціуму. В них майже немає навиків соціального аспекту, вміння вирішувати прості побутові проблеми, комунікувати зі соціальними структурами тощо. Отже, психологічні особливості дітей підліткового віку, які виховуються без сім'ї, мають несформовану систему цінностей і ціннісних орієнтацій, яка впливає на подальше життя у соціумі, формування та становлення їх самосвідомості, самооцінки, міжособистісних відносин.

Ґрунтуючись на викладеному, наголосимо, що процес інтеграції України у світове співтовариство порушує перед нашим суспільством доволі складні питання, одним із яких є реформування державної системи опіки над дітьми-сиротами. Важливим механізмом поліпшення ситуації щодо утримання та виховання дітей-сиріт є деінституалізація (виховання сиріт у будинках сімейного типу тощо). Західні країни стали на цей шлях у 50–60-х рр. минулого століття, а наша держава робить лише перші кроки у цьому напрямі.

Нині система опіки над дітьми-сиротами, на думку багатьох експертів, повинна поєднувати два напрями розвитку: реформування державних закладів опіки і розвиток сімейних форм опіки та піклування. У перспективі очікується майже повний перехід на сімейні форми опіки. Це поліпшить систему виховання дітей-сиріт і мінімізує деструкції становлення особистості дитини-сироти в усіх її аспектах. Оскільки формування і становлення дитини у родинному колі кардинально відрізняються від виховання дитини у закладах інтернатного типу. Адже система цінностей і ціннісних орієнтацій є у кожної людини, формується на моральних і світоглядних позиціях особистості, які ґрунтуються передусім на вихованні, яке дитина отримує в період становлення, і в сім'ї. У подальшому житті це має конструктивний вплив на самоусвідомлення, самовдосконалення, самомотивацію і є вирішальним еталоном для духовного розвитку особистості.

Сім'я є первинним і природним середовищем для соціалізації та виховання дитини. Її вважають провідним інститутом у формуванні й гармонійному становленні особистості. Попри значну кількість соціальних інституцій (дошкільний заклад, школа, засоби масової комунікації, мережа Інтернет, друзі, однолітки, референтні групи, позашкільні організації), які чинять хоч і вагомий вплив на підростаючу особистість, головна роль – належить сім'ї.

І. Пеша зазначає, що економічна криза України негативно вплинула на функціонування сім'ї як окремого інституту соціально-виховного спрямування. Сучасне сирітство, на її думку, є певним наслідком недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сімей із дітьми [4].

Водночас зазначимо, що збільшення такої категорії дітей спричиняє й низька відповідальність батьків, неусвідомлене батьківство, а також їхня деструктивна поведінка: алкоголізм українського населення, низький матеріальний рівень молодих сімей, відсутність житла чи проживання із своїми батьками, вживання наркотиків для вирішення психологічних проблем чи розслаблення тощо.

Провівши узагальнення напрацьовань провідних науковців, О. Мельниченко та колектив авторів розробили класифікацію характерних проблем, пов'язаних із соціальним сирітством:

- 1) за масштабом: глобальні; національні; регіональні; локальні;
- 2) за причинами поширення:
 - геополітичні (світові війни та соціальні потрясіння; міжнародні конфлікти, зростання кількості біженців);
 - державно-управлінські (неспроможність обраної стратегії соціальної політики держави; низька результативність діяльності упов-

новажених органів державної влади; кризовий стан системи освіти і виховання);

- соціально-демографічні (зниження стабільності шлюбу, зростання позашлюбної народжуваності; порушення структури сім'ї; збільшення кількості кризових сімей);

- соціально-економічні (збідніння населення та поглиблення його майнового розшарування; безробіття; відсутність власної квартири; вимушеність заробітчанства за межами України, глобальна тенденція до урбанізації);

- соціально-психологічні (деформація традиційних цінностей українського народу, а відтак низький рівень моральних засад сім'ї, зниження її духовного потенціалу, ослаблення моральної відповідальності за виховання дітей, недотримання релігійних постулатів (щодо шлюбу, батьківства, абортів тощо), збільшення кількості молодих сімей щодо вживання алкоголю, наркотичних засобів, делінквентна поведінка, використання власних дітей для збагачення (рабська праця, проституція неповнолітніх, жебрання тощо), форми насильства у сімейному колі та інтернаті, послаблення уваги суспільства до сімейного інституту загалом тощо;

- причини, які від нас не залежать (передчасна чи трагічна смерть батьків чи одного з батьків);

3) до соціальних сиріт належать такі категорії дітей:

- діти-втікачі з деструктивних і благополучних сімей;

- діти-безхатченки;

- діти, які зазнали насильства в установах і втекли із них;

- діти, схильні до життя на вулиці відповідно до психологічних характеристик;

- діти з девіантною, делінквентною поведінкою, схильні до подорожування, жебрацтва, бродяжництва;

4) органи, котрі відповідальні за вирішення проблем сирітства:

- громадськість: усиновителі; опікуни (піклувальники); прийомні сім'ї; дитячі будинки сімейного типу; особи, які здійснюють патронат над дітьми;

- освітньо-виховні заклади: будинок дитини; дитячий будинок; дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) компенсуючого типу; дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) комбінованого типу; дошкільний навчальний заклад (центр розвитку дитини); загальноосвітня школа-інтернат; спеціалізована школа-інтернат; спеціальна загальноосвітня школа-інтернат; загальноосвітня санаторна школа-інтернат; центр соціально-психологічної реабілітації дітей;

- органи державного управління: служба у справах дітей; Державний департамент з усиновлення і захисту прав дитини; соціальна

служба для сім'ї, дітей і молоді; Київська міська державна адміністрація, районні та міські відділи освіти органів місцевого самоврядування і місцевих адміністрацій; Міністерство освіти і науки України; Міністерство соціальної політики України [5].

Отже, для мінімізації сирітства в Україні як соціально-психологічного явища варто на рівні держави звернути посилену увагу на інститут сім'ї як основної гілки виховання дітей – майбутнього української держави.

Доцільно було б у школі запровадити години етики та психології сімейного виховання, де б учні у процесі формування і становлення мали змогу отримувати ґрунтовні знання про інститут сім'ї на засадах традиційних українських цінностей. Вагомим аспектом буде введення на рівні Міністерства освіти і науки України уроків статевого виховання та сексуальної просвіти, що мінімізує ранні аборти, раннє материнство (зокрема і народження дітей-дітьми, відмова від них при народженні), сформує культуру взаємин із протилежною статтю, відновить авторитет батьківства. Водночас доцільно наголосити на підтримці матерів-одиначок, неповнолітніх матерів, матерів, які залишилися без житла, що потерпають від домашнього насильства – це мали б бути певні центри у кожному великому місті та райцентрі. Потребують змін на законодавчому рівні посадові обов'язки психологів і соціальних педагогів/працівників, де було б визначено їм право відвідувати без попередження сім'ю-деструктивного характеру для подальшого виявлення й усунення негативних аспектів виховання та жорстокого поводження з дітьми тощо.

Отже, здійснивши короткий аналіз причин, зокрема й соціально-психологічного характеру, що спричиняють явище сирітства в Україні, зазначимо, що проблему можна мінімізувати. Для зменшення кількості дітей-сиріт варто змінити систему опіки державного зразка (дитячі будинки, школи-інтернати тощо) на будинки сімейного типу, родинні осередки, альтернативні форми виховання, вихователів на прийомних батьків. І відтак дитина-сирота виховуватиметься у великій сім'ї, проте це буде сім'я, а не інтернат. Де і проходитиме формування і становлення особистості дитини відповідно до сімейної інституції.

Висновки. Отже, зазначена проблема відображена у ґрунтовних працях багатьох науковців, проте так і не окреслено цілісної фундаментальної концепції щодо мінімізації явища «сирітства» в українському суспільстві, не має єдиної теорії виховання та навчання такої категорії дітей тощо. Також наголосимо, що професійна освіта підготовки майбутніх фахівців, які працюватимуть із дітьми-сиротами, обмежена навчальними дисциплінами, що висвітлювали б особливості психологічного розвитку таких дітей, зважаючи на їхній статус.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо у з'ясуванні психологічних особливостей абьюзера у сімейних відносинах.

1. Шевцова М. «Євросироти»: з чим стикаються діти українських трудових мігрантів. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/05/4/224005>
2. Чистяк О. В. Особливості психічного розвитку дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківської опіки, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 2 (23). С. 266–272.
3. Соціально-психологічні характеристики дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. URL: <http://www.pedahohikam.net/nervs-1094-1.html>
4. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: (проблеми реформування) / Укр. ін-т соціальних досліджень; Ін-т дитинства. К.: Логос, 2000. 86 с.
5. Мельниченко О. А., Юр'єва А. Ю., Панченко А. Ю. Проблеми соціального сирітства: причини, прояви та способи розв'язання. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2013. № 16. С. 38–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSUNU_2013_16_9

Shydelko A. V. Orphanhood in Ukraine: psychological peculiarities of biological and social children-orphans

A brief analysis is carried out on the historical experience of Ukraine regarding the phenomenon of orphanhood, where the state fully assumed responsibility for the maintenance, provision and re-education, if necessary, of such a category of orphans. A short definitional analyses of keywords (psychological peculiarities, biological children-orphans, social children-orphans, euroorphans) is presented in the article. Psychological peculiarities include an individual character, temperament, reaction, ability, talent, etc. Biological children-orphans are children whose parents have been killed or died. Social children-orphans are orphans whose parents are alive. Euroorphans are children of migrant workers.

Particular attention is paid to the psychological peculiarities of teenage-orphans who are raised and trained in orphanages, boarding schools. The following features are singled out: alertness, control of emotions, tendency to feel guilty; the presence of character accentuations (psychoasthenic, schizoid, hypertensive, psychopathic reactions, etc.), the phenomenon of «we», which is a peculiar identification of children with one another, undervalued or negative self-esteem, state of stress, anxiety, self-doubt and distrust to other people.

The classification of characteristic problems related to social orphanage by O. Melnychenko and the collective of authors is highlighted: by scale, by reasons of occurrence; the categories of social orphans are singled out and the state structures that are responsible for solving problems of orphans in Ukraine are identified.

Key words: psychological peculiarities, children-orphans, biological orphans, social orphans, boarding schools, family-type homes, foster family.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

ВПЛИВ ЖОВТОГО КОЛЬОРУ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ЛЮДИНИ

Досліджено вплив жовтого кольору на психоемоційний стан людини, оскільки він не тільки дає важливу інформацію про предмет, а й має здатність викликати певні фізіологічні та психічні ефекти. Вказано, що згідно з дослідженнями психологів, жовтий колір викликає не лише емоційну реакцію, а й фізіологічну, активізуючи функції внутрішніх органів і систем. Психологічний аспект сприйняття жовтого кольору пов'язаний з емоційними, соціально-культурними й естетичними думками та почуттями.

Ключові слова: жовтий колір, символіка кольору, психоемоційний стан, емоції, фізіологія людини.

Постановка проблеми. Колір є предметом дослідження не тільки у сфері мистецтвознавства, етнографії, а й у філософській та літературній діяльності. Вплив кожного кольору на організм конкретного індивіда залежить і від етнічних, історичних, обрядових, символічно-знакових і культурних традицій. Уявити життя без кольору неможливо, оскільки він скрізь і є частиною нашого світобачення, мови, мистецтва та побуту. З часу палеоліту кольори були символами абстрактних ідей. Значення кольорів варіюється залежно від раси людини, віросповідання, національності та навіть фізичного, психологічного та культурного клімату. Вони надсилають людині чіткі сигнали, на які ми реагуємо.

Історія вивчення кольору дає нам уявлення про світогляд людей стародавнього світу і про те, як розвивалася кольорова система впродовж багатьох століть. Завдяки культурі стародавніх народів, досягненням учених, дослідників і психологів, які зробили колір чимось більш цінним і важливим для людського сприйняття, ми вчимося пізнавати себе, розуміти інших людей і навколишній світ. Наука завжди визнавала зв'язок між кольором і настроєм та поведінкою людини. Є чимале коло наукових досліджень у цьому напрямі. Сприйняття жовтого кольору має значний вплив на фізіологічні та психічні функції організму. На визначення особливостей цього впливу і спрямована ця робота.

Стан дослідження. Спроби етнографів, художників, мистецтвознавців, медиків, педагогів, психологів пояснити результат впливу

кольору на психіку людини подані у значній кількості теоретичних і емпіричних досліджень. У XX ст. наука про колір стрімко розвивалася, виникли: диференціація колірних систем залежно від практичного застосування; дослідження механізмів зору людини та зв'язків кольорів із психікою; теорія колориту [1; 2; 3].

Психосемантика кольору нині активно розвивається і має різні напрями дослідження як самостійного розділу психології сприйняття кольору. Важливими у цьому напрямі є праці Л. Айсмен [1], Л. Бондс [2], Л. Миронової [4; 5], С. Кравкова [6], А. Рум'янцевой [7], Л. Шварц [8]. Вплив кольору на людину та його використання в медичній практиці досліджує М. Дерібере [9]. Ми продовжуємо наукове дослідження про його вплив на психіку людини, спираючись на попередні наші розвідки у цьому напрямі під час дослідження білого, червоного, синього, зеленого кольорів [2; 3; 4].

Метою статті є вивчення жовтого кольору та його впливу на психоемоційний стан, оскільки практична потреба в психології сприйняття кольору є в прикладній галузі психології – в психології реклами та психології мистецтва.

Виклад основних положень. З-поміж усіх форм невербальної комунікації колір є найдинамічнішим методом передачі змісту і почуттів. Перед тим, як люди навчилися цінувати естетику кольору, були значно практичніші аспекти його використання. Вживання людини залежало від здатності ідентифікувати певні об'єкти або попереджувальні сигнали, де колір був невід'ємною частиною цього процесу ідентифікації. Також колір стимулює взаємодію всіх почуттів, символізує абстрактні поняття та думки, висловлює фантазії чи бажання, виробляє естетичні чи емоційні реакції. Домінуюча частина людської реакції на колір є підсвідомою і відповідь психіки на колір відбувається миттєво. Близько 90% інформації, яку ми сприймаємо за допомогою органів чуттів, є візуальною, і колір – це більше, ніж просто об'єктивна інформація про наш світ, оскільки він впливає на те, як ми себе відчуваємо. Барва має енергію та впливає на людину фізично, як наслідок вплив кольору на фізіологічну, психічну та нервову діяльність нашого тіла. Тобто ми фізіологічно і психічно реагуємо на дію кольору [13, с. 43].

Активний розвиток психології у другій половині XX ст. дає змогу фахівцям дійти висновку, що вибір кольору може допомогти в діагностиці психологічного і фізичного стану дітей. Саме такий метод, як пізнання людини за допомогою кольору, якому вона віддає перевагу або яким прагне себе оточити, почав використовуватися психологами і психотерапевтами для більш глибокого розуміння людини.

У книзі «Психологія кольору» М. Нелюбова зазначає, що обраний людиною колір характеризує її стан тут і зараз. Колір, яким людина нехтує, несе в собі інформацію про причини, які спонукають її допускати помилок [14, с. 4–7].

Жовтий – колір з довжиною хвилі від 565 нм до 590 нм. Один зі стандартизованих відтінків жовтого є компонентом системи СМУК. Є додатковим кольором до синього. В стародавні часи через недосконалість пігментів розглядався як додатковий до пурпурного. З найдавніших часів жовтий звичайно пов'язувався з сонячним кольором і золотом. У багатьох народів вважався символом багатства, відміною ознакою знаті.

Один із засновників експериментальної психології В. Вундт в «Основах фізіологічної психології» (1980) описує органічний взаємозв'язок відчуттів і почуттів [15, с. 34–36]. Філогенетично відчуття і почуття нерозривно пов'язані. Для низки модальностей, насамперед інтерорецептивних (органичних), характерно, зі слів В. Вундта, майже «бездоганне поглинання почуттями» всіх інших частин почуттів. Передусім це почуття задоволення і незадоволення. Вплив подразника викликає не тільки почуття (сенсорний компонент), а й почуття стосовно цього відчуття. Тобто відчуття «пристрасне». Другим суттєвим фактором є доволі жорсткий ступінь «закріпленості» за певним кольором певних емоцій. Психічно здорова людина і дорослий, і дитина, починаючи з трьох–чотирьох років, коли вона може фіксувати свої враження, розуміє емоційний зміст основних кольорів і може їх диференціювати за емоційною шкалою [15, с. 24].

Л. А. Шварц виявила помітну зміну колірної чутливості залежно від емоційного стану людини [8]. Позитивні емоції, наприклад, радість, виявилися пов'язаними з підвищенням чутливості до червоного і жовтого і з пониженням – до синього та зеленого. При переживанні негативних емоцій спостерігалася обернена картина: чутливість до синього та зеленого збільшувалася, а до жовтого і червоного знижувалася. Цікаво, що вказані зміни кольорової чутливості простежувалися не тільки за актуального переживання емоцій, а й при спогадах про приємні або неприємні події. Отже, експериментальні дослідження Л. А. Шварц підтверджують положення В. Вундта про органічний зв'язок відчуттів та емоцій [8, с. 15].

Результати наукових робіт свідчать, що колір пов'язаний з емоціями на розмаїтих рівнях психічної діяльності людини з раннього дитинства і ядро кольороемоційних значень є принципово схожим у дітей і в дорослих. В. Ф. Петренко і В. В. Кучеренко вивчали можливість діагностування емоційних станів піддослідних методом

віддання кольорових переваг. Психологи у таких випадках використовували колірний тест, складений швейцарським психотерапевтом М. Люшером наприкінці 40-х рр. XX ст. [10].

Задля верифікації результатів емоційні стани викликалися у піддослідних за допомогою гіпнотичного впливу. Перебуваючи в такому стані «радості», піддослідні зазвичай віддавали перевагу червоному і жовтому, а відштовхували коричневий і чорний. Прищеплення «відчуття провини» викликало віддання переваги сірому та синьому кольорам, а червоний і жовтий навпаки опинилися в кінці кольорового ряду. М. Люшер розробив основи функціональної психології кольоросприйняття. Його колірний тест спрямований на вивчення ситуативного емоційного стану особистості та її адаптації до різних соціально-психологічних ситуацій. Він оснований на експериментально встановленій залежності між відданням переваги людиною певним кольорам (відтінкам) і його поточним психологічним станом. 96% учасників досліджень стверджують, що заключні результати тесту відповідають дійсності та є корисними для ліпшого розуміння себе та корекції поведінки.

Ця методика майже 70 років успішно використовується багатьма педагогами, психіатрами та психологами у всіх країнах світу для дослідження особливостей психології різних професійних і етнічних груп. В основі тесту є фундаментальні закономірні зв'язки між різноякісними колірними енергіями та певними психічними процесами, станами і явищами. Згідно з Люшером, жовтий – оптиміст, який демонструє дружелюбство, але постійна усмішка на його обличчі – це зазвичай маска, за якою є сильна внутрішня напруга [6, с. 21–22]. Увага до жовтого свідчить про надії та очікування великого щастя, мрії про нове майбутнє. «Жовті» люди схильні до педантизму, але водночас цілком задоволені світом і щасливі.

Якщо вам неприємний жовтий колір, тоді ви недолюблюєте ті риси, якими володіють «жовті» люди. Ви реаліст, практична людина з утилітарними перевагами і переважно критично ставитися до тих, хто не поділяє ваших поглядів. Ви скептично приймаєте нові ідеї, і радше сконцентруєтеся на знайомих речах, ніж спробуєте щось нове. Для вас завжди важливий гарантований результат, оскільки ви віддаєте перевагу надійному захисту себе від розчарувань.

Жовтий є доволі яскравим, стимулюючим кольором, що збільшує концентрацію, поліпшує пам'ять, організовує людину, а також сприяє швидкому прийняттю рішень. Жовтий – це барва сонця, енергії, оптимізму, свободи, рухливості, що стимулює роботу мозку і нервової системи, відповідає холеричному темпераменту [7, с. 26].

Із фізіологічного погляду він тонізує, стимулює зір і нервову діяльність. У природі жовтий колір привертає увагу й інколи вказує на небезпеку.

Жовтий – це радість, теплота і віра в найкраще. Цей колір символізує мінливість, сприяє комунікабельності, що зумовлює відкритість і товариськість. Жовтий може допомогти врівноважити емоції, знайти внутрішній спокій і вгамувати хвилювання.

Діти, які віддають перевагу жовтому, мають здатність ліпше розуміти нові ідеї та новітні технології, люблять свободу і простір, прагнуть удосконалюватися та досягати обраної мети. Ті, хто любить жовтий колір, властиві креативність, радісний погляд на світ, висока самооцінка та впевненість у собі.

Жовтий – це колір мудрості, ясності розуму, оптимізму, почуття гумору, практичності й інтелекту. Легкий стимулюючий ефект жовтої барви сприяє допитливості та пізнанню у дітей і підлітків. Також жовтий колір допомагає концентрації, уважності, прийняттю чужих думок, організовує та поліпшує пам'ять, сприяє прийняттю виважених рішень і ясному мисленню [17, с. 31].

Жовтий і червоний кольори виокремлюють діти з порівняно доброю адаптацією й переваженням екстравертних реакцій у соціальній поведінці. Якщо людина прагне до вибору жовтого, то це вказує на встановлення внутрішньої гармонії, інколи порятунком від неприємностей та бажання на щось свідомо впливати. Основна потреба дітей, що віддають перевагу жовтому кольору, – розкритися, показати себе. Такі діти шукають вільних напрямів розвитку, щоб розділити внутрішнє напруження і досягти бажаного.

Жовтий колір здатний викликати у людини будь-які приємні спогади і стимулювати її до дій. Вчені довели, що жовтий може активізувати діяльність головного мозку і поліпшити пам'ять. Маркування жовтим кольором може надавати значущості предмету. Вплив жовтого був добре вивчений фахівцями в сфері продажу товарів. Адже саме психологія кольору в рекламі є дуже важливою, а жовтий колір тут має велике значення. Цей колір буде вдалий у рекламі хай-тек продукції, товарів для дітей, для презентації туристичних агенцій та оздоровчо-відпочинкових закладів. Розуміючи, що жовтий викликає позитивні асоціації в рекламі, його часто використовують для упакування продуктів харчування, зокрема хліба, борошняних виробів, печива, круп, солодощів. Жовтий часто застосовують під час виготовлення банерів, оголошень і щитів. При створенні візитних карток, логотипів і запрошень цей колір дуже рідко використовується як основний, але ось його додавання може зробити інформацію такою, яка краще

запам'ятовуватиметься. Поєднання чорних літер на жовтому тлі є дуже доречним для ефективної реклами, оскільки воно сприяє ліпшому запам'ятовуванню тексту, проте не варто використовувати жовтого багато, оскільки він може занадто активізувати мозок, через що виникне занепокоєння. Поєднання чорного і жовтого інколи сприймається в значенні знака небезпеки [4, с. 76].

Позитивне чи негативне відчуття від кольору може змінюватися протягом часу, але завжди колір, який подобається людині, може багато розповісти про її характер та емоційний склад. Деякі психологи стверджують, що «холодні» кольори свідчать про спокій, ніжність, апатичність, смуток, а «теплі», навпаки, про силу, владність, активність, радісність [12, с. 198–205].

Велика кількість жовтого в інтер'єрі сприяє концентрації уваги, але одночасно й стомлює. Під впливом жовтого кольору швидко приймаються рішення. Саме тому жовтий в опорядженні внутрішнього простору підходить для робочого кабінету або вітальні, але не варто використовувати його для спальні, оскільки буде дуже складно заснути [1, с. 46]. Жовтий колір вважається кольором радості й апетиту. Часто в кафе й ресторанах використовують меблі або декор жовтого кольору, тому що саме цей колір здатний пробудити апетит [11, с. 283–287].

Жовтий може викликати негативні асоціації у дітей. Інколи його називають кольором брехні, нетерпимості, критичності, сарказму та схильності до засудження інших. Такого значення він почав набувати в період пізнього Середньовіччя, бо саме тоді ця барва символізувала зраду, гріх, віроломство і продажність, тому що жовтий колір пов'язували з образом Юди Іскаріота, який був одягнений у жовтий плащ. В арабській мові «жовта посмішка» символізує нещирість, а у французькій мові вислів «жовтий сміх» має значення нещирого і штучного сміху. В лікувальних цілях жовтий колір використовують як ліки проти меланхолії [1, с. 66].

В окремих культурах жовтий є кольором хвороби, потойбічного світу та смерті. У деяких народів Азії він асоціюється з трауром, сумом і смертю. У Європі в час Середньовіччя жовтий хрест позначав чуму, а черно-жовтий прапор – карантин. Є чимала кількість відтінків жовтого, і саме від тональної і кольорової насиченості залежить вплив кольору на психіку людини. Якщо жовтий змішаний із червоним, то отримуємо помаранчевий, який стимулює думки про радість і веселощі. Помаранчевий колір вивільняє емоції, піднімає самооцінку, сприяє гарному настрою, є відмінним антидепресантом. Також допомагає викликати прилив життєвих сил, дає оптимістичний тонус. Помаранчевий вважають кольором здоров'я і творчості, він додає більше актив-

ності, ніж жовтий, але водночас залишає відчуття внутрішньої рівноваги і душевної гармонії. Цей колір завжди має позитивний вплив на людське життя, оскільки вселяє оптимізм і демонструє радісні сторони життя [10, с. 17].

У культурі Індії помаранчевий колір є символом сонця, смирення і зречення від мирських благ, а нині став офіційним кольором буддизму. Він якісний антидепресант і сприяє появі гарного настрою, викликає відчуття свята і веселого настрою. Поліпшує пам'ять, підвищує розумову діяльність, зменшує відчуття сонливості та втоми. Цей колір найліпше використовувати в рекламі медикаментів, товарів для дітей, послуг у галузі охорони здоров'я й освіти. Щоб помаранчевий колір не викликав роздратування, то доцільно використовувати різні його відтінки. Пастельний помаранчевий колір, що наближається до персикового, має позитивний вплив на психіку, й у свідомості людей зазвичай асоціюється зі свіжістю і здоров'ям, природним кольором шкіри і косметикою. Велика кількість помаранчевого може викликати негативні відчуття і девальвувати значення предмета. Зазвичай цей колір асоціюється з доброзичливістю та доступністю, саме тому його так широко використовують в мережі ресторанів швидкого обслуговування.

Висновки. Досліджуючи вплив жовтого кольору на фізіологічні та психічні функції, потрібно зазначити, що цей вплив є доволі суттєвим і реалізується так: вплив барви на тіло людини; вплив на психоемоційний стан дітей; фізичний і оптичний вплив; символіка кольору; гармонізація функцій організму. Жовтий колір рекомендується використовувати за потреби поліпшити настрій у дітей.

Кожен колір має символіку і психологію й по-різному впливає на наші думки, поведінку, здоров'я та взаємини з людьми. Колір є універсальною мовою, яка перетинає культурні кордони [10, с. 15–20]. Мова кольорів допомагає вирішувати проблеми, коригувати ситуацію, за допомогою знань про жовтий колір ми стаємо мудрішими, можемо змінити свій емоційний стан і поліпшити благополуччя людини. Отже, жовтий колір має своє важливе значення та вплив на благополуччя людини.

Перспективи подальших наукових розробок цієї проблеми ми вбачаємо у дослідженні впливу інших спектральних кольорів кольорової шкали на психіку та фізіологію людини.

-
1. Айсмен Л. Дао цвета. М.: Эксмо, 2005. 173 с.
 2. Бондс Л. Магия цвета. Цветотерапия на каждый день / пер. с англ. Н. Мухина. СПб.: Питер. 1997. 384 с.

3. Кандинский В. В. Избранные труды по теории искусства: в 2-х т. Изд. второе, исправл. и доп. / под ред. Н. Б. Автономовой, Д. В. Сарабьянова, В. С. Турчина. 1918–1938. М.: Гилея, 2008. Т. 2. С. 365–393, 427–438.
4. Миронова Л. М. Колір в образотворчому мистецтві: посібник для вчителів. 3-є изд. Минск: Білорусь, 2005. 151 с.
5. Миронова Л. Н. Цветоведение. Минск: Высш. шк., 1984. 286 с.
6. Кравков С. В. Цветовое зрение. М.: Изд-во АН СССР, 1951. 186 с.
7. Румянцева А. Н. Экспериментальная проверка методики исследования индивидуального предпочтения цвета. *Вестник МГУ. Серия «Психология»*. М., 1986. № 1. С. 67–69.
8. Шварц Л. А. Изменения цветоощущения в эмоциональных состояниях. *Проблемы физиологической оптики*. М., 1948. Т. 6. С. 314–320.
9. Дерибере М. Цвет в жизни и деятельности человека. М.: Знание, 1965. 343 с.
10. Андрушко Л. М., Ясінський В. П. Вплив червоного кольору на психосоматику людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. Львів: ЛьвДУВС, 2013. № 2. С. 15–20.
11. Андрушко Л. М., Дядюх-Богатько Н. Й. Значення білого кольору в інтер'єрі. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: збірник наукових праць*. Львів: РВВ НЛТУ України, 2013. Вип. 23.18. С. 283–287.
12. Андрушко Л. М., Ясінський В. П. Вплив синього кольору на психіку та фізіологічні функції людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. 2016. № 1. С. 198–209.
13. Шалагінов Б. Б. Эстетика Й. В. Гете: дослідження. К.: Вежа, 2012. 149 с.
14. Нелюбова М. . Психологія кольору (авторський курс лекцій). URL: http://www.videoton.ru/Articles/pshiho_color.html (дата звернення: 08.02.17)
15. Вундт В. Основы физиологической психологии. М.: Знание 1980. 589 с.
16. Люшер М. Сигналы личности. Воронеж: МОДЭК, 1993. 160 с.
17. Якоби И. Психологическое учение К. Г. Юнга. 1996. URL: <http://skadovsklib.ru/novinki/psihologicheskoe-uchenie-k-g-yunga-iolanda-yakobi.htm> (дата звернення 02.03.2018)

Yasinsky V. P., Andrushko L. M. The influence of yellow color on the psychoemotional state of a person

Influenced of yellow colour on psyche and physiological functions of a person is determined and analysed in this article. The influence of yellow on the physiological and mental functions is investigated, we note that this influence is quite significant and is realized in this way: the influence of color on the human body; influence on the psycho-emotional state of a person; physical and optical effects; symbolism of color; harmonization of the functions of the organism. The yellow color is recommended when needed to improve the mood of people.

Each color has symbolism and psychology and in different ways affects our thoughts, behavior, health and relationships with people. Color is a universal language that crosses cultural boundaries. The color language helps to solve problems, to correct the situation.

It is proved that with the help of knowledge about yellow we can change our emotional state and improve the well-being of a person. Thus, yellow has its own special significance and influence on the well-being of a person. It is proved that a particular colour gives not only important information about an object but also has ability to evoke thoughts and feelings.

The psychological aspect of perception of yellow colour is related to the emotional, socio-cultural and aesthetic background. It is considered as some cultural characteristics, historical periods influence and affect the perception of the yellow colour on the person and the possibility of applying the study of the relationship between color and mentality in the diagnosis.

Key words: *symbolic of colour, yellow colour, psychological influence, emotions, physiology of a person.*

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ РАКУРСИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

УДК 616.8-085.851

О. П. Баклицька

ПСИХОКОРЕКЦІЙНИЙ АСПЕКТ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ СПОРТИВНО-ФІЗКУЛЬТУРНОГО ПРОФІЛЮ

Досліджено психокорекційний аспект у структурі професійної підготовки студентів закладів вищої освіти спортивно-фізкультурного профілю. Розглянуто дисципліну «Основи психокорекції», метою якої є формування у студентів навиків використання психокорекційних засобів у майбутній педагогічній діяльності. Лекційний матеріал доповнюється лабораторними заняттями, на яких відбувається безпосереднє ознайомлення із практичними методами психологічної корекції в межах основних теоретичних напрямів і підходів. Під час групової роботи студентів під керівництвом фахівця-практика оволодівають конкретними техніками.

Наведено результати апробації цієї дисципліни серед студентів-спортсменів і емпірично доведено її психокорекційний ефект на основі дослідження агресивності як однієї з провідних особистісних рис спортсменів. Виявлено на статистично значущому рівні зниження у студентів агресивності, ворожості, образливості, відчуття провини після вивчення зазначеної дисципліни.

Ключові слова: спорт, агресія, психокорекція, індекс ворожості та агресивності.

Постановка проблеми. Занепад економіки, зниження добробуту населення, руйнування систем моралі негативно впливають на свідомість, емоційну сферу та психічні стани особистості, що створює кризові ситуації, які спричиняють озлобленість, напруженість і агресію індивіда. У сучасних соціально-економічних умовах розвитку суспільства значно погіршилося психічне здоров'я населення, зокрема й дітей шкільного віку. Як наслідок, зростає кількість осіб із девіантною та

деліквентною поведінкою, аморальними вчинками, посилюється їх жорстокість та конфліктність. У структурі захворюваності дітей патопсихологічні деструкти особистості трапляються доволі часто. Такими деструктами зазвичай є акцентуації, патопсихологічні симптоми і синдроми, психопатії, нервові та психічні виснаження. Такі школярі мають перебувати під пильною увагою педагогів, психологів, логопедів і клініцистів, оскільки вони потребують психолого-корекційного супроводу. На жаль, факультети корекційної педагогіки та психології не готують спеціалістів для роботи у загальноосвітніх школах, і психокорекційна спрямованість педагогічного процесу забезпечується насамперед учителями-предметниками, зокрема і викладачами фізичної культури, тому в їх професійно-психологічну підготовку необхідно ввести спецкурс «Основи психокорекції».

Стан дослідження. Під психокорекцією у словнику психолога-практика розуміється діяльність, спрямована на виправлення тих особливостей психологічного розвитку, які системою критеріїв не відповідають «оптимальній моделі». Нині проблема надання психокорекційної та психотерапевтичної допомоги активно досліджується у психологічній літературі [1–4]. Так, розглядаються напрями психокорекційної роботи, сфери застосування, психокорекційні техніки, але ці напрацювання майже не використовуються під час підготовки майбутніх педагогів. Це положення стосується, зокрема, і низки спортивних спеціальностей, насамперед тих, де є жорсткий контакт. У цих працях немає розробки, що присвячена проблемі психокорекції психопатологічних виявів студентської молоді, зокрема і ЗВО фізкультурно-спортивного профілю. У закладах вищої освіти не створено консультативно-психологічних центрів для надання висококваліфікованої психологічної допомоги студентам і викладачам. Потрібно зазначити, що специфіка спорту висуває високі вимоги до особистісних якостей індивіда, рівня професіоналізму, швидкості реакції і до психоемоційної сфери, зокрема й до вміння корегувати свої емоційні вияви, що впливає на результати спортивної діяльності.

Метою статті є розробка теоретико-методологічних засад психокорекційного аспекту професійної підготовки студентів закладів вищої освіти спортивно-фізкультурного профілю. Теоретичний аналіз наукових розробок, узагальнення власного досвіду з практики професійної підготовки студентів закладів вищої освіти спортивно-фізкультурного профілю, емпіричний аналіз формувального експерименту.

Виклад основних положень. Предметом вивчення дисципліни «Основи психокорекції» є: основні методологічні положення та принципи; напрями психокорекційної практики; категорії; особливості

формування психокорекційних програм; методи, методики і технології корекційного процесу; корекція дітей із деструктами когнітивної сфери, емоційними розладами та девіантною поведінкою, з порушеною соціально-психологічною адаптацією.

Метою цієї дисципліни є формування у студентів навиків використання психокорекційних засобів у майбутній педагогічній діяльності. Методологічні завдання цієї дисципліни спрямовані на: формування у студентів методологічного підходу до вивчення особливостей психічного життя людини та законів розвитку і функціонування психіки; ознайомлення з основами психокорекційної роботи та методами і техніками психокорекційної практики. Пізнавальні завдання полягають у засвоєнні головних категорій, завдань та сфер застосування теорії та практики психокорекційних знань та конкретних технік у різних сферах людської життєдіяльності. Практичні завдання полягають у формуванні вмінь та навиків із використання психокорекційних програм і надання психологічної допомоги школярам.

Оскільки дисципліна має практичну спрямованість, лекційний матеріал доповнюється лабораторними заняттями, на яких відбувається безпосереднє ознайомлення з практичними методами психологічної корекції в межах основних теоретичних напрямів і підходів. Під час групової роботи студентів під керівництвом фахівця-практика вони оволодівають конкретними техніками.

У дисципліні розглядається низка тем, що висвітлюють психокорекційну роботу майбутнього фахівця з фізичної культури і спорту. Так, під час аналізу основ психокорекції як навчальної дисципліни акцентується на специфічних ознаках психокорекції, її видах, психокорекційній ситуації, принципах, цілях і завданнях психокорекційної роботи, вимогах до майбутнього педагога й основних компонентах його професійної готовності.

Під час розгляду проблем, пов'язаних із формуванням психокорекційних програм, увагу студентів зосереджують на головних моделях корекції, вимогах до їх формування, оцінці ефективності психокорекційних заходів, їх інтенсивності й пролонгованості. Висвітлюючи методи, методики і технології психологічної корекції, ми акцентуємо на ігро-, атр-, музико- та казкотерапії, психогімнастиці та методах систематичної десенсибілізації.

Розглядаючи проблему індивідуальної та групової психокорекції, зважають на її специфіку, показання та протипоказання, роботу в корекційних групах, етапи розвитку та динаміку. Поглиблено аналізується у теоретичному плані групи зустрічей, умінь, тілесно-орієнтовані та гешталь-групи.

Важливого значення набуває тема дисципліни, в якій розглядається питання корекції когнітивної та емоційної сфери особистості, оскільки у сучасних соціально-економічних умовах збільшується кількість осіб із такими розладами. Під час проведення лабораторних занять ми розробили і провели тренінги з проблеми налагодження контактів із батьками. Акцентується також на корекції розладів мислення, уваги та пам'яті, первинних і вторинних дефектах, психомоториці. Під час розгляду проблеми психологічної корекції порушених родинних стосунків аналізуються комунікативні дисфункції, поведінкові методи сімейної психотерапії. Під час аналізу соціально-психологічної дезадаптації студенти ознайомлюються з технікою психокорекції безробітних, осіб, що вживають алкоголь і наркотики. Вивчають також питання співзалежності членів родини та їх корекції. У практичному плані майбутні фахівці під керівництвом викладача-психолога розробляють корекційні та профілактичні програми для роботи у групах зустрічей, групах умінь, гештальт-групах та тілесно-орієнтованих групах.

Апробація дисципліни у навчальному процесі ЗВО фізкультурно-спортивного профілю свідчить про її важливість, необхідність і корисність. В дослідженні брали участь 54 студенти другого курсу факультету спорту Львівського державного університету фізичної культури, з-поміж них є представники таких видів спорту: хореографії (24% від вибірки загалом), футболу (24%), легкої атлетики (10%), волейболу (7%), фехтування (10%), важкої атлетики (5%), боксу (8%). В меншій кількості були обстежені стрільці з лука, дзюдоїсти і каратисти. З-поміж респондентів є майстри спорту, кандидати в майстри спорту та студенти, що мають спортивні розряди. Серед обстежуваних 55,6% жінок та 44,4% чоловіків.

Із метою дослідження доцільності впровадження цієї дисципліни діагностувались агресивні вияви особистості за методикою «Діагностика форм агресії» А. Басса та А. Дарки до та після вивчення цієї дисципліни. Потрібно зазначити, що агресія є невід'ємною рисою багатьох екстремальних видів діяльності загалом, і спорту зокрема. Ми поділяємо думку вчених, які виокремлюють позитивну агресію, необхідну в деяких видах діяльності, й негативну, що провокує конфліктні вчинки. В такому разі позитивна агресивна поведінка виконує захисну функцію, або ж функцію виходу зі ситуації та є нормальною реакцією особистості на несприятливі умови соціуму. Позитивна або ж неструктивна агресія як самозахисна поведінка, що спрямована на досягнення обраної мети та задоволення бажань впливає на ефективність діяльності. Негативна або ж ворожа деструктивна агресивність харак-

теризує дії, які мають дестабілізуючий вплив, завдають шкоди оточуючим та є суспільно небезпечними. Саме тому психокорекційна робота зі спортсменами має бути спрямована на зниження деструктивної агресії.

Аналіз отриманих даних свідчить, що в структурі особистості студента виокремлюють три рівні агресивності: високий, середній і низький. В обстежуваних переважає середня агресивність. Так, по вибірці загалом середній індекс агресивності виявляється у 40,0% жінок і в 38,5% чоловіків. Низький індекс агресії мають 36,6% студенток і 26,9% студентів. Високий індекс агресії зафіксовано у 37,7% чоловіків і 23,4% жінок.

Середній рівень агресії є нормальною реакцією особистості й виправданий природою спортивної діяльності, яка супроводжується численними стресогенними чинниками, що впливають на індивіда й є ризиком для його фізичного та психічного здоров'я. Агресивність таких обстежуваних не має жорстокого характеру і не є рисою особистості, підвищеною загрозою для суперників у процесі змагань.

Водночас насторожує те, що кожен третій опитуваний студент і кожна п'ята студентка мають підвищену агресивність. І хоча агресія є в деяких видах спорту невід'ємною частиною діяльності, такі результати свідчать про необхідність посиленої психокорекційної роботи з цією групою студентів. Своєю чергою, високоагресивні люди, вважаючи агресію як природний вияв, використовують цей захисний механізм у будь-якій ситуації. Вони амбіційні, негнучкі в поведінці, що формує у них деструктивний спосіб подолання екстремальних труднощів. Окрім того, агресивність підвищується через накопичення негативних емоцій.

Після проведення зазначеної дисципліни «Основи психокорекції» знизився рівень агресії студентів. Так, високий індекс агресивності був зафіксований у 29,7% чоловіків та в 17,6% жінок, що свідчить про позитивний ефект тренінгових занять, на яких майбутні спортсмени навчаються керувати своїми емоційними реакціями.

Одним із виявів високої агресивності є ворожість. Високий індекс ворожості діагностовано майже у кожній другій студентки (43,3%) і в кожного третього студента (30,7%). Висока ворожість спортсмена безпосередньо впливає на якість виконання функціональних обов'язків, стан фізичного та психічного здоров'я, оскільки ця властивість особистості пов'язана з конфліктами та стресами у міжособистісних взаєминах. Найбільш оптимальним у спортивній діяльності є середній індекс ворожості, оскільки агресивність виконує захисту функцію. Такий показник простежується тільки у 10,0% жінок і в 38,4%

чоловіків. Із підвищенням загрози діяльності у агресивних особистостей ворожість збільшується, бо так індивід захищається від впливу несприятливого середовища. Низький індекс ворожості зафіксовано у 47,0% студенток і в 30,9% студентів.

Діагностовано також зниження високого рівня ворожості після проведення психокорекційної роботи. Так, по вибірці загалом високий індекс ворожості виявлено у 35,7% жінок і 24,5% чоловіків, оскільки впродовж дисципліни вони опановують і конструктивні техніки спілкування, і здійснюють аналіз причин своєї ворожої поведінки, трансформуючи так деструктивну агресію у конструктивну.

Під час аналізу форм агресії студентської молоді ЗВО фізкультурно-спортивного профілю ми отримали такі результати. По вибірці загалом до вивчення дисципліни «Основи психокорекції» домінуючою формою агресії є відчуття провини. Цей показник зафіксовано у 73,3% студенток і 57,7% студентів, що свідчить про неадекватну самооцінку опитуваних (найчастіше занижену) та про спрямованість аутоагресивних реакцій на себе, що незадовільно впливає на їх самопочуття та вимагає відповідних психологічних впливів. Високе відчуття провини в майбутньому може мати негативні наслідки, оскільки формується професійна деформація, внаслідок якої особистість ставитиме максимальні вимоги і до себе, і до інших людей. У таких індивідів появляються жорсткі стереотипи, що часто призводить до конфліктів з оточенням. Ця категорія обстежуваних вимагає корекції психічної діяльності, що дасть змогу сформувати необхідні засоби психологічного захисту і стабілізує їх емоційно-вольову сферу. В результаті психокорекційної роботи, яка проводилася у межах спеціалізованої дисципліни «Основи психокорекції», по вибірці загалом відчуття провини знизилася майже вдвічі – 45,6% у жінок та 29% у чоловіків.

На другому місці є показники негативізму, які посилено виявляються у кожній третій студентки й у кожного другого студента. За негативізмом як компонентом агресивності гірші показники зафіксовані у чоловіків, ніж у жінок, відповідно 53,8% студентів мають високий вияв негативізму проти 30,7% жінок. Потрібно зазначити, що виявлений незначний психокорекційний ефект після проведення дисципліни – високий вияв негативізму є у 51,6% студентів і в 28,5% жінок. На нашу думку, це пояснюється тим, що корекція негативізму як особистісної риси вимагає пролонгованих індивідуальних психокорекційних занять, що у межах зазначеної дисципліни неможливо.

За показниками фізичної агресії домінують чоловіки. З-поміж них високо агресивними є 27% респондентів, жінок – 16,6% обстежуваних. Низько агресивними є тільки 15,3% чоловіків і 26,8% жінок.

Переважаю значний контингент (до 57%), мають середній вияв фізичної агресії. Водночас не спостерігається статистично значущих відмінностей за показниками вербальної агресії. Кожен третій по вибірці загалом є високо агресивним на вербальному рівні, кожен другий опитуваний є низько агресивним.

Дратівливість як форма агресивності зафіксована у 38,5% студентів і в 23,3% студенток. По вибірці загалом переважають середні показники дратівливості.

Водночас роздратування як форма агресивності зафіксована у 38,5% чоловіків та 23,3% жінок. По вибірці загалом переважають середні показники роздратування і в чоловіків, і в жінок.

Образливість як форма агресії більш висока у жінок – 53,3% студенток вказали на цей показник проти 34,6% студентів. Негативним є також те, що низька образа зафіксована лише у 11,3% чоловіків і 6,7% жінок. Висока образливість впливає на міжособистісні стосунки, оскільки вказує на нереальні очікування від оточення та формує негативізм під час їх сприйняття.

Після проведення дисципліни афіксовано зниження рівня образливості у студентів (високий рівень – 39,6% у чоловіків та 16,5% жінок), водночас не простежується статистично значущих відмінностей за показниками дратівливості, фізичної, вербальної та непрямой агресії. Отже, апробація розробленої нами спеціалізованої дисципліни «Основи психокорекції» вказує на її важливість і необхідність.

Висновки. Розроблено спеціалізовану дисципліну «Основи психокорекції» для студентів закладів вищої освіти спортивно-фізкультурного профілю, описано її теоретико-методологічні засади, розглянуто тематику занять. Наведено результати апробації цієї дисципліни серед студентів-спортсменів та емпірично доведено її психокорекційний ефект. На основі дослідження агресивності як однієї з провідних особистісних рис спортсменів. Виявлено на статистично значущому рівні зниження у студентів агресивності, ворожості, образливості, відчуття провини після вивчення зазначеної дисципліни.

1. Бэрн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М.: Прогресс, 1988. 389 с.

2. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості: навч. посібник для студентів старших курсів психолог. факульт. та відділ. ун-т. Х.: Фоліо, 1996. 237 с.

3. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. К.: Либідь, 2003. 520 с.

4. Польстер И., Польстер М. Интегрированная гештальт-терапия: кон-туры теории и практики. М.: Независимая фирма «Класс», 1997. 272 с.

Baklitskaya O. P. Psycho-corrective aspect in the structure of professional preparation for students of higher education of sport and fiscal profile

The article deals with the psycho-correctional aspect in the structure of professional training of students of institutions of higher education in sports and physical education. The discipline «Fundamentals of psychocorrection», the subject of study of which is: the main methodological provisions and principles; directions of psychocorrecting practice; categories; features of constructing psycho-correction programs; methods, techniques and technologies of the correction process; correction of children with destructive cognitive sphere, emotional frustration and deviant behavior, with impaired social and psychological adaptation. The purpose of this course is to create skills for using psycho-correction tools in future pedagogical activities. Lecture material is supplemented by laboratory classes, which directly acquaints with practical methods of psychological correction within the framework of the main theoretical directions and approaches. During the group work of students under the guidance of a specialist – the practice is mastered by specific techniques.

The results of approbation of this special course among student-athletes are presented and his psycho-correction effect is empirically proved. on the basis of research of aggressiveness as one of the leading personality traits of athletes. It was revealed at the statistically significant level of decrease in students of aggression, hostility, abusive, guilty feelings after studying the aforementioned special course.

Key words: sport, aggression, psychocorrection, index of hostility and aggressiveness.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.99;371.27:811.111

В. А. Бондаренко

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ САМОКОНТРОЛЮ І ЙОГО ФОРМУВАННЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Розглянуто проблему формування навички самоконтролю у студентів, які вивчають іноземні мови. Проаналізовано психолого-педагогічні засади самоконтролю; визначено механізми та чинники, що сприяють його розвитку; зроблено висновок про необхідність розробки сучасної багаторівневої методики навчання самоконтролю. Зазначено, що володіння об'єктивним методом планомірного формування самоконтролю дає змогу здобувачеві вищої освіти самостійно визначити конкретні цілі навчальної діяльності, оцінити свої дії і, якщо вони помилкові, виправити їх.

Ключові слова: самоконтроль, компетентність навчання, психолого-педагогічна концепція, продуктивна освітня діяльність, рівні формування самоконтролю.

Постановка проблеми. Сучасна методика навчання іноземним мовам орієнтується на продуктивну освітню діяльність, спрямовану на активізацію компетенції самонавчання. Одним з основних кроків на шляху до автономного самонавчання є формування навичок самоконтролю. Самоконтроль, як і планування та самоорганізація, є головним метакогнітивним процесом, оволодіння яким зумовлює більш високий рівень розвитку компетенції самонавчання, без якого нині немислима освітня діяльність.

Стан дослідження. Основи для наукового розуміння проблеми самоконтролю були закладені у працях вітчизняних і зарубіжних психологів. Є чимало підходів до визначення поняття «самоконтролю» як одного з компонентів мотиваційно-ціннісної структури особистості. М. Боришевський, Г. Собієва, О. Сердюк, Т. Гавакова, Л. Ітельсон, П. Гальперін, І. Зимня, Л. Жігло, Ю. Гільбух та інші розглядали самоконтроль залежно від функцій, що він виконує, форм організації, частоти виконання, ролі викладача в ньому тощо. Найбільш значущою у межах досліджуваної теми є концепція діяльності, розроблена Л. Виготським. Суть концепції полягає в тому, що можна і потрібно шляхом організації засвоєного матеріалу й організації процесу навчання активно впливати на формування специфічних для людини, зокрема мовленнєвих, психофізіологічних механізмів, до яких, безсумнівно, належить і самоконтроль.

Метою статті є розгляд психолого-педагогічних основ самоконтролю і його формування в процесі навчання іноземної мови.

Виклад основних положень. Людина перебуває у відносинах із навколишньою дійсністю, але це відносини не пристосування, а активного оволодіння, впливу на дійсність, що стає можливим завдяки здібностям людини заздалегідь передбачити і свідомо спланувати свої дії.

Наголошуючи на тому, що людина сама регулює свою діяльність, визначає свою поведінку і оволодіває своєю діяльністю, Л. Виготський сформулював найважливіші теоретичні положення про інтеріоризацію особистістю соціальних відносин і про перехід зовнішніх соціальних впливів у внутрішні. «Будь-яка вища психічна функція була зовнішньою тому, що вона була соціальною раніше, ніж стала внутрішньою, власне психічною функцією. Засіб впливу на себе спочатку є засобом впливу на інших або засобом впливу на особистість» [1, с. 46]. Тобто інтеріоризація людиною зовнішнього соціального контролю зумовлює перетворення його в самоконтроль особистості. Людина починає сама контролювати свою поведінку і діяльність на основі інтеріоризованих соціальних критеріїв, будучи одночасно і «я-виконавцем» і «я-контролером» у цій діяльності, тобто відбу-

вається злиття функцій виконання й управління всередині однієї особистості. Реагуючи на себе так, як ніби він був іншою людиною, індивід інтеріоризує зовнішній соціальний контроль і перетворює його в самоконтроль.

У межах теорії діяльності поширення набула теорія поетапного формування розумових дій (пізніше перейменована її творцем П. Гальперінім у «теорію управління засвоєнням»), з погляду якої уживаються спроби дати обґрунтування співвідношенню на заняттях з іноземної мови знань і мовленнєвих навичок і вмінь. Відповідно до теорії розумових дій (що знаходить паралель і в роботах інших дослідників), розумові дії людини генетично сягають зовнішніх дій. Промовистим прикладом цього є те, що внутрішньому мовленню завжди передую мовлення зовнішнє.

Під керівництвом П. Гальперіна були досліджені основні етапи переходу від зовнішніх дій до дій внутрішніх, тобто головні етапи переходу від практичної діяльності до розумової («інтеріоризація»). Такими етапами є: орієнтація в умовах діяльності, зовнішня дія, словесна дія, яка описує зовнішню дію, скорочена мовленнєва дія, свідомо розумова дія, автоматизована розумова дія (на цьому етапі усвідомлюється цілий комплекс дій) [2]. У ролі психологічних механізмів, за допомогою яких студент виявляється здатним до саморегуляції і самоконтролю своєї діяльності, є індивідуальні особливості суб'єкта, а саме: гнучкість мислення, самооцінка власних можливостей, тип особистості, нейродинамічні чинники.

Численні психологічні дослідження механізму саморегуляції і самоконтролю заклали важливу основу для подальшого розвитку цієї проблеми у межах інших наук, і зокрема методи викладання іноземних мов.

Одним із перших у методиці викладання іноземних мов до проблеми самоконтролю звернувся І. Салістра. Вчений зазначав, що «самоконтроль є органічним компонентом будь-якого вміння і навички», а «досконалість самоконтролю – один із показників досконалості відповідних умінь і навичок» [3, с. 93].

І. Салістра дійшов до важливого висновку про те, що формування самоконтролю повинно здійснюватися паралельно з виробленням мовленнєвих умінь і навичок, причому самоконтроль повинен стати однією з цілей навчання іноземної мови. Висловлений погляд активізує методичні пошуки, де самоконтроль починає бути способом оволодіння іноземною мовою.

Істотний внесок у розвиток психолого-педагогічних основ формування навички самоконтролю при навчанні іноземної мови зробили

І. Зимня, І. Кітроська, К. Мічуріна. Самоконтроль розглядається ними як психологічний механізм самостійного виправлення помилок у мовленнєвій іншомовній діяльності. У зв'язку з цим наголошується залежність між характером помилки і її виправленням і з боку викладача, і мовцем. «Виправлення допущеної в мовному висловлюванні помилки самим мовцем настає в результаті звірення даної мовної реалізації з програмою. Звірення може здійснюватися як в процесі вимовляння (поточне звірення), так і після вимовляння (відстрочене звірення)» [4, с. 145]. Ефект звірення реалізації дії із заданою програмою, що зветься в психології зворотною аферентацією, позначається І. Зимньою терміном «самоконтроль», під яким у загальному плані розуміється «здатність людини регулювати власну діяльність і поведінку. Людина вчиться свідомо контролювати й аналізувати власні вчинки, надаючи їм критичної самооцінки, порівнювати кінцевий результат із запланованим, відчувати задоволення, радість, гордість за результати власної діяльності».

Розглядаючи сформованість самоконтролю як один із показників рівня володіння іншомовним мовленням, І. Зимня розробляє чотирівневу систему становлення самоконтролю. Критеріями при визначенні цих рівнів були безпомилковість мовного висловлювання і характер зовнішнього контролю, який є не самоціллю у процесі навчання, а лише засіб формування самоконтролю, єдина умова регулювання мовної дії.

Із методичного погляду правомірно припустити, що одним із найважливіших чинників на шляху до успішного становлення навички самоконтролю є правильна організація зовнішнього контролю у всіх видах навчальної діяльності.

Потрібно зазначити, що питання про чинники, що сприяють успішному розвитку досвіду самоконтролю, порушувалося багатьма психологами і методистами. Наприклад, Т. Барановська висунула й експериментально перевірила гіпотезу про те, що «успішне формування самоконтролю можливе на основі планомірного оволодіння системою предметно-змістовних дій, при цьому своєрідність і складність формування самоконтролю при оволодінні іноземною мовою обумовлені необхідністю зіставлення форм рідної та іноземної мов на основі врахування специфіки іншомовної свідомості» [5, с. 126]. За такого підходу до самоконтролю процес засвоєння знань є самокерованим з боку того, хто навчається.

Із цього випливає важливий методологічний висновок. Якщо студент може самостійно регулювати власну діяльність, то він стає суб'єктом цієї діяльності. Цей постулат стає основою формування

методик становлення навички самоконтролю студентів у сучасних умовах.

На сучасному етапі проблема самоконтролю при навчанні іноземної мови набуває особливого значення, що пов'язано насамперед із процесами глобалізації, інтеграції знання, швидким накопиченням і оновленням інформації, а також із переходом загальної концепції навчання на особистісно орієнтоване навчання. Особистісно орієнтована освіта – це освіта гуманітарного типу, мета якого – забезпечити всебічний розвиток особистості. З огляду на це у галузі навчання/оволодіння іноземними мовами відбувається перехід до продуктивних освітніх технологій, які орієнтовані на самостійну навчальну діяльність тих, хто вивчає іноземні мови.

Основу продуктивної навчальної діяльності становить методологія цієї діяльності, яку можна охарактеризувати як навчальну компетенцію – здатність ефективно самостійно вчитися, вчити себе. Ця здатність полягає в усвідомленій і самостійній постановці мети, виборі адекватних способів, рефлексивній самооцінці, саморегуляції та самоконтролі своєї навчальної діяльності. Зазначене означає, що сформованість навички самоконтролю стає невід'ємною рисою сучасного фахівця. Така позиція відображає провідні якості особистості того, хто навчається, як суб'єкта навчальної діяльності – активність, самостійність і креативність, які забезпечують його самовизначення і саморозвиток в освітньому процесі.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки поширення набувають нові технології та різні варіативні засоби навчання іноземних мов нового покоління. Одним із прикладів здійснення систематизованого самоконтролю й інтеграції його в процес навчання іноземної мови можна навести застосування мовного портфеля (portfolio), який набуває дедалі більшого поширення в системі мовної освіти від раннього навчання до вищої школи [6, с. 108]. Технологія мовного портфеля дає змогу задіяти різні прийоми самоконтролю. Їх вибір визначається контекстом, в якому здійснюється навчальний процес, і можливістю їх вклинення у звичні для студентів завдання і види діяльності.

За всієї ефективності мовного портфеля потрібно зазначити, що він є лише допоміжним засобом формування досвіду самоконтролю. Доцільніше використовувати його в комплексі з іншими методами, засобами й інноваційними технологіями, що утворюють сукупно єдину методику навчання самоконтролю.

Інноваційний підхід до проблеми самоконтролю можна реалізувати також за допомогою різних мультимедійних технологій, що набули поширення завдяки активному впровадженню в навчальний процес

аудіо- і відеозаписів, комп'ютерів, дистанційного навчання. У зв'язку з цим відбувається підвищення ролі самостійної роботи, що орієнтує студентів на самонавчання і самоконтроль.

Накопичені знання у сфері методики викладання іноземних мов вимагають свого осмислення і подальшого розвитку. Паралельно з використанням сучасних інноваційних технологій (мовний портфель, мультимедійні програми) передбачено створення спеціальних систем вправ і ефективних видів завдань, спрямованих на оволодіння конкретно-практичними стратегіями і вміннями здійснення самоконтролю кожного з видів іншомовної мовленнєвої діяльності, що стимулюють самостійну ініціативу студентів, рефлексивну самооцінку і самостійне управління рішенням навчальних завдань.

Водночас доцільно використовувати трирівневу структуру самоконтролю. Перший рівень охоплює головні компоненти самоконтролю: психологічний, лінгвокомунікативний, методичний та професійний, що відображають в єдності сутність поняття самоконтролю.

Із погляду взаємодії різних видів діяльності, спрямованих на формування самоконтролю, другий його рівень охоплює аудиторну, позааудиторну та додаткові види навчальної роботи.

Структура самоконтролю третього рівня формується на основі взаємодії різних видів управління за допомогою формування самоконтролю й охоплює жорстке, порівняно жорстке управління і гнучке управління. Жорстке управління навчальним процесом, що виявляється в ретельному, коригуючому і своєчасному контролі з боку викладача, спрямованому на підкріплення програми дії і реалізацію її мовцем, є на першому рівні становлення самоконтролю. Поступовий перехід від жорсткого до порівняно жорсткого управління навчальною діяльністю здійснюється на другому рівні становлення самоконтролю, що характеризується тим, що самоконтроль повністю не сформований, але всі компоненти, необхідні для його формування, відпрацьовані.

На третьому рівні сформованості, але недостатньої автоматизованості самоконтролю, роль викладача полягає в переході до гнучкого управління навчальним процесом із метою створення найліпших умов для функціонування самоконтролю. На заключній фазі становлення самоконтролю, яка характеризується його повною сформованістю і автоматизованістю, розгорнутий зовнішній контроль поступається місцем контролю згорнутому, що має пусковий характер, тобто приводить у дію самоконтроль студентів. Гнучке управління навчальною діяльністю, що здійснюється викладачем на цьому етапі, дає змогу внести необхідні корективи у процес навчальної роботи, зважаючи на розбіжності між програмою навчання і реальною навчальною

ситуацією, що є однією з умов оптимальної організації навчально-виховного процесу.

Висновки. Формування самоконтролю, який значно впливає на становлення особистості студента, висуває нову проблему – необхідність перенесення центру ваги сучасної методики викладання іноземних мов на аналіз умов і засобів розвитку моделі продуктивної освіти, що дає змогу студенту опановувати стратегії самонавчання, конструювати особистісні знання і взаємодіяти з іншими суб'єктами освітнього процесу та навколишнім світом як активний, автономний, творчий особистості. Володіння об'єктивним методом планомірного формування дає можливість студенту самостійно визначити конкретні цілі навчальної діяльності, оцінити свої дії і, якщо вони помилкові, виправити їх.

1. Выготский Л. С. История развития высших психических функций: собр. соч. М.: Педагогика, 1983. Т. 3. 386 с.

2. Гальперин П. Я. Введение в психологию. М.: МГУ, 1976. 147 с.

3. Салистра И. Д. Очерки методов обучения иностранным языкам. Система упражнений и система занятий. М.: Высшая школа, 1966. 252 с.

4. Зимняя И. А., Китросская И. И., Мичурина К. А. Самоконтроль как компонент речевой деятельности и уровни его становления. *Общая методика обучения иностранным языкам* / ред. И. Л. Бим. М.: Рус. яз., 1991. С. 144–153.

5. Барановская Т. А. Формирование самоконтроля как механизма регуляции учебной деятельности. *Психология студента как субъекта учебной деятельности*: сб. науч. тр. М., 1989. № 327. С. 119–127.

6. Чуенко В. Л. Самоконтроль у навчанні іноземної мови. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Педагогіка. 2011. Т. 158. Вип. 146. С. 105–109.

7. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика: підручник для студ. класичних, педагогічних і лінгвістичних університетів / О. Б. Бігич, Н. Ф. Бориско, Г. Е. Борецька та ін. / за заг. ред. С. Ю. Ніколаєвої. К.: Ленвіт, 2013. 590 с.

8. Коряковцева Н. Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык: пособие для учителей. М.: АРКТИ, 2002. 175 с.

9. Поляков О. Г. Самоконтроль в обучении английскому языку. *Иностранные языки в школе*. 2005. № 7. С. 48–52.

Bondarenko V. A. Psychological and pedagogical bases of self-control and its formation in the process of foreign language training

Modern teaching methods for foreign languages are oriented towards productive educational activities aimed at increasing the self-education competence. One of the main steps towards autonomous self-education is the formation of self-

control skills. Self-control, as well as planning and self-organization, is a key metacognitive process, which leads to a higher level of the self-education competence, without which educational activity is unthinkable.

At the present stage, the problem of self-control in foreign language training becomes of particular importance due to the processes of globalization, the integration of knowledge, the rapid accumulation and updating of information, as well as the transition of the general concept of learning to a person-oriented learning. Person-oriented education ensures the comprehensive development of the individual. Therefore, in the field of studying / mastering foreign languages, a transition to productive educational technologies aimed at independent learning activities of those studying foreign languages is taking place.

The basis of productive educational activity consists in the conscious and independent formulation of the goal, the choice of adequate methods, reflexive self-esteem, self-regulation and self-control. The formation of self-control skills becomes an integral feature of a modern specialist, his activity, autonomy and creativity, self-determination and self-development in the educational process.

The article deals with the problem of formation of the self-control skill in students learning foreign languages. The psychological and pedagogical principles of self-control are analyzed; mechanisms and factors contributing to its development are defined; the conclusion about the necessity to develop modern multilevel methods of teaching self-control is drawn. Possession of the objective method of systematic self-control formation enables the higher education applicant to independently determine the specific goals of the educational activity, evaluate his actions and, if they are false, correct them.

Key words: self-control, competence of training, psycho-pedagogical concept, efficient educational activities, formation levels of self-control.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.9:378.351

О. М. Борисюк

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ПОЛІЦІЇ

Здійснено теоретичне обґрунтування психологічних умов, спрямованих на формування та підвищення рівня розвитку управлінської компетентності у курсантів – майбутніх офіцерів поліції. Розкрито сутність управлінської діяльності у правоохоронному професійному середовищі – у системі МВС України. Виокремлено функціонально-формуючі компоненти управлінської компетентності: цільово-мотиваційний, змістовий, процесуальний, контролюючо-корекційний, результативний.

Визначено загальні психологічні критерії розвиненості управлінської компетентності в майбутніх офіцерів НПУ в процесі професійної підготовки до управлінської діяльності. Виокремлено рівні сформованості управлінської компетентності за психологічними критеріями.

Ключові слова: *управлінська компетентність, функціонально-формуючі компоненти, психологічні критерії оцінки, рівні сформованості управлінської компетентності, майбутній офіцер НПУ.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування системи Міністерства внутрішніх справ України актуалізується проблема професійної підготовки майбутніх офіцерів, підвищення рівня їхньої компетентності. Зростання вимог до випускників закладів вищої освіти правоохоронного спрямування, пов'язано з потребою формування готовності курсантів до виконання управлінських функцій, що детерміновано сучасними суспільними викликами щодо підготовки соціально активних, здатних до професійного й особистісного розвитку впродовж життя офіцерів, які мають бути наділені високим рівнем відповідальності, комунікативної культури, управлінської компетентності.

На важливості формування управлінської компетентності таких фахівців наголошено у державних законодавчих і нормативно-правових документах (законах України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017), «Про Національну гвардію» (2015), «Про Національну поліцію» (2015); Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років (2015); Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013)), в яких окреслено засадничі положення щодо реформування правоохоронних органів з урахуванням специфіки системи управління та визначено перспективи формування контингенту правоохоронців, які мають на високому рівні реалізовувати професійну діяльність та управлінські функції.

Важливим чинником формування управлінської компетентності в процесі професійної підготовки має стати комплекс психологічних умов, що потребує розроблення, теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки. Вважаємо за доцільне створити певні психологічні умови, які відображають специфіку конкретного компонента професійної підготовки до управлінської діяльності курсанта у процесі їх навчання. Водночас ці умови мають бути спрямовані на формування і підвищення рівня розвитку управлінської компетентності у курсантів – майбутніх офіцерів поліції.

Стан дослідження. У вітчизняному і зарубіжному психолого-педагогічному дискурсі наявний спектр досліджень, у яких: розкрито методологічні й теоретичні засади професійної підготовки майбутніх офіцерів у закладах вищої освіти МВС України (М. Вербенський,

О. Даниленко, М. Козяр, О. Музичук, Г. Яворська та ін.); означено особливості формування управлінської компетентності й управлінської культури майбутніх офіцерів у працях В. Барка, М. Вовк, О. Луцького, С. Решетника, А. Тихончука, Р. Троцького, В. Уліча, В. Ягупова та ін. Однак у працях науковців фрагментарно подано аналіз сутності управлінської діяльності курсантів, не означені психологічні умови і критерії розвитку управлінської компетентності з урахуванням специфіки у системі МВС.

Метою статті є теоретичне обґрунтування психологічних умов формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції у процесі їх фахової підготовки у закладах вищої освіти МВС України, а також розроблення психологічних критеріїв її оцінки.

Виклад основних положень. Узагальнення різних положень науковців із позиції теорії управління, психології управління, соціології, педагогіки визначення функцій управлінської діяльності, її видів дає змогу констатувати, що управлінська діяльність є багатофункціональною діяльністю, яка проєктується на різне професійне середовище. У контексті нашого дослідження важливо з'ясувати сутність управлінської діяльності у правоохоронному професійному середовищі – у системі МВС України.

Із цієї позиції засадничими є положення дослідників, які розглядають управлінську діяльність майбутніх фахівців у системі МВС України у багатоаспектному вимірі: з урахуванням специфіки діяльності керівника військового, правоохоронного колективу (А. Тихончук), особливостей управлінської діяльності офіцера – випускника військового навчального закладу (В. Уліч), характеристики ознак управлінської діяльності керівника-офіцера (А. Кітов), аналізу процесу розвитку управлінської компетентності фахівців військового фаху, дослідження проблеми формування готовності до творчого вирішення завдань управлінської діяльності (С. Будник), визначення специфіки управлінської діяльності офіцерів (І. Радванський), обґрунтування психолого-педагогічних умов формування готовності майбутніх офіцерів до управлінської діяльності (В. Уліч) та ін. [1; 2; 3].

Управлінська діяльність майбутніх фахівців у системі МВС України характеризується багатофункціональністю, динамічністю, особливими умовами напруженості, регламентованістю, чітким керуванням діями, їх злагодженістю й узгодженістю, адже пов'язана з безперервним вирішенням сукупності нагальних проблем, завдань.

Головними ознаками управлінської діяльності офіцера є: двобічність процесу управлінської діяльності, який здійснюється за активної взаємодії офіцера і його підлеглих; складність основних функцій,

які притаманні управлінській діяльності, а саме: планування, організації та контролю життєдіяльності підрозділу (частини, з'єднання); наявність взаємодії зі зовнішнім середовищем, яка відображається в соціальному характері управлінської діяльності, залежності від соціальних факторів; специфічний допоміжний характер діяльності щодо налагодження управлінського процесу в підрозділі [2].

Структура професійної підготовки у ЗВО МВС України відображає процес навчальної діяльності, який містить цільово-мотиваційний, змістовий, процесуальний, контролюючо-корекційний та результативний компоненти. З огляду на це кожний структурний компонент такої підготовки, який відображає її специфіку, дає підстави визначити певні психологічні умови формування управлінської компетентності [4; 5].

Цільово-мотиваційний компонент визначає спрямованість професійної підготовки в ЗВО МВС України на усвідомлення її результату, яким однозначно є управлінська компетентність офіцера поліції. Мета реалізації – формування управлінської компетентності у випускників ЗВО МВС України, які набувають професійну освіту, здатних до професійної діяльності у складних екстремальних умовах. Цей компонент визначає основні завдання щодо формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів НПУ: формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення до майбутньої управлінської діяльності та її норм, правил і цінностей; формування мотиваційної та когнітивної сфер майбутньої управлінської діяльності як основи управлінської культури; формування професійно важливих управлінських якостей та культури спільної діяльності, здатностей роботи в команді; набуття первинного досвіду управлінської діяльності на тих посадах, на які може бути призначений випускник після закінчення ЗВО МВС України; формування управлінського мислення, рефлексивно-оціночних здатностей щодо усвідомлення та критичного оцінювання власного рівня управлінської компетентності. Досягнення мети та реалізація завдань безпосередньо залежать від актуалізації мотиваційної сфери курсантів, яка має бути зорієнтована не тільки на актуальні завдання навчальної діяльності, а й на майбутню управлінську діяльність [4; 5; 2].

Змістовий компонент – відбір змісту управлінської компетентності офіцера поліції і його структурування відповідно до управлінсько-службових функцій, що сприятиме становленню творчої особистості курсантів як суб'єктів управлінської діяльності, розвитку їх емоційно-вольового, інтелектуально-творчого, особистісного, рефлексивного й управлінського видів потенціалу [4].

Процесуальний компонент – інтеграція в тренінговій формі навчання традиційних методів (аналіз проблемних ситуацій, практичні завдання) з активними (ігрове моделювання), що забезпечуватиме формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції. Необхідною є системна організаційна робота на рівні ЗВО МВС щодо організаційно-педагогічного забезпечення формування управлінської компетентності випускників за видами підготовки, за основними видами навчальних заходів, на факультетах і кафедрах. Більшість форм і методів навчання є універсальними, які є характерними для системи вищої освіти, оскільки вони містять суттєвий освітній потенціал щодо формування управлінської компетентності. Найголовніше – це залучення курсантів до активної навчальної діяльності на всіх заняттях як їх суб'єктів. Водночас характер навчальної діяльності має передбачати конкретну практичну діяльність, що стимулює цілеспрямоване формування основних складників їх управлінської компетентності, актуалізує життєвий, навчальний і професійний досвід, поетапно веде від одного рівня до наступного – більш високого рівня сформованості управлінської компетентності [4; 1].

Наприклад, ефективним засобом є квазіуправлінські завдання різної складності – від простих до комплексних, які розв'язуються курсантами на комплексних тактико-спеціальних навчаннях.

Контролюючо-корекційний компонент – поетапність діагностування рівня сформованості управлінської компетентності курсантів у процесі їх підготовки до управлінсько-професійної діяльності, що забезпечуватиме підвищення цього рівня [4; 5].

Результативний компонент – необхідність співвідношення результату професійної підготовки офіцера НПУ з об'єктивними вимогами, які висуваються професійною діяльністю до рівня його підготовленості. Зміст цього компонента визначається за допомогою критеріїв і показників сформованості управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції [4; 5; 3].

Отже, визначені психологічні умови відображають специфічність професійної підготовки курсантів та їх спрямованість на формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції.

З огляду на розуміння процесу формування управлінської компетентності в єдності її компонентів (мотиваційного, когнітивного, емоційно-вольового, операційно-діяльнісного, особистісного й рефлексивного) ми вважаємо за доцільне визначити загальні психологічні критерії розвиненості управлінської компетентності в майбутніх офіцерів НПУ в процесі професійної підготовки до управлінської діяльності.

Загальновідомо, що критерії мають відображати основні закономірності формування певного явища, наявні взаємозв'язки між компонентами, динаміку явища, що вивчається, і розкриватися через специфічні ознаки кожного компонента. На основі теоретико-експериментальної роботи ми визначили комплекс психологічних критеріїв рівня розвиненості управлінської компетентності в курсантів як майбутніх офіцерів поліції, що виявляються у таких ознаках:

- усвідомленні сутності управлінських проблем, що виникають у професійній діяльності, та їх суперечностей;
- наявності особистого позитивного ставлення до способу розв'язування професійних завдань;
- наявності ефективних методик і технологій виявлення методів, способів і форм під час розв'язування типових і нестандартних управлінських ситуацій [4; 5; 2].

Зазначимо, що ці ознаки будуть загальними для всіх психологічних критеріїв управлінської компетентності, оскільки ми розглядаємо її як цілісне утворення, тому неможливо здійснювати оцінювання та формування не враховуючи єдності її складових.

Стосовно критеріїв компетентності в умовах професійної підготовки курсантів до майбутньої діяльності, на практиці зберігається тенденція вважати критерієм готовність майбутнього фахівця здійснювати професійну діяльність.

Для повноти й об'єктивності вимірювання психологічних компонентів управлінської компетентності ми виокремили такі критерії й показники.

Першим психологічним критерієм рівня сформованості управлінської компетентності майбутнього офіцера ми визначили **мотивованість** його особистості до управлінської діяльності, його прагнення до подолання перешкод та поліпшення своїх результатів діяльності, наявність чітких цілей діяльності та наполегливість у їхньому досягненні, схильність виявляти ініціативу, прагнення до саморозвитку та самовдосконалення.

Показниками цього критерію є оцінка результатів праці, професійні домагання, інтернальність у сфері професійних досягнень, професійні інтереси та цінності, життєві цілі, соціальна бажаність і загальна активність, внутрішні мотиви.

Другий критерій сформованості рівня управлінської компетентності – **емоційно-вольові властивості** особистості майбутнього офіцера поліції. Виявляється цей критерій у відповідальності, розумінні та сприйнятті себе як активного діяча професійної діяльності та характеризується розвинутою системою емоційно-вольової саморегуляції.

Показниками цього критерію є тип локус контролю особистості та рівень сформованості саморегуляції активності.

Третім критерієм є *інтелектуальна готовність* до вирішення завдань управлінської діяльності. Під інтелектуальною готовністю до управлінської діяльності ми розуміємо сукупність сформованих інтелектуальних навичок, що характеризують особистість майбутнього поліцейського в розумовому аспекті. Вона виявляється в розв'язуванні майбутніми офіцерами поліції нетипових, нестандартних управлінських (проблемних) ситуацій, у здатності відчувати проблемність у процесі розв'язування професійних завдань і в самостійності постановки проблеми.

Як психологічний критерій сформованості управлінської компетентності інтелектуальна готовність має такий показник, як високий рівень успішності.

Четвертий критерій сформованості рівня управлінської компетентності – це *сформовані вміння та навички* виконання управлінських завдань. Виявляється у вмінні управляти собою, володінні хорошими навиками вирішення проблем, вмінні впливати на оточуючих, вмінні навчати та керувати, вмінні налагодити групову роботу. Характеризується наявністю чітких цінностей та особистих цілей, творчим підходом до діяльності та триваючим саморозвитком.

Показниками цього критерію є розвинені управлінські якості, високий рівень володіння управлінськими вміннями та навиками, спрямованість на інтереси справи.

П'ятим критерієм сформованості рівня управлінської компетентності є *сукупність особистісно-професійних якостей майбутнього офіцера поліції*, який полягає в емоційній стійкості, товарищескості, задоволеності собою і своїми успіхами, готовності слідувати нормам і вимогам, схильності до ризику, прагненні до суспільного визнання, лідерстві й адекватному розумінні свого місця і ролі в управлінській діяльності.

Цей критерій виявляється в таких показниках: врівноваженість, комунікабельність, екстравертованість, адекватність самооцінки.

Шостий критерій сформованості рівня управлінської компетентності – *рефлексивність*, який полягає у вмінні свідомо контролювати офіцером поліції рівень власного розвитку та результати своєї діяльності, у здатності людини виходити за межі власного «Я», осмислювати, вивчати, аналізувати щось за допомогою порівняння свого «Я» з якими-сь подіями, особистостями.

Показником цього критерію є рефлексивність.

Згідно з визначеними критеріями, ми умовно виокремлюємо три рівні сформованості управлінської компетентності за психологічними критеріями.

Високий рівень сформованості управлінської компетентності за наведеним комплексом критеріїв характеризується високою мотивованістю на результат управлінської діяльності, домінуванням внутрішніх стосовно професійної діяльності мотивів, наявністю чітко сформованих цілей і способів їхнього досягнення, прагненням до повної реалізації особистісного потенціалу й постійного самовдосконалення у цій діяльності. Високий рівень розвиненості індивідуальної системи саморегуляції поліцейського в управлінській діяльності та повному взятті відповідальності за результати вирішення управлінських завдань. Високий ступінь пошуку оптимальних способів розв'язування управлінських ситуацій в особливих та екстремальних умовах діяльності, розвинені управлінські якості, сформовані вміння та навички виконання управлінських завдань. Високий рівень комунікативно-організаційних здібностей, здатність до формування та згуртування колективів, вміння налагодити групову роботу. Високі показники навчальної успішності курсантів. Розвинений рівень самосвідомості, що забезпечує адекватну самооцінку. Домінуючими особистісними властивостями є врівноваженість, комунікабельність, екстравертованість. Високорозвинута рефлексивність в організації управлінської діяльності, а також у структуруванні особистісних якостей, що забезпечує вдосконалення майстерності, професійного зростання, формування індивідуального стилю роботи, самоуправління, самопізнання, самоаналіз управлінської діяльності, розвиток рефлексивних здібностей.

Середній рівень сформованості управлінської компетентності можна охарактеризувати так.

Недостатня мотивованість і визначеність курсантів у ставленні до майбутньої професійно-управлінської діяльності, відсутність чіткого бачення реалізації особистісного потенціалу й самовдосконалення у процесі її здійснення. Недостатньо виражена тенденція до досягнення успіху в професійній сфері. Рівень емоційно-вольової саморегуляції недостатній, що виявляється у відсутності терпимості до протилежних думок та наявності емоційно-оціночних негативних суджень у процесі міжсуб'єктної управлінської взаємодії. Недостатній рівень відповідальності за результати вирішення управлінських завдань, що призводить до пошуку офіцером зовнішніх причин низької ефективності реалізації власних управлінських функцій. Сформованість умінь та навичок до вирішення управлінських завдань є недостатньою, що виявляється у невмінні керувати собою та впливати на інших людей,

розмитістю особистісних цінностей та цілей. Домінуючим типом спрямованості є спрямованість особистості на психологічний клімат і взаємини у колективі. Рівень інтелектуальних здібностей виявляється на репродуктивному рівні та не дозволяє вирішувати нестандартні, нетипові управлінські завдання в особливих та екстремальних умовах. Рівень самосвідомості загалом забезпечує адекватну самооцінку. Особистісні властивості мають середні оцінки та характеризуються формальністю міжособистісних стосунків, упертістю, дратівливістю, емоційною лабільністю. Середній рівень рефлексивності, який виявляється в недостатньому вмінні свідомо контролювати рівень власного розвитку та результати своєї діяльності, невисокою здатністю до самоуправління (самоменеджмент).

Низький рівень сформованості управлінської компетентності характеризується такими показниками: чіткість життєвих цілей і прагнення особистості досягнути успіху й самоактуалізуватися в управлінській діяльності майбутнього працівника поліції не спостерігаються, складні управлінські ситуації ігноруються, домінуючою є зовнішньоорганізована мотивація. Емоційно-вольова саморегуляція є доволі слабкою, що виявляється у неприйнятті відповідальності за результати вирішення управлінських завдань й управлінської діяльності загалом, недостатніх здібностях обмірковувати способи досягнення обраної мети, недостатній автономності в організації активності. Низький рівень сформованості управлінських умінь і навичок під час розв'язання управлінських завдань, що виявляється в невмінні керувати собою та своїми підлеглими, невмінні впливати на людей, розмитості особистісних цінностей і цілей, зупиненим саморозвитком, недостатньому розумінні особливостей управлінської праці, низькою здатністю формувати колектив. У розв'язуванні управлінських ситуацій домінуючим типом спрямованості є спрямованість на себе, а спрямованість на справу є на останньому місці. Недостатня розвиненість комунікативно-організаторських і лідерських здібностей не дає змоги ефективно виконувати типові управлінські завдання. З-поміж особистісних властивостей домінуючими є емоційна лабільність, неврівноваженість, роздратованість, інтровертованість, нерішучість. Нездатність критично оцінювати ситуацію, що виявляється у неадекватній самооцінці. Низький рівень рефлексивності виявляється в нездатності коректувати свою поведінку та діяльність щодо обраних цілей і низькій схильності до самоаналізу управлінської діяльності.

Висновки. Отже, здійснено теоретичне обґрунтування психологічних умов формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції.

З'ясовано, що до функціонально-формуючих компонентів компетентності належать: цільово-мотиваційний (визначає спрямованість професійної підготовки в ЛьвДУВС на усвідомлення її результату), змістовий (відбір змісту УК офіцера поліції та його структурування відповідно до управлінсько-службових функцій), процесуальний (інтеграція в тренінговій формі навчання традиційних методів), контролюючо-корекційний (поетапність діагностування рівня сформованості УК курсантів у процесі їх підготовки до професійної діяльності), результативний (співвідношення результату професійної підготовки офіцера НПУ з об'єктивними вимогами, які висуваються професійною діяльністю до рівня його підготовленості).

Виокремлено психологічні критерії рівня сформованості управлінської компетентності майбутнього офіцера НПУ: мотивованість, емоційно-вольові властивості, інтелектуальна готовність, сформовані вміння та навички виконання управлінських завдань, сукупність особистісно-професійних якостей особистості та рефлексивність. Тобто рівень управлінської компетентності курсантів як майбутніх офіцерів поліції зумовлюється мірою їх активності як суб'єкта, особливостями та можливостями самостійно організовувати свої дії, поведінку, діяльність загалом на основі інтелектуальної готовності й усвідомленні значущості особистих і творчих способів розв'язування професійних ситуацій. Обґрунтовані нами критерії розвитку психологічних компонентів управлінської компетентності майбутніх офіцерів поліції є основою психодіагностичного апарату визначення її актуального стану.

Перспективою подальших наукових пошуків є здійснення експериментальної перевірки запропонованого комплексу психологічних умов, спрямованих на формування управлінської компетентності у майбутніх офіцерів поліції під час навчання у ЗВО МВС України.

1. Тихончук А. О. Психологічні умови ефективної управлінської діяльності керівників військових колективів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Нац. акад. прикордон. військ України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2000. 20 с.

2. Троцький Р. С. Сутність поняття готовності до управлінської діяльності майбутніх офіцерів у системі МВС України. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2016. Вип. 46. С. 321–324. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sitimn_2016_46_83

3. Уліч В. Л. Педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів до управлінської діяльності: дис. ... канд. пед. наук / Військовий ін-т Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. К., 2007. 236 с.

4. Борисюк О. М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності у майбутніх офіцерів Національної поліції України: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.09. Х., 2017. 315 с.

5. Мацевко Т. М. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю: дис. канд. психол. наук. К., 2007. 225 с.

Borysiuk O. M. Psychological conditions for the formation of managerial competence of future police officers

The article presents theoretical discourse of psychological conditions aimed at forming and improving the level of development of cadets' managerial competences as future police officers. The essence of management activity in the law-enforcement professional environment namely is in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is revealed. The main features of the administrative activity of officers are highlighted: the bilateralism of the process of administrative activity, which is carried out with the active interaction of the officer himself and his subordinates; the complexity of the main functions inherent in management activities, namely: planning, organization and control of the life activity of the unit (parts, connections); the presence of interaction with the external environment, which is reflected in the social nature of management activities; specific subsidiary character of the activity in relation to the establishment of a managerial process in the subdivision. The functional-forming components of managerial competence are singled out: the target-motivational component (defines the direction of professional training in the institutions of higher education of the Ministry of Internal Affairs for the awareness of its outcome), the content component (selection of the content of the managerial competence of the police officer and his structuring in accordance with the management and service functions), procedural component (integration of traditional methods into the training form of studying), control and correction component (stage diagnosis of the level of formation of management competences of the cadets in the process of their training for professional activity), the effective component (the ratio of the result of the professional training of the officer of the National Police of Ukraine with objective requirements, which are put forward by professional activity). The general psychological criteria of managerial competence of future officers of the NPU in the process of professional training for management activity are defined: motivation, emotional-volitional features, intellectual readiness, formed skills and abilities of management tasks fulfillment, a set of personal and professional qualities of the individual and reflexivity. The level of formation of managerial competence according to psychological criteria is highlighted: low, medium and high.

Key words: managerial competence, functional-forming components, psychological criteria of the evaluation, levels of formation of managerial competence, future officer of NPU.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРАВООХОРОНЦІВ З РІЗНИМ ЇЇ РІВНЕМ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ

Розглянуто особливості професійної діяльності правоохоронців, яка передбачає володіння специфічними якостями, що визначають їх придатність і забезпечують рівень успішності. Вказано, що правоохоронці повинні орієнтуватися у своїй професії на самостійний пошук правильного вирішення проблемних питань, на самостійне мислення.

Зазначено, що визначальним критерієм результативності професійної діяльності є сформованість у правоохоронців готовності до інноваційної діяльності. Досліджено взаємозв'язки психологічної готовності до інноваційної діяльності у правоохоронців із різним її рівнем і копінг-стратегією. Виявлено окремі статистично значущі взаємозв'язки між копінг-стратегіями та психологічною готовністю до інноваційної діяльності правоохоронців.

Ключові слова: *правоохоронці, інноваційна діяльність, готовність до інноваційної діяльності, копінг-поведінка, копінг-стратегії.*

Постановка проблеми. Професійна діяльність правоохоронців потребує від поліцейського сміливості, рішучості, витримки, самовладання, вміння швидко діяти в екстремальних умовах. У професійній діяльності від них вимагається в будь-яких умовах оперативно застосовувати прийоми самооборони і для захисту, і для знешкодження злочинців. Тільки психологічно підготовлені правоохоронці здатні виявляти ініціативу в професійній діяльності, зокрема в умовах ризику, можуть протистояти злочинним посяганням. Водночас здійснення будь-якої діяльності передбачає володіння специфічними якостями, що визначають придатність людини до неї та забезпечують рівень успішності результату.

Правоохоронці повинні орієнтуватися у своїй професії на самостійний пошук правильного вирішення проблемних питань, на самостійне мислення, а не тільки обирати прийнятний варіант із відомої їм сукупності, моделі, програми, що відрізняються теоретичним змістом, ступенем складності, інноваційності, практичної спрямованості тощо. Водночас визначальним критерієм результативності є сформованість у правоохоронців готовності до інноваційної діяльності.

Так, у своїй роботі І. В. Бринза під готовністю розуміє найважливішу умову успішності нововведення, сукупність особистісних психологічних, групових соціально-психологічних і організаційних соціально-економічних чинників, що сприяють нововведенню, і розглядає компоненти особистісної готовності до змін як психологічні ресурси, що обумовлюють досягнення благополуччя [1, с. 69].

Стан дослідження. Найчастіше готовність до інноваційної діяльності розглядається в межах педагогічної інноватики, дослідження, з яких наведено у працях В. Ф. Паламарчук, С. Д. Полякова, А. В. Хуторського та ін. Питання професійної підготовки педагогів до інноваційної педагогічної діяльності репрезентовано у дослідженнях таких науковців, як І. М. Богданова, І. В. Гавриш, Л. І. Даниленко, І. М. Дичківська, М. В. Кларін, О. Г. Козлова, Л. С. Подимова, В. О. Сластьонін та ін.

Так, В. І. Загвязинський вважає, що нове в педагогіці – це не лише ідеї, підходи, методи, технології, які у таких поєднаннях ще не висувались або ще не використовувались, а й той комплекс елементів чи окремі елементи педагогічного процесу, які мають прогресивне начало, що дають змогу в ході зміни умов і ситуацій ефективно вирішувати завдання виховання й освіти [2].

Дослідження, що стосуються різних аспектів інноваційної поведінки та особистісних характеристик інноватора, подані в роботах В. Є. Клочко, Е. В. Галажінського, С. Р. Яголковського, О. Е. Єрмакової, І. В. Пахно, Ю. В. Сметанової, М. В. Волкової, О. О. Понукаліна, Н. Ю. Молостової та ін.

Питаннями використання інноваційних технологій у боротьбі зі злочинністю займалися чимало провідних науковців, зокрема О. М. Бандурка, І. О. Воронов, С. М. Гусаров, М. В. Гуцалюк, В. В. Марков [3].

Психологічні аспекти готовності до інноваційної діяльності в контексті правоохоронної діяльності вивчали О. С. Моргун, В. В. Сокурєнко, В. Г. Уваров, Д. В. Швець та інші, які наголошують на необхідності підвищення інноваційної активності у професійній підготовці майбутніх поліцейських і зазначають, що використання інновацій правоохоронцями у своїй діяльності є важливим елементом для ефективного попередження і розслідування правопорушень [4].

У нашому дослідженні під готовністю правоохоронців до інноваційної діяльності ми розглядаємо особливий особистісний стан, який передбачає наявність особливого ставлення до професійної діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення професійних цілей, які є основою активної громадської та професійної позицій

суб'єкта, що спонукає до інноваційної діяльності й сприяє її продуктивності.

Готовність до інноваційної діяльності є внутрішньою силою, яка формує інноваційну позицію людини. За структурою це складне інтегративне утворення, що охоплює різноманітні якості, властивості, знання, навички особистості. Як один з важливих компонентів професійної готовності, вона є передумовою ефективної діяльності, максимальної реалізації її можливостей, розкриття творчого потенціалу. Джерела готовності до інноваційної діяльності сягають проблематики особистісного розвитку, професійної спрямованості, професійної освіти, виховання і самовиховання, професійного самовизначення.

Нині відомо, що успішність інноваційної поведінки значною мірою обумовлена високим рівнем інноваційної активності суб'єкта інноваційної діяльності, а також детермінована особистісними характеристиками, пов'язаними з його компетентністю у взаємодії з новими ідеями й технологіями.

У сучасних дослідженнях із психології «інноваторами» пропонують називати людей, які володіють не тільки професіоналізмом і ерудицією, а й здатних насамперед реалізовувати свої можливості на практиці, «вийти за межі» наявних рамок та інструкцій, бути суб'єктами інноваційної діяльності, демонструвати високий рівень інноваційної активності [5].

Незважаючи на постійно зростаючий інтерес з боку науки до проблеми виявлення характеристик особистості інноватора, досліджень із психології інноваційної діяльності не так багато і вони мають локальний і вельми суперечливий характер, мало вивчені умови, що сприяють розвитку та самореалізації інноваційної особистості. Одним із завдань наукового інтересу є виявлення особистісних характеристик суб'єкта інноваційної діяльності, які безпосередньо пов'язані з його здатністю продукувати, сприймати, оцінювати і здійснювати впровадження нових ідей та технологій.

Одним із факторів, яким детермінована висока інноваційна активність суб'єкта, може бути копінг-поведінка.

Поняття копінг-поведінки (долаючої поведінки) у процесі свого розвитку зазнало значних змін. Спершу подолання вивчалось в межах психології стресу і розглядалось як реакція організму на неспецифічні види середовища, а нині ж зазвичай долаюча поведінка визначається як «... індивідуальний спосіб взаємодії з важкою ситуацією, який обумовлений логікою ситуації, її значимістю для людини і її власними психологічними можливостями» [6, с. 21].

Ключовим поняттям у структурі долаючої поведінки є поняття копінг-стратегій.

Мета статті – виявлення взаємозв'язків між компонентами готовності до змін і копінг-стратегіями правоохоронців з різним рівнем інноваційної готовності.

Виклад основних положень. Для досягнення обраної мети ми використовували такі психодіагностичні методики. Опитувальник «Психологічна готовність до інноваційної діяльності» (В. Є. Клочко, О. М. Краснорядцева) для виявлення компонентів психологічної готовності до інноваційної діяльності [7, с. 42–57]. Опитувальник містить 21 питання, що формують 3 шкали: «Ініціативність», «Перевага діяльності, що вимагає інноваційності», «Готовність до змін».

Методика «Стратегії подолання стресових ситуацій (SACS) С. Хобфолла», російськомовна версія адаптована Н. Водоп'яною й Є. Старченковою [8, с. 251–260]. Ця методика містить 54 твердження, що формують 9 шкал: «Асертивні дії», «Входження в соціальні контакти», «Пошук соціальної підтримки», «Обережні дії», «Імпульсивні дії», «Уникнення», «Непрямі дії», «Асоціальні дії», «Агресивні дії».

Для статистичної обробки даних використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

За допомогою опитувальника «Психологічна готовність до інноваційної діяльності» досліджувані правоохоронці у загальній кількості 172 особи були поділені на три групи. Відповідно, до першої групи ввійшли правоохоронці з високим рівнем готовності до інноваційної діяльності у кількості 64 особи, до другої групи з середнім рівнем готовності до інноваційної діяльності ввійшли також 64 особи, а до третьої групи з низьким рівнем готовності до інноваційної діяльності – 44 особи.

У таблиці 1 наведено результати дослідження взаємозв'язків копінг-стратегій і психологічної готовності до інноваційної діяльності правоохоронців із високим рівнем її вираженості.

Отримані нами результати, які наведені в таблиці 1, свідчать, що у першій групі правоохоронців наявний прямий зв'язок за шкалою «Ініціативність» і шкалою «Асоціальні дії» ($r = 0,284$; $p \leq 0,05$). Отож можемо говорити, що, коли ініціатива правоохоронця з високим рівнем готовності до інноваційної діяльності підвищується, то з нею зростає прагнення порушити загальноприйняті норми.

Шкала «Перевага діяльності, що вимагає інноваційності», має негативну кореляцію зі шкалами «Обережні дії» ($r = -0,322$; $p \leq 0,01$), «Непрямі дії» ($r = -0,359$; $p \leq 0,01$). Із загальною перевагою в діяльності саме інновацій знижується потреба в детальному обмірковуванні власних дій та їх результатів, зменшується рівень страху перед неви-

значеністю та менше відбувається звернень до маніпуляцій стосовно оточення задля власних цілей.

Таблиця 1

Взаємозв'язки копінг-стратегій та психологічної готовності до інноваційної діяльності правоохоронців з високим рівнем її вираженості (r)

Шкала	Ініціативність	Переважа діяльності, що вимагає інноваційності	Готовність до змін	Загальний рівень
Асертивні дії	-0,055	-0,213	0,246*	-0,122
Входження в соціальні контакти	-0,184	-0,197	0,199	-0,178
Пошук соціальної підтримки	-0,196	-0,075	0,248*	-0,212
Обережні дії	0,084	-0,322**	0,049	-0,099
Імпульсивні дії	0,108	-0,144	-0,147	-0,095
Уникнення	0,078	-0,053	0,1	-0,13
Непрямі дії	0,186	-0,359**	-0,044	-0,201
Асоціальні дії	0,284*	-0,122	0,044	0,212
Агресивні дії	0,101	-0,135	0,199	0,047

Примітка: * – рівень значущості $p \leq 0,05$; ** – рівень значущості $p \leq 0,01$.

Шкала «Готовність до змін» прямо корелює зі шкалами «Асертивні дії» ($r = 0,246$; $p \leq 0,05$) та «Пошук соціальної підтримки» ($r = 0,248$; $p \leq 0,05$). Тобто за зростання готовності до нововведень, змін, зростає потреба в відчутті любові, здатності обмірковувати та розділити власні переживання з кимось із оточення, знайти повагу і бути прийнятим, водночас пам'ятаючи про свої цілі та поважаючи чужі.

Тобто в групі правоохоронців із високим рівнем готовності до інноваційної діяльності виявлено, що підвищення ініціативності та готовності до змін спостерігається при прагненні порушити загальноприйняті норми, при зростанні потреби в любові, здатності обмірковувати та розділяти власні переживання з оточенням, та при бажанні бути прийнятим, водночас пам'ятаючи про свої цілі та поважаючи чужі. Підвищення діяльності, що вимагає інноваційності, спостерігається при зменшенні потреби в детальному обмірковуванні власних

дій та їх результатів, відсутності страху перед невизначеністю та звернень до маніпуляцій стосовно оточення задля власних цілей.

Результати дослідження взаємозв'язків копінг-стратегій та психологічної готовності до інноваційної діяльності у правоохоронців зі середнім її рівнем наведені в таблиці 2.

Таблиця 2

**Взаємозв'язки копінг-стратегій і психологічної готовності
до інноваційної діяльності правоохоронців
із середнім рівнем її вираженості (r)**

Шкала	Ініціативність	Переважа діяльності, що вимагає інноваційності	Готовність до змін	Загальний рівень
Асертивні дії	0,046	-0,206	0,08	-0,199
Входження в соціальні контакти	-0,175	0,115	-0,266*	-0,145
Пошук соціальної підтримки	-0,052	0,118	-0,282*	0,037
Обережні дії	0,189	0,085	-0,061	0,138
Імпульсивні дії	0,126	0,137	-0,036	0,134
Уникнення	0,114	-0,12	-0,042	-0,188
Непрямі дії	0,126	-0,046	-0,267*	0,062
Асоціальні дії	-0,085	0,047	-0,177	0,06
Агресивні дії	0,18	0,112	-0,081	0,138

Примітка: * – рівень значущості $p \leq 0,05$.

Результати, які наведені в таблиці 2, свідчать, що шкала «Готовність до змін» має негативну кореляцію з такими шкалами, як «Входження в соціальні контакти» ($r = -0,266$; $p \leq 0,05$), «Пошук соціальної підтримки» ($r = -0,282$; $p \leq 0,05$) та «Непрямі дії» ($r = -0,267$; $p \leq 0,05$). Ці дані дають змогу зробити висновок, що зростання готовності до змін правоохоронця з середнім її рівнем впливає на зменшення потреби допомоги та підтримки оточення для вирішення певних проблем чи ситуацій, не використовуються також і маніпуляції для досягнення власних потреб.

У таблиці 3 наведено результати дослідження взаємозв'язків копінг-стратегій і психологічної готовності до інноваційної діяльності у правоохоронців із низьким її рівнем.

**Взаємозв'язки копінг-стратегій і психологічної готовності
до інноваційної діяльності правоохоронців
із низьким її рівнем (r)**

Шкала	Ініціативність	Перевага діяльності, що вимагає інноваційності	Готовність до змін	Загальний рівень
Асертивні дії	-0,309*	0,301*	-0,175	0,031
Входження в соціальні контакти	-0,164	0,213	-0,401**	-0,145
Пошук соціальної підтримки	-0,312*	0,142	-0,298*	-0,239
Обережні дії	-0,174	0,224	-0,168	-0,01
Імпульсивні дії	0,002	-0,154	-0,185	-0,166
Уникнення	0,121	-0,017	-0,081	0,078
Непрямі дії	-0,118	0,144	0,197	0,127
Асоціальні дії	-0,205	0,123	-0,003	0,118
Агресивні дії	0,005	-0,083	-0,311*	-0,13

Примітка: * – рівень значущості $p \leq 0,05$; ** – рівень значущості $p \leq 0,01$.

Отримані нами результати, які подані в таблиці 3, свідчать, що в третій групі правоохоронців із низьким рівнем готовності до інноваційної діяльності є негативна кореляція між шкалою «Ініціативність» та «Асертивні дії» ($r = -0,309$; $p \leq 0,05$) і «Пошук соціальної підтримки» ($r = -0,312$; $p \leq 0,05$). Тобто за збільшення самостійності правоохоронця в своїх діях зменшується чесний вираз іншої людини своєї позиції, своїх почуттів, думок і бажань, а також зменшується потреба в прийнятті, допомозі зі сторони оточення в вирішенні власних ідей чи проблем.

Шкала «Перевага діяльності, що вимагає інноваційності» має прямий зв'язок зі шкалою «Асертивні дії» ($r = 0,301$; $p \leq 0,05$). Це означає, що за надання переваги інноваційній діяльності, збільшується відчуття впевненості в собі та віри в те, що можна досягнути своїх цілей, поважаючи інших та діючи відкрито.

За результатами дослідження взаємозв'язків копінг-стратегій і психологічної готовності до інноваційної діяльності правоохоронців із низьким її рівнем, що наведені в таблиці 3, також бачимо, що шкала

«Готовність до змін» має негативну кореляцію зі шкалами «Входження в соціальні контакти» ($r = -0,401$; $p \leq 0,01$), «Пошук соціальної підтримки» ($r = -0,298$; $p \leq 0,05$) та «Агресивні дії» ($r = -0,311$; $p \leq 0,05$).

Тобто за збільшення рівня готовності до змін правоохоронців цієї групи для них стає менш важливий факт соціального прийняття, допомоги зі сторони оточення, знижується рівень агресивності, менше звинувачень у сторону інших осіб, гніву та розчарувань.

Отже, кореляційний аналіз копінг-стратегій та психологічної готовності до інноваційної діяльності правоохоронців цієї групи виявив, що збільшення ініціативності та готовності до змін спостерігається за зменшення виразу своєї позиції, почуттів, думок і бажань, потреби в прийнятті, допомозі з боку оточення в вирішенні власних ідей чи проблем, а також за зменшення агресивності та соціального прийняття.

Висновки. За результатами дослідження взаємозв'язків психологічної готовності до інноваційної діяльності у правоохоронців із різним її рівнем і копінг-стратегіями, можна зазначити, що в групі правоохоронців з високим рівнем готовності до інноваційної діяльності підвищення ініціативності та готовності до змін спостерігається при підвищенні асоціальних та агресивних дій і пошуку соціальної підтримки. Підвищення переваги діяльності, що вимагає інноваційності, підвищується за зниження в них потреби в детальному обмірковуванні власних дій та їх результатів і зменшення рівня страху перед невизначеністю і звернень до маніпуляцій стосовно оточення задля власних цілей.

У правоохоронців із середнім рівнем вираженості готовності до інноваційної діяльності підвищення готовності до змін спостерігається при зменшенні потреби допомоги і підтримки оточення та відсутності маніпуляцій для досягнення власних потреб.

У правоохоронців із низьким рівнем вираженості готовності до інноваційної діяльності підвищення ініціативності спостерігається при зменшенні асертивних дій, пошуку соціальної підтримки, тоді як перевага діяльності, що вимагає інноваційності, навпаки збільшується при використанні асертивних дій. Збільшення готовності до змін у правоохоронців цієї групи простежується у випадку зниження потреби в соціальних контактах, соціальної підтримки й агресивних дій.

Отримані дані можна брати до уваги під час подальшого вивчення готовності до інноваційної діяльності правоохоронців.

1. Брынза И. В. Готовность к изменениям как психологический ресурс личности в достижении благополучия. *Science and Education a New Dimension*.

Pedagogy and Psychology, III (31), Issue: 61, Южно-Украинский Национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского. Одесса, 2015. С. 69–73.

2. Дубасенюк О. А. Інновації в сучасній освіті. *Інновації в освіті: інтеграція науки і практики*: зб. наук.-метод. праць / за заг. ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 12–28.

3. Марков В. В. Роль інноваційних технологій у сучасній правоохоронній діяльності. *Форум права*. 2013. № 1. С. 651–654. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13mvcpd.pdf>

4. Сокурченко В., Швец Д., Уваров В. Прогностична компетентність правоохоронців у контексті їхньої готовності до інноваційної діяльності. *Наука і освіта*. 2018. № 3. С. 85–91. URL: <http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/uk/articles/2018-3-doc/2018-3-st11>

5. Ключко В. Е., Галажинский Э. В. Инновационный потенциал личности: системно-антропологический контекст. *Вестник Томского государственного университета*. 2009. № 325. С. 146–151.

6. Нартова-Бочавер С. К. «Coping-behavior» в системе понятий психологии. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 5. С. 20–30. С. 5

7. Ключко В. Е., Краснорядцева О. М., Мацута В. В., Подойнищина М. А., Стариченко О. Н., Чучалова О. Н. Психодиагностические технологии выявления потенциала инновационности и одаренности молодежи: учеб. пособие. Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2013. 172 с. С. 42–57.

8. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. СПб.: Питер, 2009. С. 251–260.

Voluiko O. N. Intercorrelations of psychological readiness for innovative activity at law enforcement officers with different its levels and coping strategies

It is noted that the pursuit of professional activity by law enforcers involves the possession of specific qualities that determine its suitability for it and ensure the level of success of the result.

Law enforcers should orient themselves in their profession to independent search for competent problem solving, independent thinking. At the same time, the main criterion of effectiveness is the formation of readiness for law-enforcement officers for innovation. Readiness for innovation is an internal force that forms the innovative position of a person.

It is emphasized that the results of modern scientific research indicate that the success of innovative behavior is largely due to the high level of innovative orientation of the subject of innovative activity, as well as deterministic personality characteristics associated with his competence in interaction with new ideas and technologies.

One of the tasks of scientific interest is the identification of personality characteristics of the subject of innovation, which is directly related to his ability to produce, perceive, evaluate and implement the introduction of new ideas and technologies.

It is indicated that one of the factors that determine the success of an innovative activity of the subject may be the coping behavior. The key concept in the structure of coping behavior is the notion of coping strategies.

The purpose of the proposed study is to identify the relationship of psychological readiness for innovation in law enforcement with its various levels and coping strategies.

To achieve the goal, the questionnaire «Psychological Readiness for Innovation Activity» (V. E. Klochko, O. M. Krasnoryadtseva) and the methodology of «Strategic Approach to Coping Scale (SACS)» by S. Hobfoll were used.

According to the results of the study, certain statistically significant interrelationships between coping strategies and psychological readiness for the activity of law enforcement officers were discovered. The obtained data can be taken into account for the further study of the readiness for the law enforcement officers' innovative activity.

Key words: law enforcers, innovative activity, readiness for innovation activity, coping behavior, coping strategy.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.922.7: 372.4

**Л. Й. Гуменюк,
М. В. Щербина**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ НЕУСПІШНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Розглянуто й узагальнено головні соціально-психологічні детермінанти неспішності здобувачів вищої освіти, проаналізовано основні теорії та поняття, розроблено типологію невстигаючих студентів і напрями соціально-психологічної роботи з ними. Проведено емпіричне дослідження, кореляційний аналіз і класифікацію здобувачів вищої освіти за результатами порівняльного та факторного аналізів.

Ключові слова: соціально-психологічні детермінанти, навчання, неспішність, невстигання, освітні вимоги, психофізичні можливості, соціальні умови, зовнішні чинники неспішності, внутрішні чинники неспішності.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток суспільства, модернізація освітньої системи вищої школи, розвиток інноваційних технологій, значне збільшення обсягу нової інформації в навчальній діяльності зумовили необхідність підвищення якості підготовки фахівців. Тому важливим є виявлення чинників, що перешкоджають ефективно-му оволодінню навчально-професійною діяльністю. В умовах рефор-

мування освітнього процесу вивчення причин неуспішності, труднощів, їх структури, детермінант, виявлення умов їх подолання є важливим завданням сучасної психолого-педагогічної науки [1; 2].

Стан дослідження. Аналізуючи ступінь розробленості проблеми неуспішності здобувачів вищої освіти, ми дійшли висновку, що вона постійно є в полі зору науковців. Дослідники намагаються теоретично осмислити такі поняття, як «неуспішність», «труднощі», «складність», «психологічний бар'єр», «психологічна напруженість» [4; 2; 5], дають різні класифікації труднощів, описують і аналізують їх інтелектуальні, особистісні й інші чинники.

Насамперед фахівці психолого-педагогічного профілю зауважують на проблеми труднощів у навчанні. Спершу вони розглядали їх в зв'язку з проблемою неуспішності школярів. Надалі спектр питань був значно розширений і переведений у напрям вивчення успішності/неуспішності освоєння навчальної діяльності загалом.

Водночас питанням вивчення неуспішності здобувачів вищої освіти, труднощів, що виникають у процесі освітньої діяльності студентів, присвячене значно менше досліджень. Так, аналіз психолого-педагогічних аспектів труднощів навчання студентів стосується, передовсім виявлення причин навчальної успішності/неуспішності здобувачів [3; 4; 5].

Недостатньо досліджено проблему подолання труднощів у навчанні студентів і в суто науковому плані. Незважаючи на наявні цікаві розробки, зокрема й пов'язані з навчанням окремих дисциплін (Н. Абрамовська, А. А. Пилипенко, І. Садовська та ін.), спостерігається дефіцит і конкретних теоретичних концепцій, і технологій організації спеціальної діяльності, спрямованої на допомогу студентам у подоланні труднощів.

Вказана проблема значно загострилася через перехід на дворівневу систему вищої освіти, яка у своїй концептуальній основі передбачає високий рівень самостійності здобувачів вищої освіти. Тому вивчення соціально-психологічних детермінант неуспішності студентів, виявлення умов їх подолання є важливим завданням сучасної психологічної науки.

Мета статті – вивчення факторів, що впливають на успішність здобувачів вищої освіти з метою розробки рекомендацій, спрямованих на підвищення їх успішності.

Виклад основних положень. В емпіричному дослідженні факторів, що впливають на успішність здобувачів вищої освіти, взяли участь 100 осіб, зокрема 27,0% чоловічої статі й 73,0% жіночої. Вік респондентів – від 17 до 22 років; середній вік за вибіркою становив

20 років. Усі випробовувані є здобувачами закладів вищої освіти міста Львова.

У процесі дослідження використані такі методики: методика «Рухливість нервової системи»; проєктивна методика «Дерево»; методика С. Петрова «Діагностика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості»; тест зростаючих труднощів «Методика Равена», Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI.

Питання про причини неуспішності цікавить багатьох дослідників. Наприклад, Ю. Орлов пов'язує неуспішність із суперечностями, які він вважав рушіями процесу навчання [6]. Згідно з його думкою, єдність можливостей студентів і поставлених перед ними вимог дуже суперечлива; і водночас, коли ця єдність порушується, виникає неуспішність. Схожі з Ю. Орловим ідеї висловив А. Реан. Він вважає, що неуспішність – це порушення взаємодії між студентами, педагогами і зовнішніми умовами [7].

Вимоги змісту освіти лише тоді можуть бути здійсненими, якщо вони не перевищують фізичних і психологічних можливостей студентів і відповідають умовам навчання та виховання. У цьому контексті виокремлюють три основні детермінанти неуспішності:

1. **Освітні вимоги** – основа для розробки контрольних завдань і критеріїв оцінювання, які орієнтовані на норму можливостей (фізичних і психічних) навчання.

2. **Психофізичні можливості** – можливості, що змінюються з плином часу, а так само вдосконалюються під впливом соціальних умов, зокрема впливом навчально-виховної роботи. Зміст і методи навчання підвищують (а іноді, затримують, знижують) можливості студентів.

3. **Соціальні умови** – це умови, в яких навчаються, живуть, виховуються (побутові умови, культурний рівень батьків і навколишнього середовища, наповнюваність груп, обладнання освітнього закладу, кваліфікація педагогів, наявність і якість навчальної літератури тощо).

У роботі В. Якуніна розглянуто три різнорівневі блоки чинників, що визначають навчальну успішність студентів [8].

Соціологічний блок: соціальний стан і походження, місце проживання, рівень і якість довшівської підготовки, статеві відмінності тощо.

Психологічний блок: інтелект, професійні і навчальна мотивація, загальні та спеціальні здібності, здатність до навчання і виховуваність, індивідуальний стиль діяльності, психологічний склад особистості загалом.

Однак, погоджуючись із загальними положеннями про причини навчальної неуспішності студентів, ми вважаємо за необхідне виокремити дві групи факторів, пов'язаних і не пов'язаних з особистістю студента: зовнішні (об'єктивні) чинники, внутрішні (суб'єктивні) фактори (рис.).

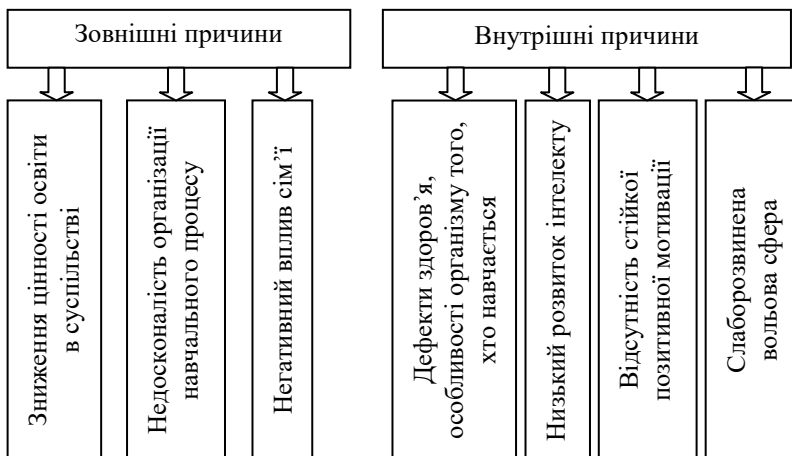

Рис. Фактори неуспішності студентів

Зовнішні чинники успішності студентів – це фактори, пов'язані з особливостями зовнішнього стосовно суб'єкта соціального середовища. До них належать:

– *фактори, пов'язані з особливостями організації процесу навчання* – необхідність відвідувати лекції, готуватися до занять, проходити тести і здавати іспити, вчасно приходити на заняття, не порушувати дисципліну тощо;

– *соціально-побутові чинники* – сімейно-побутові та матеріальні умови життєдіяльності студента під час його навчання у виші: місце для підготовки до занять, сімейна атмосфера, наявність власної сім'ї, стан здоров'я, достатня матеріальна забезпеченість тощо.

Як зазначалося, крім об'єктивних причин виникнення труднощів у навчанні, суттєву роль відіграють **внутрішні психологічні чинники**, з-поміж яких ми вважаємо за необхідне виокремити мотиваційну сферу, пізнавальну сферу, індивідуальні особливості особистості студента, а також початковий рівень знань і навчань та умінь (навченість).

Проаналізувавши наявну літературу, можна виокремити ще одну групу *внутрішніх причин труднощів у навчанні* – низький рівень навчуваності: низький рівень базових знань із навчальних дисциплін, недостатність рівня сформованості навчальної діяльності (низький рівень навчальних умінь і навиків), не вміння працювати самостійно тощо.

Отже, підбиваючи підсумки зазначеного про зовнішні та внутрішні фактори навчальної неспішності, можна визначити головні групи причин навчальної неспішності студентів. Ці причини, по-різному комбінуючись, визначають виникнення тих чи інших труднощів у вивченні окремих дисциплін, за відсутності умов для подолання труднощів призводять до виникнення навчальної неспішності студентів.

Механізмом виникнення труднощів можна вважати суперечності, що виникають між об'єктивними умовами навчання та суб'єктивними особливостями особистості студента, наприклад, вербалізмом у викладанні, відсутністю навиків самостійної пізнавальної діяльності тощо. Отже, теоретичні положення з проблеми неспішності у навчанні дають змогу зробити висновок про необхідність створення зовнішніх і внутрішніх умов, які б дозволили студентам долати труднощі, що виникають, і досягати успіхів у навчанні.

Внутрішні чинники труднощів у навчанні пов'язані з чинниками навчальної успішності. Внутрішні чинники успішності студентів – характеристики суб'єкта навчання. «Сюди входять інтелектуальний рівень, здатність до переробки і засвоєння інформації, професійна спрямованість інтересів, мотиваційна готовність до навчання і низка індивідуально-психологічних особливостей, що важливі для процесу навчання. До таких особливостей можна віднести: сформоване почуття відповідальності, здатність до саморегуляції емоційних станів, високу пізнавальну потребу, здатність адаптуватися до умов, що змінюються, тощо» [4].

Проаналізувавши теоретичні надбання науковців, ми сформува-ли дві головні групи факторів, які детермінують неспішність студентів. Факторний аналіз усіх даних виявив наявність 25 значущих чинників, 16 із яких стосуються успішності здобувачів.

Для аналізу й інтерпретації відібрано 4 фактори, до яких із високими показниками ввійшли чинники успішності студентів. Зміст кожного з цих факторів подано в таблиці.

Змінні, що входять у кожен із факторів, перелічені в порядку зниження їх значущості в складі цього чинника. Проведений факторний аналіз дав змогу виокремити чотири головні категорії невстигаю-

чих студентів, кожний з яких відповідає категорія успішних студентів із протилежними характеристиками.

Таблиця

Результати факторного аналізу

№ з/п	Змінні, які становлять факторне наповнення	Кореляція
1	2	3
Фактор 1		
1	Ступінь хвилювання перед іспитами	0,61
2	Інтенсивність навчальної мотивації	0,56
3	Установка на подолання перешкод	-0,51
4	Задоволеність вибором спеціальності	0,50
5	Альтруїстична мотивація	0,50
6	Оптимістична мотивація	0,50
7	Ступінь хвилювання під час іспитів	0,47
8	Гедоністична мотивація	0,46
9	Адаптація до колективу	-0,46
10	Величина населеного пункту	-0,46
11	Стать	-0,45
12	Уживання алкоголю	-0,44
13	Нормативна мотивація	0,43
14	Мотивація, протилежна губристичній	0,42
15	Мотивація, протилежна моральній	0,40
16	Комфортність умов життєдіяльності	-0,40
17	Мотивація, протилежна егоцентричній	0,40
18	Адаптація до умов навчання	-0,39

Продовження таблиці		
1	2	3
19	Мотивація, протилежна гедоністичній	0,38
20	Моральна мотивація	0,37
21	Мотивація до індивідуальної безпеки	0,37
22	Адекватність навчальної мотивації	0,31
23	Акзитивна мотивація	0,30
24	Рухливість нервової системи	–0,30
25	Губристична мотивація (перфекціонізм)	–0,29
26	Завищена самооцінка, установка на лідерство	–0,29
27	Мотивація, протилежна комунікативній	–0,29
28	Середня успішність студента	0,28
Фактор 2		
1	Матеріальна мотивація	–0,64
2	Акзитивна мотивація	0,57
3	Здатність до навчання	0,48
4	Комфортність умов життєдіяльності	0,44
5	Середня успішність студента	0,39
6	Врівноваженість нервових процесів	0,38
7	Адаптація до колективу	0,37
8	Кількість дітей	–0,37
9	Нормативна мотивація	–0,36
10	Адаптація до умов навчання	0,35
11	Мотивація, протилежна пізнавальній	0,35
12	Успішність навчальної групи	0,35

Продовження таблиці		
1	2	3
14	Мотивація, протилежна губристичній	–0,33
15	Установка на подолання перешкод	–0,31
16	Наявність роботи	–0,31
17	Задоволеність вибором спеціальності	0,31
18	Стать	–0,30
19	Мотивація до індивідуальної безпеки	–0,30
20	Мотивація уникнення невдач	–0,29
21	Мотивація, протилежна етичній	0,28
22	Сімейний стан	–0,26
23	Рухливість нервової системи	0,26
24	Трудова мотивація	–0,26
25	Впевненість у собі	0,25
26	Мотивація, протилежна нормативній	–0,25
Фактор 3		
1	Мотивація уникнення невдач	0,48
2	Товариськість, дружня підтримка	–0,39
3	Здатність до навчання	–0,39
4	Комфортний стан, нормальна адаптація	0,38
5	Мотивація, протилежна гедоністичній	0,37
6	Гедоністична мотивація	0,35
7	Губристична мотивація (перфекціонізм)	0,34
8	Мотивація бути підтриманим	–0,33
9	Віддаленість, замкнутість, тривожність	–0,31

Продовження таблиці		
1	2	3
10	Сімейний стан	–0,30
11	Стан здоров'я	0,30
12	Сила нервових процесів	0,30
13	Впевненість у собі	–0,29
14	Мотивація на розваги	0,28
15	Завищена самооцінка, установка на лідерство	0,28
16	Наявність трудомістких обов'язків у родині	0,27
17	Середня успішність студента	–0,27
18	Мотивація, протилежна трудовій	–0,26
19	Адаптація до колективу	0,25
20	Рухливість нервової системи	0,24
21	Оптимістична мотивація	0,24
Фактор 4		
1	Мотивація бути підтриманим	–0,41
2	Мотивація, протилежна губристичній	0,39
3	Мотивація на розваги	–0,35
4	Завищена самооцінка, установка на лідерство	–0,33
5	Мотивація, протилежна гедоністичній	0,33
6	Рухливість нервової системи	0,31
7	Егоцентрична мотивація	0,29
8	Товариськість, дружня підтримка	0,27
9	Мотивація, протилежна індивідуалізації	0,27
10	Путнічна мотивація	0,27

Завершення таблиці		
1	2	3
11	Трудова мотивація	-0,26
12	<i>Середня успішність студента</i>	<i>0,25</i>
13	Відсутність мотивації уникнення невдач	0,24

До **першої категорії** (фактор 1) належать неуспішні студенти, які характеризуються відсутністю хвилювання перед іспитами та під час іспитів, низькою інтенсивністю й адекватністю навчальної мотивації, незадоволеністю обраною спеціальністю, низьким рівнем альтруїстичної, оптимістичної, нормативної та моральної мотивації, а також мотивації до індивідуальної безпеки, але з високим рівнем адаптації і до студентського колективу, і до умов навчання, високою рухливістю нервових процесів і установкою на подолання перешкод, завищеною самооцінкою і високим рівнем губристичної мотивації як прагнення до досконалості. Це зазвичай юнаки з великих міст, які часто вживають алкоголь.

До **другої категорії** (фактор 2) належать неуспішні студенти, які характеризуються вираженим прагненням до матеріального благополуччя, низькою здатністю до навчання, невірноваженістю й інертністю нервових процесів, невпевненістю у своїх здібностях справлятися з навчальними завданнями, низьким рівнем адаптації і до студентського колективу, і до процесу та умов навчання. Їм характерні відсутність прагнення до досконалості й незадоволеність обраною спеціальністю, але наявність установки на подолання перешкод, високий рівень нормативної, моральної й трудової мотивації, мотивації до індивідуальної безпеки й мотивації уникнення невдач. Це переважно одружені і працюючі юнаки із сільської місцевості та малих міст, які навчаються в групах із низькою успішністю студентів.

До **третьої категорії** (фактор 3) належать неуспішні студенти, які характеризуються вираженою мотивацією до уникнення невдач, низькою здатністю до навчання, низьким рівнем афіліації, високим ступенем загальної та соціальної адаптації, абсолютним фізичним і психологічним здоров'ям і високою силою і рухливістю нервової системи, високою мотивацією до розваг і оптимістичною мотивацією, які мріють стати лідерами, але невпевнені у своїх здібностях справлятися з навчальними завданнями. Ці неуспішні студенти зазвичай не перебувають у шлюбі, але виконують трудові обов'язки в бать-

ківській родині та характеризуються високою трудовою мотивацією і прагненням до досконалості.

До **четвертої категорії** (фактор 4) належать неуспішні студенти, які характеризуються вираженим прагненням до того, щоб за них усе робили інші. Їм характерні завищена самооцінка, прагнення до переваги, егоцентрична мотивація, мотивація індивідуалізації, мотивація до розваг, орієнтація на спрощені способи існування, на веселе, легке, радісне, щасливе життя, відсутність трудової мотивації, відсутність установки на подолання перешкод і відсутність потреби в афіліації.

Висновки. За результатами факторного аналізу виявлено 4 типи категорії невстигаючих студентів, для кожної з яких характерний унікальний комплекс причин неуспішності. Однак, узагальнюючи отримані дані, можна припустити, що головною причиною неуспішності для першої і четвертої категорій невстигаючих студентів є недостатність навчальної мотивації, а для другої і третьої категорій – низька здатність до навчання. Отже, згідно з результатами проведеного емпіричного дослідження, найважливішими факторами неуспішності студентів є внутрішні чинники, а саме: недостатність навчальної мотивації та низька здатність до навчання.

Подальші перспективи дослідження факторів, що впливають на успішність навчання студентів, убачаємо у вивченні впливу психологічного стану студентів на рівень ефективності навчальної діяльності та дослідженні успішності студентів, які мають дітей.

Вимагають подальших розробок і напрями соціально-психологічної роботи з різними категоріями невстигаючих студентів, оскільки в сучасній науковій літературі недостатньо інформації на цю тему, незважаючи на актуальність проблеми.

-
1. Закон України про вищу освіту. *Освіта*. Х.: 2002. № 12–13. С. 5–12.
 2. Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті. *Освіта України*. К., 2001. № 29. С. 4.
 3. Гельмонт А. М. Про причини неуспішності та шляхи її подолання. М., 2004. 230 с.
 4. Лисенко Л. В. Педагогічні умови забезпечення професійно-орієнтаційної роботи в студентській групі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Х., 1998. 16 с.
 5. Шапарь В. Б., Тимченко А. В., Швыдченко В. Н. Практическая психология. Инструментарий. Ростов н/Д: Феникс, 2012. 688 с.
 6. Орлов Ю. М. Потребностно-мотивационные факторы эффективности учебной деятельности студентов ВУЗа: автореф. дисс. на соиск. уч. степени

д-ра психол. наук. М., 2004. URL: <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/19336.php>

7. Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика / под общ. ред. А. А. Реана. URL: <http://www.vipstudent.ru/index.php?q=lib&г=16&id=1195220485>

8. Якунин В. А. Психология учебной деятельности студентов. М.; СПб., 2014. 180 с.

9. Научитель Е. Д. Адаптация студента в ВУЗе. *Практична психологія та соціальна робота*. Х., 2011. № 7. С. 21–23.

10. Резник Т. І. Психологічний зміст труднощів у навчанні студентів-першокурсників. *Практична психологія та соціальна робота*. Х., 2002. № 1. С. 1–3.

Gumenyuk L. I., Shcherbyna M. V. Socio-psychological factors of unsuccessfulness of applicants for higher education

The main socio-psychological determinants of failure of higher education graduates are considered and generalized, the main theories and concepts are analyzed, the typology of students who are not satisfied with the directions of social and psychological work with them is developed. An empirical study, correlation analysis and classification of higher education graduates were carried out based on the results of comparative and factor analysis.

Identified external and internal factors, the main groups of causes of academic failure of students. The external factors of students' failure include: low adaptability to the process and conditions of training, low level of average performance in the student group, high frequency of use of alcoholic beverages; to internal – low level of abilities to study, inadequate (overestimated or undervalued) self-esteem, expressed weakness of nervous processes, low intensity of educational motivation and others.

These reasons, in the absence of conditions for overcoming difficulties, lead to the emergence of academic failure of students. According to the results of factor analysis, 4 typical categories of ineligible students were identified, each of which has a unique set of reasons for failure. Summarizing the data obtained, it can be assumed that the main reason for the failure of the first and fourth categories of inept students is the lack of training motivation, and for the second and third category – low ability to study.

According to the results of an empirical study, the most significant factors of students' failure are internal factors, namely, lack of educational motivation and low ability to study. The further development and direction of socio-psychological work with different categories of inept students is required, since in modern scientific literature there is insufficient information on this topic, despite the urgency of the problem.

Key words: socio-psychological determinants, education, failure, lack of education, educational requirements, psychophysical possibilities, social conditions, external factors of failure, internal factors of failure.

Стаття надійшла 14 грудня 2018 р.

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Зазначено, що, незважаючи на давність перманентних спроб дослідити феномен професійної деформації працівників поліції, чималий обсяг наукових розвідок, присвячених дослідженню різноманітних виявів цього феномену, серед науковців немає єдиної загальноприйнятої думки стосовно детермінант його виникнення, наявні різночитання поняття. Аргументовано, що працівники Національної поліції України у своїй повсякденній професійній діяльності постійно зіштовхуються з негативними явищами, протиправною поведінкою, комунікують з асоціальними представниками кримінальної субкультури, протистоять неправомірним впливам, зіштовхуються з оманом і помилками, негативним ставленням до себе та своєї професійної діяльності.

Ключові слова: працівники Національної поліції України; професійна деформація; детермінанти професійної деформації; копінг-стратегії; особливі умови діяльності, екстремальні ситуації, стрес-фактори.

Постановка проблеми. Статтею 2 Закону України «Про Національну поліцію» задекларовано головні завдання поліції, а саме: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; 3) протидії злочинності; 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [1]. Значущість покладених на поліцію завдань висувають до поліцейських дедалі більші вимоги до їх особистісних якостей, рівня їхнього професіоналізму. Поліпшення особистісних, моральних, професійних якостей поліцейських є цільним завданням, котре ставить керівництво МВС України перед усіма структурними підрозділами, створює зацікавленість наукової спільноти щодо дослідження однієї із негативних рис професійної діяльності – професійної деформації.

Дослідження феномену професійної деформації працівників Національної поліції України є дуже актуальною проблемою, позаяк потреба у виробленні дієвого механізму запобігання та протидії йому

має значний інтерес не лише у теоретичному, а й у прикладному аспекті. Професійне становлення працівника Національної поліції в процесі реалізації ним професійних завдань прямопропорційно пов'язано з розвитком якостей, котрі дуже негативно впливають на його професійну діяльність. Професійна деформація працівників Національної поліції України – це складна соціально-психологічна проблема, для дослідження якої потрібно застосовувати всю сучасну сукупність наукового пізнання.

Мета статті – виявити й охарактеризувати детермінанти виникнення професійної деформації у працівників Національної поліції України.

Завдання:

1. Охарактеризувати розвиток наукових уявлень до тлумачення феномену професійної деформації працівників поліції.

2. Виявити детермінанти виникнення професійної деформації працівників поліції.

3. З'ясувати, які детермінанти мають чільне значення для виникнення професійної деформації працівників поліції.

4. Встановити взаємозв'язок поміж особливостями професійної діяльності поліцейських і характером професійної деформації працівників поліції.

Для виконання завдань дослідження ми застосували систему принципів, методів і прийомів наукового пізнання. Використання системного підходу дало змогу проаналізувати юридико-психологічні засади превенції професійної деформації поліцейських. Діалектичний метод дав можливість проаналізувати еволюцію феномену професійної деформації. Ретроспективний метод сприяв дослідженню генези феномену професійної деформації поліцейських, впливу політичних, економічних, соціальних і психологічних умов. Синергетичний метод дав змогу вмотивувати, що спосіб мислення, світогляд, професійна етика, професіоналізм та установки є наслідком нелінійних впливів, які окреслюють напрями пізнання основ феномену професійної деформації. Для з'ясування детермінант виникнення професійної деформації використано методи моделювання, прогнозування та варіаційної статистики.

Із метою реалізації обраних завдань використано такі методики: виявлення ціннісних орієнтацій (М. Рокіч), опитувальник Басса-Даркі, анкетування з професійної мотивації, діагностики рівня емоційного вигорання (В. Бойка), діагностики ступеня задоволення основних потреб, самооцінка психічних станів (за Г. Айзенком), прогресивні

матриці Равена, методика багатобічного дослідження особистості (МБДО).

Із метою проведення дослідження відібрано чотири підгрупи працівників поліції: до підгрупи «а» ввійшли поліцейські, які звільнені з Національної поліції за негативними мотивами ($n = 34$); до підгрупи «б» ввійшли працівники поліції, які успішно просуваються по ієрархічній драбині ($n = 31$); до підгрупи «в» увійшли працівники адміністративних підрозділів (відділів кадрового забезпечення та працівники першого відділу) ($n = 55$); підгрупу «г» становлять практичні працівники кримінальної і патрульної поліції ($n = 63$). Загалом в експерименті взяли участь 183 особи.

Стан дослідження. Проблемі дослідження феномену професійної деформації поліцейських присвячено велику низку наукових розвідок. Аналіз наукового доробку і вітчизняних, і зарубіжних учених дає підстави стверджувати про існування різноманітних напрямів дослідження професійної деформації працівників поліції.

Основною причиною виникнення професійної деформації є: вплив специфіки професійної діяльності при довготривалому професійному стажі [2; 3; 4; 5]; невідповідність індивідуально-психологічних характеристик особистості рівню вимог, які висуває до неї професійна діяльність [6; 7].

На думку дослідників, професійна деформація – це: результат взаємного впливу службової діяльності й індивідуальних особливостей особистості [8; 9; 10]; організація, умови і досвід професійної діяльності [11; 12; 13; 14]; засвоєння і прийняття професійної ролі та дій, пов'язаних із виконанням посадових обов'язків [15; 16]; недостатній рівень розвитку професійних здібностей і відсутність творчого моменту в діяльності, особливостей перебігу професійних і вікових криз [17; 18]; неправильне порозуміння соціальної значущості своїх соціальних функцій [19]; неправильно зрозумілий зміст професійної ролі та розбіжність між її суб'єктивним розумінням і соціальними очікуваннями оточення [20; 21], негативний досвід чи спотворене усвідомлення професійного досвіду працівником [22]; об'єктивне явище, негативні риси якого можуть бути виокремлені лише з урахуванням професійних (пов'язаних зі службовою діяльністю) і непрофесійних (соціалізація, виховання тощо) факторів [23]; комплекс своєрідних, взаємопов'язаних змін окремих якостей і особистості загалом, які виникають унаслідок виконання правоохоронних функцій [24].

Виклад основних положень. Аналіз наукових розвідок і результати проведеного емпіричного дослідження дали нам змогу виокремити низку детермінант, які впливають на процес виникнення

і розвитку професійної деформації поліцейських. У системній детермінації розвитку особистості поліцейського виокремлюють такі аспекти, а саме: індивідуальні якості особистості – як передумова розвитку особистості; соціально-історично обумовлений спосіб життя – як джерело розвитку особистості; професійна діяльність – як підвалини життєдіяльності особистості в системі суспільних відносин. Реалізуючи цей підхід до дослідження чинників професійної деформації, ми виокремили широке коло детермінант впливу на досліджуваний феномен, а саме об'єктивні передумови розвитку феномену професійної деформації працівників Національної поліції, які впливають на процес їх професійного становлення.

Дослідження феномену професійної деформації працівників Національної поліції України проводилося у два етапи. На першому етапі проведено теоретико-методологічний аналіз проблеми, а на другому етапі здійснено емпіричне дослідження, яке дало змогу виявити детермінанти виникнення феномену професійної деформації.

Дослідження феномену професійної деформації здійснювалося з чотирма підгрупами. Домінуючим критерієм формування персонального складу підгруп «а» і «б» обрано особистісне ставлення працівників поліції до вимог чинного законодавства в частині правової регламентації проходження служби.

До підгрупи «а» увійшли 34 працівники поліції віком від 25 до 35 років, які звільнені з Національної поліції України за негативними мотивами, з них: з вислугою до двох років – 16 осіб, з вислугою до п'яти років – 18 осіб, яким були характерні ознаки професійної деформації, що виявлялися у втраті адекватного уявлення про суспільний, психологічний і моральний зміст виконуваних ними професійних завдань, формуванню негативної установки стосовно професійного зростання, нівелюванні важливості професії, зростанню егоцентризму й егоїзму, формального виконання професійних завдань, використання своїх професійних можливостей для задоволення особистих вузько-егоїстичних цілей.

До підгрупи «б» увійшли 31 працівник поліції віком від 25 до 35 років, з вислугою до двох років – 14 осіб, з вислугою до п'яти років – 17 осіб, що сумлінно виконували свої професійні завдання, їх дії не супроводжувалися негативними поведінковими реакціями, які можна було б віднести до ознак професійної деформації

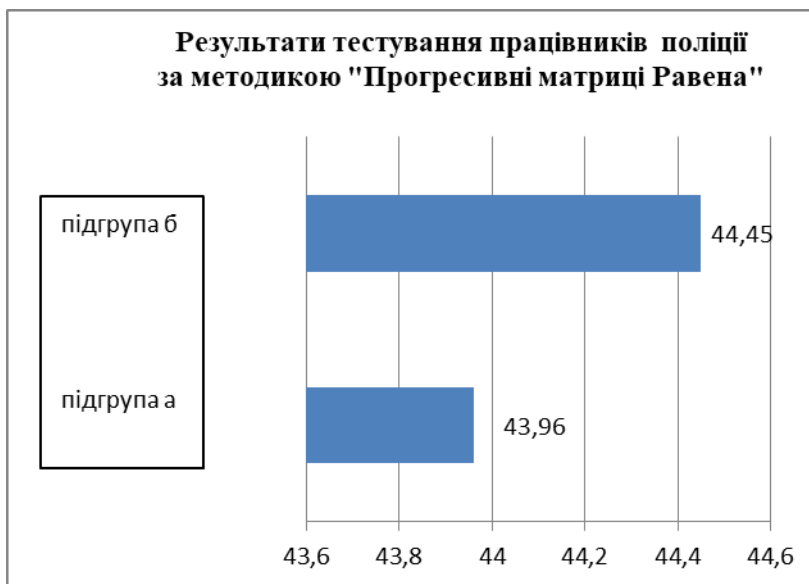
Вибір респондентів підгруп «в» і «г» полягав у проведенні порівняльного аналізу характеру діяльності адміністративних працівників і працівників поліції, які здійснюють, власне, оперативну діяльність. Так, до підгрупи «в» увійшли 55 осіб працівників адміністратив-

них підрозділів (кадрового забезпечення та першого відділу) з вислугою років до п'ятнадцяти років, а до підгрупи «г» увійшло 63 практичні працівники кримінальної та патрульної поліції.

Незважаючи на давність перманентних спроб дослідити феномен професійної деформації працівників поліції, нині, на жаль, немає уніфікованого підходу, що надав би змогу отримати достовірні дані про виникнення, алгоритм перебігу цього феномену. Тому більшість науковців застосовує комплекс різноманітних методів для його дослідження.

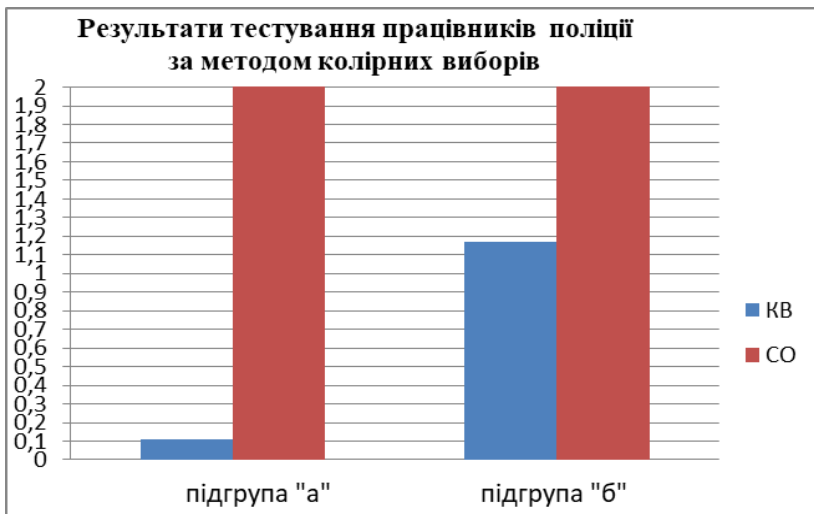
Так, застосувавши методiku «Прогресивні матриці Равена», ми отримали такі результати. Так, статистичний показник M становить для підгрупи «а» – 43,96, для підгрупи «б» – 44,45; показник Σ становить для підгрупи «а» – 5,06, для підгрупи «б» – 5,37; показник m становить для підгрупи «а» – 0,87, для підгрупи «б» – 0,95; показник t – (– 0,69).

Отримані результати емпіричного дослідження дають підстави стверджувати, що відмінності за двобічним критерієм не значні, водночас число ступенів свободи становить 65 (рис. 1).

*Рис. 1. Результати тестування працівників поліції
за методикою «Прогресивні матриці Равена»*

Під час проведеного нами тестування працівників поліції з використанням методики колірних виборів отримано такі результати. Так, показники вегетативного коефіцієнта (KB) такі: статистичний показник M становить для підгрупи «а» – 0,11, для підгрупи «б» – 1,17; показник Σ становить для підгрупи «а» – 4,93, для підгрупи «б» – 4,33; показник m становить для підгрупи «а» – 0,16, для підгрупи «б» – 0,97; показник t – (– 0,07). Так, показники аутогенної норми (CO) такі: статистичний показник M становить для підгрупи «а» – 13,06, для підгрупи «б» – 12,42; показник Σ становить для підгрупи «а» – 4,84, для підгрупи «б» – 3,44; показник m становить для підгрупи «а» – 1,07, для підгрупи «б» – 0,66; показник t – (1,13). Отримані результати емпіричного дослідження за двобічним критерієм відмінності дають підстави нам стверджувати про те, що розрізнення не значні (рис. 2).

*Рис. 2. Результати тестування працівників поліції
за методом «Колірний вибір»*

Після застосування методики «Прогресивні матриці Равена» та колірного тесту (Люшера) значних розрізень поміж підгрупами «а» і «б» не виявлено.

Під час використання методики БДО нами отримано певні відмінності у досліджуваних підгрупах «а» і «б». Так, за кожною шкалою МБДО отримано такі результати: шкала L для підгрупи «а» – 50, для

підгрупи «б» – 49; показник Σ становить для підгрупи «а» – 10,86, для підгрупи «б» – 8,20; показник m становить для підгрупи «а» – 1,86, для підгрупи «б» – 1,64; показник t – 1; шкала F для підгрупи «а» – 49, для підгрупи «б» – 48; показник Σ становить для підгрупи «а» – 10,10, для підгрупи «б» – 8,20; показник m становить для підгрупи «а» – 1,92, для підгрупи «б» – 1,29; показник t – 0,41; шкала K для підгрупи «а» – 55, для підгрупи «б» – 56; показник Σ становить для підгрупи «а» – 9,82, для підгрупи «б» – 9,47; показник m становить для підгрупи «а» – 1,72, для підгрупи «б» – 1,05; показник t – (–0,41); шкала 1 для підгрупи «а» – 46, для підгрупи «б» – 46; показник Σ становить для підгрупи «а» – 5,68, для підгрупи «б» – 5,67; показник m становить для підгрупи «а» – 0,98, для підгрупи «б» – 0,78; показник t – (–0,40); шкала 2 для підгрупи «а» – 45, для підгрупи «б» – 45; показник Σ становить для підгрупи «а» – 9,02, для підгрупи «б» – 7,89; показник m становить для підгрупи «а» – 1,64, для підгрупи «б» – 1,14; показник t – 1,56, рівень значущості (p) – 0,1; шкала 3 для підгрупи «а» – 45, для підгрупи «б» – 48; показник Σ становить для підгрупи «а» – 8,84, для підгрупи «б» – 7,61; показник m становить для підгрупи «а» – 1,40, для підгрупи «б» – 1,08; показник t – (–1,06); шкала 4 для підгрупи «а» – 46, для підгрупи «б» – 51; показник Σ становить для підгрупи «а» – 8,06, для підгрупи «б» – 8,76; показник m становить для підгрупи «а» – 1,52, для підгрупи «б» – 1,64; показник t – (–3,28), рівень значущості (p) – 0,01; шкала 5 для підгрупи «а» – 49,1, для підгрупи «б» – 46; показник Σ становить для підгрупи «а» – 10,06, для підгрупи «б» – 12,26; показник m становить для підгрупи «а» – 1,64, для підгрупи «б» – 2,87; показник t – 0,60; шкала 6 для підгрупи «а» – 48, для підгрупи «б» – 45; показник Σ становить для підгрупи «а» – 11,29, для підгрупи «б» – 11,18; показник m становить для підгрупи «а» – 1,86, для підгрупи «б» – 1,86; показник t – 1,06; шкала 7 для підгрупи «а» – 51, для підгрупи «б» – 48; показник Σ становить для підгрупи «а» – 8,87, для підгрупи «б» – 7,84; показник m становить для підгрупи «а» – 1,48, для підгрупи «б» – 1,44; показник t – 1,82, рівень значущості (p) – 0,1; шкала 8 для підгрупи «а» – 48, для підгрупи «б» – 49; показник Σ становить для підгрупи «а» – 9,04, для підгрупи «б» – 9,06; показник m становить для підгрупи «а» – 1,58, для підгрупи «б» – 1,60; показник t – (–0,04); шкала 9 для підгрупи «а» – 59, для підгрупи «б» – 56; показник Σ становить для підгрупи «а» – 8,86, для підгрупи «б» – 8,27; показник m становить для підгрупи «а» – 1,42, для підгрупи «б» – 1,37; показник t – 0,47; шкала 0 для підгрупи «а» – 59, для підгрупи «б» – 56; показник Σ становить для підгрупи «а» – 8,86, для підгрупи

«б» – 8,27; показник t становить для підгрупи «а» – 1,42, для підгрупи «б» – 1,11; показник t – 0,01.

Результати дослідження тестування поліцейських за методикою багатобічного дослідження особистості свідчать про значущі відмінності за шкалами 2, 4 та 7. Відмінності поміж середніми показниками підгрупи «а» і підгрупи «б» за 2 і 7 шкалами достовірні на рівні 0,1. Виявлено найбільший рівень значущості (0,01) за 4 і 0 шкалами МБДО. Також виявлено різницю поміж усередненими показниками підгрупи «а» та підгрупи «б» респондентів за шкалою 4 МБДО становить 7 Т-балів, за шкалою 0 МБДО – 6 Т-балів, за шкалою 2 та 7 МБДО – по 3 Т-бали.

Також ми провели тестування поліцейських за методикою БДО за шкалами, що мають відмінності. Так, ми виявили, що показники шкал 2, 7, 0 у підгрупі «а» перевищують значення за аналогічними шкалами у підгрупі «б». Показник шкали 4 у другій групі є вищим, ніж у першій групі (рис. 3).

Рис. 3. Результати тестування працівників поліції за методикою «Багатобічного дослідження особистості»

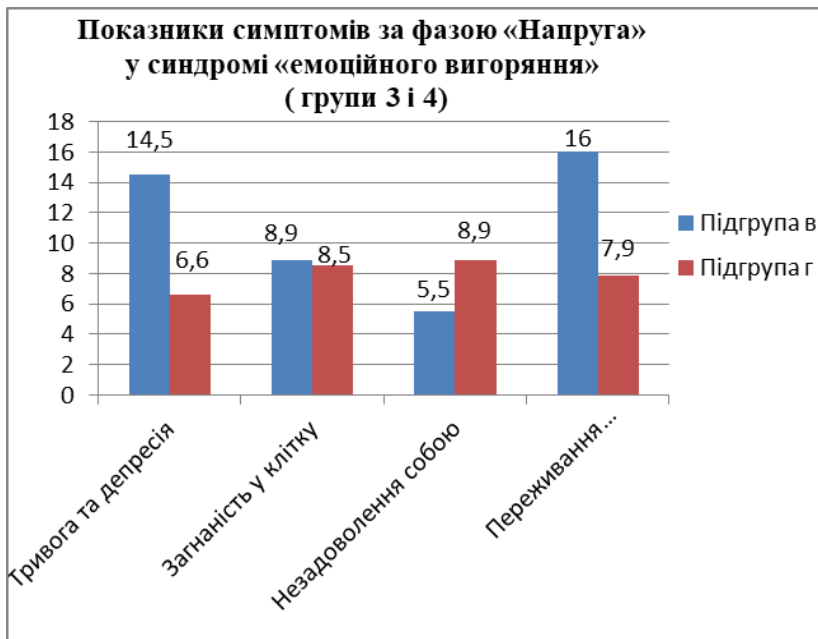
Отримані нами в результаті статистичної обробки дані дають підстави стверджувати, що у респондентів підгрупи «а» виявлено риси респондентів підгрупи «б» і навпаки.

Це є свідченням того, що у двох підгрупах респондентів немає різниці поміж особистісними особливостями і підтверджує думку, що розвиток феномену професійної деформації залежить не лишень від особистісних передумов.

На другому етапі ми здійснили дослідження рівня емоційного вигорання.

Це дослідження проведено для виявлення стереотипів професійної поведінки, позаяк саме ця методика дає змогу дослідити негативні впливи емоційного вигорання на професійну діяльність поліцейських і на виникнення професійної деформації.

На рисунках 4–9 відображено показники за фазами «напруга», «резистенція» та «виснаження» в синдромі емоційного вигорання у представників підгрупи «в» і «г».

*Рис. 4. Показники симптомів за фазою «Напруга»
у синдромі «емоційного вигорання» (групи 3 і 4)*

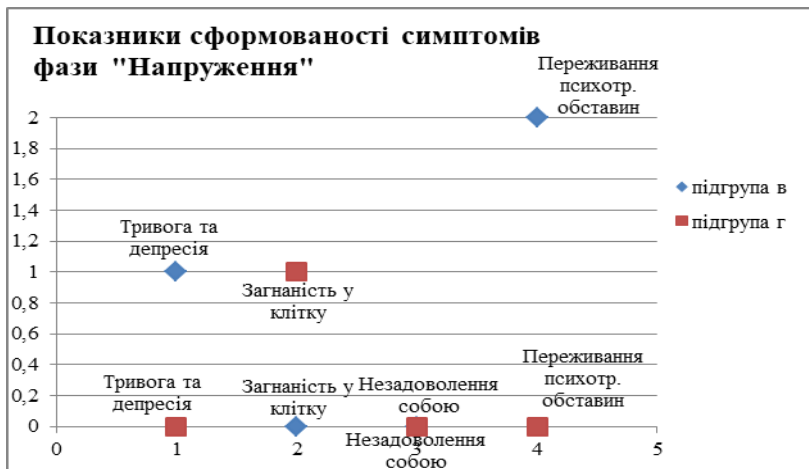

Рис. 5. Показники сформованості симптомів фази «Напруження»

Примітка: 0 – симптом ще несформований; 1 – симптом формується, 2 – симптом сформований.

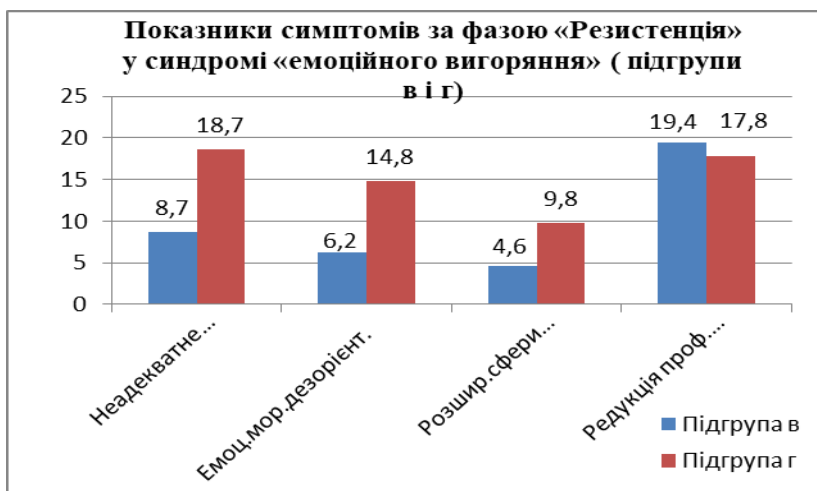
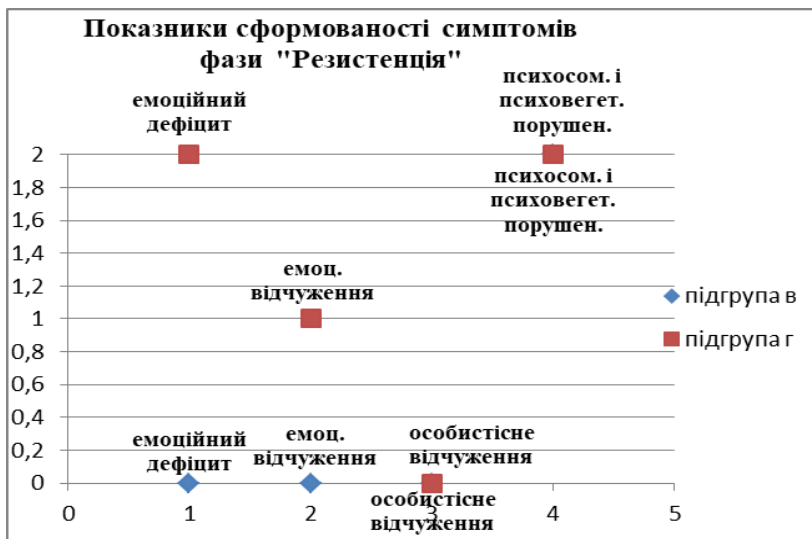

Рис. 6. Показники симптомів за фазою «Резистенція» у синдромі «емоційного вигорання» (підгрупи в і г)

*Рис. 7. Показники сформованості
симптомів фази «Резистенція»*

Отримані нами результати дають підстави стверджувати, що найвищий рівень напруги під час виконання професійних завдань виявляються у симптомах «обставини, які травмують психіку» і «тривога та депресія». Найбільш високий рівень цих показників характерний практичним працівникам кримінальної і патрульної поліції, що, своєю чергою, дає підстави стверджувати, що специфіка їхньої діяльності є більш психологічно та емоційно напруженою, ніж діяльність працівників адміністративних підрозділів, тому фаза напруження у практичних працівників є у стадії формування, а у адміністративних працівників не сформована взагалі.

У результаті аналізу показників фази резистенції виявлено високий рівень резистентності респондентів підгрупи «в» (61,1 бала) та невисокий рівень у респондентів підгрупи «г» (38,9 бала), що свідчить про сформованість фази «резистенції» в підгрупі «в» і формуванні у підгрупі «г».

Найбільш показовим результатом впливу здійснюваних професійних завдань працівниками поліції є фаза «виснаження», позаяк симптом «психосоматичні та психовегетативні порушення» окреслює інтенсивність вияву цієї фази.

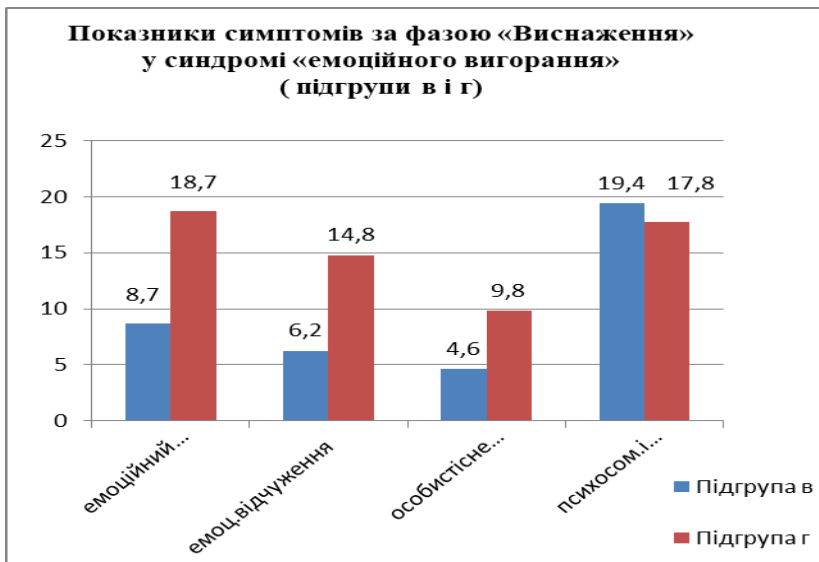

Рис. 8. Показники симптомів за фазою «Виснаження» у синдромі «емоційного вигорання» (підгрупи в і г)

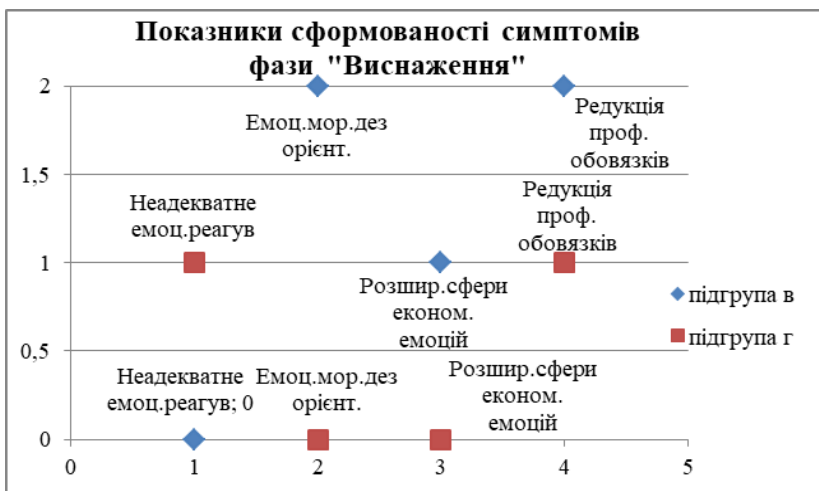

Рис. 9. Показники сформованості симптомів фази «Виснаження»

Аналізуючи фазу «виснаження» потрібно зазначити, що цей симптом у респондентів підгрупи «г» в три рази перевищує рівень, аніж у респондентів підгрупи «в». Отже, дисфункціональні зміни у практичних працівників кримінальної та патрульної поліції детерміновані специфікою їх професійної діяльності, про що свідчить повна сформованість фази «виснаження» – 64,4 бали безпосередньо пов'язані з професійною деформацією особистості поліцейського.

Висновки.

1. Незважаючи на давність перманентних спроб дослідити феномен професійної деформації працівників поліції, чималий обсяг наукових розвідок, присвячених дослідженню різноманітних виявів цього феномену, серед науковців немає єдиної загальноприйнятої думки стосовно детермінант його виникнення, наявні різночитання поняття.

2. Нині у психології немає методів, які б дали змогу дослідникові діагностувати наявність процесу професійної деформації, виявлення детермінант і передумов для її виникнення у працівників поліції.

3. Встановлено, що професійна деформація працівників Національної поліції спричиняється різними за своєю природою чинниками, домінуючими з яких є саме специфіка професійної діяльності. Поняття «професійна деформація поліцейського» охарактеризовано як об'єктивний феномен, негативні вияви якого можуть бути виокремлені лише з урахуванням, власне, професійних (безпосередньо пов'язаних із виконанням професійних завдань) і непрофесійних (соціалізація, виховання тощо) чинників.

4. Виникнення і розвиток професійної деформації працівників поліції прямопропорційно залежить від особливостей їх професійної діяльності. Так, специфіка діяльності поліцейських, а саме: нормативний характер діяльності; детальна правова алгоритмізація виконання професійних завдань; значні владні повноваження, реалізація яких інколи призводить до надмірного та необґрунтованого їх застосування; високий рівень відповідальності за результати правоохоронної діяльності, що спричиняють у правоохоронців стан напруження, резистентції, виснаження; психологічні та фізичні перевантаження, діяльність у ризиконебезпечних й екстремальних умовах; постійна психологічна травматизація призводять до професійної деформації.

5. Превенція професійної деформації працівників Національної поліції України повинна ґрунтуватися на обов'язковому врахуванню особистісних, мікросистемних, макросистемних детермінант, які її спричиняють. В умовах, коли професійна деформація працівників Національної поліції є доволі поширеним феноменом, робота щодо її превенції повинна мати свою стратегію, що передбачатиме низку

заходів щодо вдосконалення: професійно-психологічної підготовки діяльності особистості поліцейського в частині навчання поліцейських прийомам і методам психологічного забезпечення особистої безпеки в ризиконебезпечних та екстремальних ситуаціях; навикам психологічної готовності припиняти протиправні дії; навичок фасилітації.

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

2. Котов Д. П. Психология следователя. Воронеж: Воронеж. ун-т, 1997. 154 с.

3. Корольчук М. С. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Ніка-Центр, 2006. 532 с.

4. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. СПб.: Речь, 2007. 560 с.

5. Harold D. Legal Education and Public Policy: Professional Training against professional deformation in the Public Interest. *Yale LawJournal*. 2007. No. 2. P. 203–248.

6. Jane Green. The Deformation of Professional Formation: Managerial Targets and the Undermining of Professional Judgement. *Ethics and Social Welfare*. Great Britain, 2009. No. 1. P. 115–130.

7. Васильев В. Л. Юридическая психология. 6-е изд., перераб. и доп. СПб.: Питер, 2009. 608 с.

8. Буданов А. В. Работа с сотрудниками органов внутренних дел по профилактике профессиональной деформации: практик. пособ. для руководящих работников УВД, ОВД, служб по работе с личным составом, подразделений, морально-психологического обеспечения деятельности ОВД. М.: РИО МВД, 1992. 189 с.

9. Романович Г. Г. Профессиональная деформация сотрудников органов внутренних дел. *Информационный бюллетень МВД БССР*. 1988. № 3/4. С. 3–5.

10. Безносков С. П. Профессиональная деформация и воспитание личности. *Психологическое обеспечение социального развития человека*. СПб.: Речь, 2004. 271 с.

11. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности: учеб. пособие для вузов. М.: ПЕР СЭ, 2001. 511 с.

12. Корнеева Л. Н. Профессиональная психология личности. *Психологическое обеспечение профессиональной деятельности*. СПб.: СПбГУ, 1991. 274 с.

13. Маркова А. К. Психология профессионализма. М.: Изд-во Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 310 с.

14. Папкин А. И. Личная безопасность сотрудников ОВД: тактика и психология безопасной деятельности. М.: Академия МВД России, 1996. 132 с.

15. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму: монографія. К.: Алєрта: КНТ: ЦУЛ, 2008. 336 с.

16. Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: Соціологічний та історико-правовий аналіз. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ; Харківська правозахисна група, 2005. 212 с.

17. Савчин М. В. Професійна особистісна деформація співробітників органів внутрішніх справ та деякі шляхи її профілактики. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2005. № 2. С. 145–152.

18. Gellarty I., Paunonen S., Meyer J., Jackson D., Goffin R. Personality, vocational interest, and cognitive predictors of managerial job performance and satisfaction. *Personality and Individual Differences*. 1991. № 12. P. 221–231.

19. Holloway W. *Work psychology and organizational behaviour*. London: Sage, 1991. 283 p.

20. Синявська О. Ю. Професійна етика як чинник протидії професійній деформації працівників органів внутрішніх справ. *Право і безпека*. 2005. № 4'1. С. 96–99.

21. Сковрцова Е. В. Психолого-педагогические особенности помощи сотрудникам милиции по преодолению профессионально-личностной деформации. *Вестник МГОУ. Серия «Психологические науки»*. 2007. № 3. С. 370–378.

22. Буданов А. В. Психолого-педагогические пути преодоления профессиональной деформации сотрудников ОВД. М.: ГУК МВД РФ, 1994. 154 с.

23. Кісіль З. Р. Юридико-психологічні засади запобігання професійній деформації працівників правоохоронних органів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 848 с.

24. Юридична психологія: особистісно-діяльнісний підхід. К.: Слово, 2017. 405 с.

Kisil Z. R., Kisil R.-V. V., Kisil M. A. Theoretical and psychological principles of the study of professional deformation workers of the National Police of Ukraine

The article states that despite the variety of permanent attempts to investigate the phenomenon of professional deformation of police officers, and despite the considerable amount of scientific research devoted to the study of various manifestations of this phenomenon, there is no commonly accepted opinion among scientists about the determinants of its occurrence, this why there are differences in the concept of this phenomenon itself. It is stated and confirmed that the officers of the National Police of Ukraine in their daily professional activities usually are influenced with various negative phenomenon's such as unlawful behavior, communication with typical representatives of the criminal subculture of society, dealing with law offences of various types, usual confusion determined by misconceptions and mistakes in daily routines, negative social perception of their social role and their professional activities or tasks. It was underlined that in the professional-moral sphere the professional deformation of the police officers is manifested by the lowering of the level of an adequate indication of the social, psychological and moral content of their professional tasks, the formation of a negative perception of future professional growth, the devaluation of the importance of their profession in the officer's con-

sciousness, the growth of egocentrism and selfishness, which in turn leads to the formal fulfillment of professional tasks as well as to the use of their professional capabilities to satisfy their personal goals; in the intellectual sphere professional deformation manifests itself in the absence of independent decision-making and furthermore, - the lack of desire for further professional education and development; stereotypical predisposition to brutal action; lack of skills in production of non-standard decisions in extreme and risky situations; unreasonably high selfishness; development of a hypertrophied self-perception of their professional abilities; in the emotional sphere professional deformation manifests itself in the «general roughening of the individual», in the restriction and misery of the emotional and psychological sphere as well as in the reduction of self-control of person's psycho-emotional state, that leads to the increase of the level of excitability and irritability, and sometimes determines conflicts that sometimes lead to depressive states. It has been stated that the prevention of professional deformation of the officers of the National Police of Ukraine should be based on the systematic consideration of the personal, microsystem, macrosystem determinants that cause this phenomenon. In the realms where the professional deformation of National Police officers is obviously a widespread phenomenon, considerable actions towards its prevention should be made according to the certain strategy that will include a number of measures to improve the following aspects: the profession-psychological training of the personality of a policeman in the terms of teaching the policemen of basic techniques and methods of psychological support for personal security in risky and extreme situations; development of the skills of psychological preparation, that are aimed to stop illegal actions; facilitation skills.

Key words: officers of the National Police of Ukraine; professional deformation; determinants of professional deformation; mimicry strategies; special conditions of activity, extreme situations, stress factors.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

УДК 159.9.072

О. С. Колосович

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМАНДОУТВОРЕННЯ ТА КОМАНДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Викладено результати теоретичного й експериментального дослідження, яке мало на меті встановити особливості формування навиків командної взаємодії у студентів на етапі навчання. Зазначено, що формуванню навиків командної взаємодії в умовах навчання сприяють середні показники за екстраверсією, високі за професійними цілями, інтересами й інтернальністю,

компетентністю, бажанням працювати у згуртованому колективі під керівництвом відкритого до контактів керівника та власною професійною придатністю. Зроблено висновок про необхідність впровадження у навчальний процес системи спільної та ефективної діяльності.

Ключові слова: *студенти, навчальний процес, командування, взаємодія у команді, система Agile coach, результати експерименту.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах головним ресурсом ефективного господарювання є корпус фахівців. Різко зростає роль особистостей, які здійснюють процес управління. Від їх кваліфікації, ділової активності, вміння взаємодіяти між собою і досягати соціально значущого результату залежать долі людей і перспективи розвитку фірми, установи, економічного району. Однією з найзатребуваніших особистих якостей поряд із професіоналізмом є здатність фахівця діяти в команді. Головним фактором ефективної роботи команди є здатність кожного її члена «працювати на результат». Однак на практиці психологічний акцент часто зміщується з результатів діяльності на міжособистісну конкуренцію, що призводить до прихованої та явної конфронтації. А це, своєю чергою, спричиняє діловий і економічний спад, формує напругу всередині колективу, негативно впливає на особистість. Тому, на думку теоретиків із командування [1; 3; 6], мета їх діяльності полягає в тому, щоб допомогти керівникам комерційних і некомерційних, державних і недержавних організацій, психологам, менеджерам у процесі формування ефективних команд. Окрім того, сучасне професійне середовище й вимоги з його боку до суб'єктів значно відрізняються від тих, які були декілька десятиліть тому. Так, окрім професіоналізму, компетентності та мотивації, дедалі більше зростає роль професійної взаємодії, а ще більше командної взаємодії як явищ, що у багатьох сферах професійної діяльності визначає швидкість досягнення результатів, їх якість та ефективність загалом.

Але сучасні стандарти навчання майбутніх фахівців орієнтовані на індивідуальні показники, які формують кваліфікованих спеціалістів, але індивідуалістів. Здебільшого у навчанні якщо й існує, то як взаємодія між викладачем і студентом. Тому цілеспрямоване навчання професійній взаємодії на початковій стадії адаптації, вироблення навиків виконання завдання через командну взаємодію є не тільки доцільним, а й необхідним нововведенням у підготовку майбутніх спеціалістів. Тому є нагальна потреба у формуванні в межах навчальних закладів не лише когнітивної складової професійної готовності майбутніх фахівців, а й такого її операційного компонента, як навик налагодження професійної взаємодії, або й навіть навик взаємодії у команді.

Стан дослідження. Можна зазначити, що проведено чимало досліджень у галузі соціології, психології та інших наук стосовно поняття «взаємодія». Їх аналіз дав змогу зробити висновок, що взаємодія є універсальною властивістю всього наявного світу речей і явищ у їх взаємній зміні, взаємовпливові. Це є особливим видом спільної діяльності систем чи підсистем, які спрямовані на спільне виконання певної мети [4]. Однак встановлено, що у разі надскладних завдань та в умовах великої ціни помилки необхідно формувати цілеспрямовані команди, в яких сприяти розвитку високоефективних процесів спільної діяльності, що можна визначити терміном «командна взаємодія». Про особливості та доцільність формування команд опубліковано низку досліджень [1–3; 6; 7; 9; 10], аналіз яких свідчить про те, що:

1. Командна форма організації робіт використовується в разі непередбаченого порушення звичного технологічного ритму робіт (різке скорочення термінів, вияв несподіваних перешкод, нових явищ). Це вимагає додаткових матеріальних ресурсів для наднормативного заохочення членів команди і пов'язане з визначеним ризиком керівництва, у разі, якщо команда не впорається з поставленим завданням.

2. Команда є автономним самоврядним колективом професіоналів, що здатен оперативно, ефективно та якісно вирішувати поставлені завдання.

3. Основними ознаками команди є ефективна конструктивна міжособистісна взаємодія; професіоналізм кожного співробітника; позитивне мислення як орієнтація на загальний успіх групи; здатність злагоджено працювати на загальний результат; нефіксований, гнучкий і мобільний розподіл функцій між членами команди.

4. Ефект команди досягається завдяки самостійному регулюванню інтенсифікації праці; скороченню втрат робочого часу шляхом досягнення високого ступеня організації праці всередині команди; використанню корпоративних форм прийняття рішень.

Проте накопичений науковий фонд залишає відкритою проблему, що полягає у формуванні навиків командної взаємодії на початковій стадії професійного становлення й створює передумови для цього дослідження.

Мета. Визначити психологічні особливості командування та навиків особистості з командної взаємодії в умовах навчання у закладі освіти.

Виклад основних положень. Наукові джерела, в яких опубліковано результати дослідження особливостей взаємодії та її професійного типу [4], визначають її як важливий компонент отримання необхідних для двох чи більше суб'єктів результатів, що мають спільну

поведінку та переживання, виконання певних дій, які впливають на взаємні переживання та вчинки, наявність провідників, що передають ці взаємовпливи, наявність спільної основи для контактів, зіткнення. Діяльність групи під час вирішення певного спільного завдання є послідовним переходом від однієї фази до іншої, а саме: орієнтування на спільне завдання; оцінка ходу виконання завдання; контроль; прийняття рішення. Щодо команди як вищого рівня розвитку професійної групи визначено те, що:

- рівень мотиваційного фону повинен «перекривати» підвищені вимоги до виконавської дисципліни та до переходу на «ненормовані» роботи й так запускається компенсаторний механізм витрат ресурсів учасників команди;
- доведеться «перекривати» очікувані зовнішні та внутрішні ризики уповільнення ходу робіт і стимулювати особисту ініціативу та самовіддачу всіх членів команди;
- вказане здатне забезпечити нестандартні форми стимулювання, виключення традиційних форм адміністративного управління й, відповідно, перехід до внутрішньокомандного стилю управління. Щодо командного стилю управління – це ознака найвищого рівня команди, яка для наших реалій ще перебуває у зоні фантастичних ілюзій [3; 7; 8].

У висвітленій опублікованій праці [4] автором і колегою викладено результати 4-річної спроби запровадити «Agile coach» у навчальний процес для формування у студентів навиків професійної взаємодії. Коротко про сутність дослідження: експеримент здійснювався в межах викладання навчальної дисципліни «Диференційна психологія». Його сутність полягала у пропозиції студентам самостійно сформулювати пари й виконати завдання з обґрунтування психологічної характеристики відомої історичної постаті з використанням історичних методів психології. За успішне виконання завдання студентам обіцяно відмінну оцінку за вказаною навчальною дисципліною. Всього завдання було виконано 39 разів, з яких 31 у парах і 8 індивідуально.

Результати емпіричного дослідження студентів, які досягли виконання завдання лише в парах через визначення середнього значення та стандартного відхилення. Далі вказано головні результати експерименту, а саме показники за шкалами, які мають велику щільність (стандартне відхилення не більше 10% від можливого максимального значення за шкалою):

- за методикою «Професійна мотивація» (максимальне – 16 балів): ПД – $12,9 \pm 1,4$, ППД – $13,7 \pm 1,1$, ПП – $12,6 \pm 1,6$, що свідчить про високу інтернальність та орієнтацію на професію;

– «Якоря кар'єри» Е. Шейна (максимальне – 10 балів): професійна компетентність – $8,6 \pm 0,7$, служіння – $5,7 \pm 0,9$, виклик – $6,4 \pm 0,9$;

– MBTI (максимальне – 24 бали): N (інтуїція) – $17,8 \pm 2,2$, E (екстраверсія) – $10,7 \pm 2,4$, I (інтроверсія) – $14,1 \pm 1,8$;

– анкета на визначення задоволеності навчальним закладом (максимальне – 5 балів): процес навчання – $3,4 \pm 0,4$, перспектива набутої професії – $4,4 \pm 0,2$;

– анкета на оцінювання основних факторів, що визначають задоволення роботою (максимальне – 10 балів): рівень доходу – $7,6 \pm 0,6$, взаємини з керівництвом – $8,4 \pm 0,9$, зміст праці – $8,8 \pm 1,0$, атмосфера в колективі та командний дух – $7,2 \pm 0,9$.

Інші результати дослідження свідчать про те, що понад 92% опитаних вказали на важливість стриманості, обов'язковості та здатності брати на себе вирішення нових й невідомих завдань; близько 80% визнали наявність думок про відмову від виконання завдання на початку виконання, оскільки сумнівалися насамперед у собі й бажали уникнути ситуації, за якої не виправдали очікування напарника; майже 65% впевнені в тому, що взаємодію підтримує щирість та правдивість навіть у ситуаціях невиконання розподілених зобов'язань; близько 60% вважають, що перші вдалі кроки стали запорукою їх отримання надалі.

Отримані результати переглянуто і систематизовано відповідно до правил командування й особливостей командної взаємодії. Встановлено таке:

1. За правилами основ командування [3; 10], дотримано правило «Добровільності входження в команду», що є головним у формуванні команди. За правилом «Колективного виконання роботи» існує його дотримання, оскільки відповідно до нього кожен член команди виконує ту частину загального завдання, яку йому доручила команда, а не ту, що він зазвичай виконував за завданням адміністративного начальства. Однак такий підхід виявився занадто складним для потенційних учасників команд. Щодо правила «Колективної відповідальності» – це правило не реалізовано, оскільки жодних покарань не передбачено й потенційним учасникам не було що втрачати, тобто вони нічим не ризикували. Правила «Орієнтованість оплати праці на кінцевий результат загальнокомандної роботи», «Підвищена виконавська дисципліна» та «Гідна значимість (стимул) стимулювання команди на кінцевий результат» спрацювали лише частково тому, що не для всіх потенційних кандидатів на виконання завдання у команді було достатньо привабливих стимулів. За правилом «Автономне

самоврядування команди» можна зазначити те, що воно було повністю дотримане, але виявилось, що у багатьох спробах виконати завдання такий варіант діяльності викликає конфлікти, непорозуміння та розрив групи. Очевидно, що більшість студентів не є здатними для виконання колективного завдання в автономному режимі. Їм постійно необхідно мати «під рукою» «третейського суддю». Також це свідчить про те, що дуже проблематичним виявився процес набуття лідерського статусу в утворених парах студентів. Так, студент, якщо й пробує очолити групу, інший намагається йому протистояти, але організацькі функції, відповідальність лідера на себе брати не намагається. Напевно, що це особливості ментальності.

2. Стосовно зазначених у науковій літературі «плюсів» організації команди [3; 7; 9] в експерименті виявлено, що утворена команда здатна й може швидко та ефективно впоратися із завданням, на вирішення якого зазвичай потрібно багато часу, команда здатна генерувати нестандартні рішення, створювати «скарбничку рішень», формується «кодекс честі» професіонала, що не дає змоги виконувати роботу неякісно, в команді напрацьовується досвід співпраці та взаємної підтримки. Сформованій команді не потрібен менеджер, який координує роботу членів команди, а лише консультант й тільки на початкових етапах формування команди, кожен учасник добровільно бере на себе посильну участь у координації роботи, наявність команди викликає довіру учасників і сторонніх осіб, оскільки робота в команді формує творчу систему цінностей й це завжди сприяє особистісному та професійному зростанню членів команди.

3. «Мінусами» організації команди, що вказано у джерелах [3] в експерименті при спробі створити команду, виявилось те, що процес її утворення розтягнутий у часі (за 4 місяці спільної діяльності в утворених групах командна робота лише ситуативно окреслилася й до високо рівня розвитку команди було ще дуже далеко), потрібні ресурси та витрати на навчання потенційних команд командній роботі (необхідно сформувати «командний дух»), а також на стимулювання, різко зростає цінність вкладу кожного учасника команди (при хворобі учасників групи виконання завдань припинялося або суттєво гальмувалося), адміністративно-командний стиль управління в команді «не проходить» (студенти на початкових етапах не могли повірити в те, що вони керують виконанням завдання й через це чимало груп розформувалося). Крім того, утворена команда за певною моделлю не завжди придатна для «тиражування», оскільки кожному нову команду потрібно створювати з особливою ретельністю і дбайливістю, командна робота тримається на взаєминах між її членами, на «командному дусі», систе-

мі цінностей, філософії розвитку, що вимагає системної або ж періодичної підтримки комунікації у команді. Завжди є ймовірність «розладу» групи через вказану «дрібницю».

Висновки. Експеримент із запровадження елементів «Agile coach» у навчальний процес, що мав на меті формування у студентів навиків професійної взаємодії з подальшою переоцінкою отриманих результатів щодо командоутворення та командної взаємодії, засвідчив те, що:

1. Вислови про необхідність команди з певними претензіями можна вважати недоречними, а надто з боку керівників, оскільки це їх обов'язок, а утворення команди є складним, тривалим і витратним проектом порівняно з більш традиційними формами організації професійної діяльності. Однак у окремих професійних сферах виконати певні завдання є неможливо без утворення команди. Команда є тим надзвичайно потужним потенціалом, що здатен подолати вершини, які недоступні за традиційних форм організації роботи, оскільки така форма є високоефективною та дуже продуктивною.

2. Експеримент свідчить про те, що більшість студентів не налаштовані на роботу в командах, а спроба сформувати в них навички роботи в команді та взаємодіяти для загального результату виявилася недостатньо продуктивною. Очевидно, що для формування здатності працювати в команді необхідно суттєво реформувати навчальний процес не тільки у закладах вищої освіти, а й середньої, оскільки студенти у своїх базових особистісних якостях формуються саме там. А в умовах навчання у ЗВО переформатовувати їх є складно.

3. Вказане засвідчує можливість і доцільність запровадження інновацій у систему освіти за професіями, де важливою є здатність налагоджувати професійну взаємодію, працювати у команді та виходити на рівень командної взаємодії. Крім того, можливі додаткові ефекти, що позитивно впливають на готовність спеціаліста, його задоволеність діяльністю та закладатиме основи для вдосконалення системи виконання завдань безпосередніми виконавцями. Реалізація вказаних ідей складна і має чимало різних питань стосовно оптимального застосування. Але це є можливим і прогресивним.

1. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами: учебник. 8-е изд. пер. с англ. СПб.: Питер, 2005. 831 с.

2. Вольфсон Б. Гибкое управление проектами и продуктами. М.: Ozon.ru. 2016. 144 с.

3. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Фролов Д. Ф., Грабенко Т. М. Теория и практика командообразования. Современная технология создания команд / под ред. Т. Д. Зинкевич-Евстигнеевой. СПб.: Речь, 2004. 304 с.

4. Колосович О. С., Куций О. А. Результати експерименту з формування у студентів навиків професійної взаємодії шляхом впровадження у навчання елементів системи «Agile coach». *Соціально-правові студії: науково-аналітичний журнал*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. Вип. 1. С. 66–71.
5. Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом: навч. посібник. Вид. друге, перероб. і доп. К.: Кондор, 2006. 308 с.
6. Свєргун О. В., Пасс Ю. А. HR-практика. Управление персоналом: Как это есть на самом деле. СПб.: Питер, 2005. 320 с.
7. Технології роботи організаційних психологів: навч. посібник / за ред. Л. М. Карамушки. К.: Фірма «ІНКОС», 2005. 366 с.
8. Хміль Ф. І. Управління персоналом: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Академвидав, 2006. 488 с.
9. Hass K. B. Managing complex projects: a new model. *Management Concepts Inc.* 2009. 298 p.
10. Sahota M. An Agile Adoption and Transformation Survival Guide. *Published by Info Q.* 2012. 80 p.

Kolosovych O. S. Psychological features of teambuilding and team interaction in the medium of higher education

The article presents the results of theoretical and experimental research, which aimed to establish the peculiarities of forming team interaction skills of students at the stage of studying. The formation of team interaction skills in learning environment is facilitated by average extraversion rates, high rates of professional goals, interests and internment, competence, willingness to work in a cohesive team under the guidance of an open-to-contact manager and personal professional suitability.

In accordance with the rules of team building, it has been established that «Collective performance of work», «Collective responsibility» are these new conditions for fulfilling the task for the vast majority of potential team members, which are not suitable to operate effectively in such situations. «The orientation of the salary to the final result of the team work», «Enhanced performance discipline» and «Worthy value of team stimulation to the final result» have worked only partially. The reason is that not all potential candidates for the task at the team had attractive incentives. Under the rule of «Autonomous self-management of the team», it has turned out that in many attempts to fulfill the task, such an option of activity causes conflicts, misunderstandings and group breaks. Obviously, most students are not capable of performing a collective task in offline mode. Also, the process of acquiring leadership status in student pairs was very problematic.

However, it has been established that the potential for the formed team is the ability to quickly and effectively cope with the task, generate non-standard solutions, create unique and effective collegial solutions, experience of cooperation and mutual support is formed, each participant voluntarily assumes the possible participation in the coordination of work, the presence of a team creates the trust of participants and outsiders, as well as other important phenomena and processes. Despite this fact, in order to form a team it is necessary to support its resources and expenses for

training potential teams for team work, there is always a possibility of destruction of the group due to conflicts among its participants.

The conclusion is made on the necessity of implementing a system of joint and effective activity in the educational process.

Key words: students, educational process, teambuilding, team interaction, Agilecoach system, experimental results.

Стаття надійшла 14 грудня 2018 р.

УДК 37.091.12.011

В. П. Ясінський

ДО ВАЛЕОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ

Проаналізовано процес формування здоров'язберігаючої поведінки в суспільстві та активної життєвої позиції його членів стосовно свого здоров'я. Доведено неможливість цього процесу без свідомої та активної участі науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти з підготовки майбутніх психологів. Зазначено, що розуміння можливості і необхідності формування, збереження та зміцнення індивідуального здоров'я, тобто сформована валеологічна компетентність викладачів, є ознакою їх професійної придатності до повноцінного виконання педагогічних функцій, зразком для наслідування студентами-майбутніми психологами.

Ключові слова: індивідуальне здоров'я, компетентність, валеологічна компетентність, здоровий спосіб життя, методи формування, збереження та зміцнення індивідуального здоров'я.

Постановка проблеми. У системі загальнолюдських цінностей, що визначають соціальну політику держави, безсумнівний пріоритет належить здоров'ю. Здоров'я – це перша і найважливіша потреба людини, вона забезпечує її повноцінне біологічне існування та гармонійний розвиток особистості, це універсальний феномен, який має і біологічний, і духовний виміри.

Насамперед це стосується педагогічної діяльності науково-педагогічних працівників (НПП) загалом, а передусім закладів вищої освіти (ЗВО) з підготовки майбутніх психологів, здоров'я яких є одним із визначальних показників «якості професійного життя», а також важливою умовою ефективності трудової діяльності, реалізації функцій просвітництва, розвитку творчого потенціалу та самореалізації. Валеологічна компетентність НПП суттєво впливає на індивідуальне здо-

ров'я, рівні здоров'язберігаючої освідченості студентів і загалом на результати всієї педагогічної роботи.

Стан дослідження. У Середньовіковій Греції культ тіла зводився в ранг державних законів і суворо контролювався державою. А в Стародавній Спарті заняття фізичними вправами й найперше бігом, були обов'язковими для всіх громадян – високий рівень їхнього здоров'я залишається досі еталоном. У своїх працях М. А. Добролюбов зазначав, що патологічні розлади та хвороби «в першу голову» педагогів, не дають людині «можливості виконувати свого призначення» та здійснювати «піднесену духовну діяльність». Окремі аспекти формування, зміцнення та збереження здоров'я педагогів відображено у працях О. Микитюк, Г. Мешко, О. Антоновського, Л. Мітіної та інших науковців і потребують систематизації й формування загальних підходів і стратегій поведінки. З огляду на це особливої актуальності набуває проблема збереження професійного здоров'я НПП через формування та самовиховання валеологічної компетентності викладачів ЗВО.

Аналіз результатів досліджень науковців у галузі формування здорового способу життя (Н. П'ясецька, В. Горашук, Г. Кривошеєва, В. Бобрицька, С. Лапаєнко, В. Нестеренко, І. Поташнюк, Є. Чернишова та ін.), а також наукових праць вітчизняних і закордонних учених, присвячених проблемі «компетенізації освіти» (К. Абульханова-Славська, І. Єрмаков, Л. Лук'янова, О. Овчарук, В. Піщулін, О. Пометун та ін.) свідчать, що у вітчизняній педагогіці відчутний брак наукових досліджень, у яких обґрунтовувались би теоретичні та методичні підходи до формування валеологічної компетентності педагогів, не з'ясовано суть цього поняття. Публікацій щодо валеологічної компетентності викладачів ЗВО з підготовки психологів майже немає. Все викладене й зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета статті – з'ясувати необхідність формування валеологічної компетентності, підтримувати і зміцнювати індивідуальне здоров'я НПП, удосконалювати методи та заходи їх реалізації.

Виклад основних положень. Характеризуючи педагогічну професію, потрібно зазначити, що це один із найскладніших видів інтелектуальної діяльності, який вимагає великої психоемоційної напруги, за низьких фізичних навантажень і м'язової активності – гіподинамії (гіпокінезії). Особливістю професійної діяльності НПП є: напруженість когнітивних процесів із високою динамічністю і силою перебігу збудливо-гальмівних процесів у центральній нервовій системі; необхідність ухвалювати термінові та нестандартні рішення; висока можливість виникнення конфліктних ситуацій; нерівномірність навантажень; великий за обсягом і щільний потік нової інформації; нерегла-

ментований графік роботи; складність формування взаємин із керівництвом і студентами; вимушений темп роботи; значна напруга пізнавальних процесів (пам'яті, уваги); великий обсяг значущої інформації; низька фізична активність. Оскільки інтелектуальна діяльність у процесі еволюції виникла значно пізніше м'язової, механізми пристосування до неї у біологічного виду «Homo Sapiens» ще не достатньо досконалі. І цей процес очевидно ускладнюється двома взаємопротилежними обставинами. З одного боку, дедалі більше знижується фізична активність НПП, тобто посилюється шкідлива дія гіподинамії (гіпокінезії). З іншого – обсяг інформації у світі кожні 10–12 років збільшується вдвічі. Від сучасної людини, а від НПП насамперед, вимагається дедалі вища психоемоційна стійкість до тривалих і потужних нервових напружень, більші концентрація, обсяг і переключність уваги. Сумісна дія цих двох чинників призводить до перезбудження кіркових аналізаторів кори головного мозку і невротизації – виникнення функціональних розладів, а хронічна утом – до морфологічних змін (розвитку вегетативно-соматичних хвороб), значного і тривалого зниження працездатності. Це підтверджують і результати проведених (Г. Мешко [1], О. Мешко [1], В. Колбанова [2] та ін.) досліджень. Зазвичай педагоги низько оцінюють стан свого здоров'я. Оцінюючи за 4-бальною градацією (відмінно, добре, задовільно, погано) більша частина НПП (63,1%) вважає своє здоров'я задовільним й лише 28,3% називають його добрим або відмінним. З-поміж опитаних 55,9% визнали наявність у себе хронічних захворювань. Важливо наголосити, що 63,7% педагогів (більшість) указують на погіршення свого здоров'я у віці 20–40 років, тобто у період найінтенсивнішої професійної та суспільної діяльності, що вкотре підтверджує професіогенний характер порушень їх здоров'я. У дослідженні, проведеному Г. Мешко та О. Мешко з оцінки загального стану свого здоров'я, більшість педагогів (67,5%) вибрали варіант відповіді «задовільно». Варіант відповіді «відмінно» не обрав жодний з опитаних, на варіант «добре» вказали 30% респондентів, оцінили стан свого здоров'я як «незадовільно» 2,5% педагогів. Велика кількість опитаних (77,3%) вказала на наявність різних за виявами порушень у власній психоемоційній сфері (поганий сон, пригнічений настрій, напруженість, неспокій, тривожність, дратівливість, гнів, агресивність, труднощі у спілкуванні та керуванні своїми емоціями, зниження працездатності). За результатами психофізіологічного обстеження, резервні можливості їхнього організму наближені до виснаження [1, с. 77–78]. За результатами низки наукових досліджень, спостережень і опитувань НПП, стресогенними для них є непорозуміння зі студентами, колегами, несправедливе ставлення до них

керівництва закладом освіти, сімейно-побутові негаразди. А якщо до цього додати ще неадекватну заробітну платню, погані житлові умови, матеріальні нестатки тощо, то все це може призвести до невротичних розладів, різноманітних порушень у психоемоційній сфері. І, як наслідок, може розвиватися цілий спектр соматичних захворювань – судинні захворювання мозку (інсульт), гіпертонія, ішемічна хвороба серця, інфаркт міокарда, гастрит, виразкова хвороба шлунка, цукровий діабет, порушення ендокринної та репродуктивної систем тощо.

Варто зазначити, що, незважаючи на формальну освіченість НПП, у них немає повного усвідомлення цінності свого здоров'я, педагоги мало піклуються про свій фізичний і психологічний стан, ігноруючи дотримання режиму, активний відпочинок, заняття фізичною культурою та спортом, маючи шкідливі звички, насамперед переїдання, тощо. Так, усі опитані педагоги усвідомлюють цінність свого здоров'я, проте тільки 15% з них намагаються його зміцнити. А 35% педагогів роблять це епізодично, 50% – повністю ігнорують правила здорового способу життя. Причому, близько 40% НПП готові пожертвувати здоров'ям заради досягнення успіху в професійній діяльності та досягнення матеріального благополуччя [3, с. 45]. Водночас викладачі, коли хворіють, зазвичай (52,8%) листок непрацездатності («лікарняний») не беруть, майже ніколи – 32,2% опитаних. Тобто проводять неповноцінне лікування або зовсім не лікуються, крім того, сприяючи поширенню інфекційних захворювань. Пояснюють це так: «Не звертаю уваги на стан здоров'я», «вважаю, що хвороба пройде сама собою», «нема часу», «нема коштів». Характерне для НПП підвищене почуття відповідальності змушує працювати навіть тоді, коли потрібно повноцінно лікуватись. Завжди звертаються по кваліфіковану медичну допомогу лише 15% опитаних педагогів [1, с. 77–78]. Результати опитувань підтверджують несформованість у викладачів валеологічної компетентності, яка охоплює активні дії людини, великі затрати енергії, волі, знань, умінь та навиків, спрямованих на бережливе ставлення до свого здоров'я. Вона спонукає до діяльності, що спрямована на дотримання здорового способу життя й оздоровлення організму. Здоровий спосіб життя – це типова форма життєдіяльності традиції, звички, дії, стереотипи, певні обмеження, спрямовані на зміцнення здоров'я, досягнення оптимальної якості життя та зниження ризику захворювань, який досягається гармонійним режимом поєднання роботи та відпочинку, фізичною активністю, оптимальним харчуванням, дотриманням гігієни, відсутністю шкідливих звичок, а також найважливішою складовою – доброзичливим ставленням до оточення і до життя взагалі в будь-яких його виявах, тобто позитивною життєвою установкою. Щоб бути

здоровим, потрібно постійно докладати зусиль і дотримуватися принципів здорового способу життя. Потрібно мати силу волі й тверде бажання досягти цього [4]. Ризик нехтування власним здоров'ям заради кар'єри, грошей і через гіпервідповідальність полягає у виникненні різних видів порушень у фізичному, психічному та репродуктивному здоров'ї, особистісному статусі й соціальній поведінці людини. Будь-яка хвороба призводить до астенізації організму, так у хворой людини відбуваються зниження всіх видів і насамперед інтелектуальної працездатності. У неї послаблюються всі психічні процеси сприймання, утримання й відтворення інформації, погіршуються якості уваги, змінюються пороги відчуття і вибірковість сприймання. Хвора людина починає насторожено прислухатися до своїх відчуттів, на які вона раніше не звертала уваги, підвищується чутливість до подразників, що діють на органи чуття (гіперестезія). Тому хворий не переносить яскравого світла, шуму, запахів, перепадів температури. Якщо здорова людина в зоні активної уваги утримує в середньому 7 об'єктів, то у хворой внаслідок астенізації обсяг уваги суттєво зменшується. Спостерігаються труднощі у переключенні на нові види діяльності, знижується стійкість та обсяг уваги. Вона викликає стани тривоги і страху, що може призвести до відчаю й паніки. Інколи недуга супроводжується фіксацією на несприятливих думках, що мають виражене негативне емоційне забарвлення, тривалі захворювання супроводжуються депресією. Внаслідок астенізації та пригніченого стану послаблюються волевові процеси, змінюється (зазвичай знижується) апетит, сексуальна активність, спостерігається загальна слабкість й знесилення. Така тенденція унеможливорює адекватне виконання ними професійних функцій, негативно впливає на працездатність працівників ЗВО, призводить до виникнення міжособистісних конфліктів у колективах, обумовлює значний тягар витрат системи охорони здоров'я та соціального забезпечення, моральні й економічні втрати. Для держави здоров'я або хвороба кожного її громадянина мають певне конкретне матеріальне вираження, вона повинна оплачувати його лікування; крім того, хворий не виробляє матеріальних цінностей, що позначається на величині національного валового продукту. І, як результат, обмежується економічний потенціал країни, зростає ризик і антигромадських (соціально небезпечних), і самознищуючих (алкоголізм, аутоагресія, суїциди) дій, що завдає дедалі більшої шкоди безпеці в масштабах нації. З протилежного боку, працівник, що систематично займається своїм здоров'ям, виробляє продукції значно більше, ніж той, хто не звертає на це уваги. НПП як позитивна модель, як приклад для наслідування, зобов'язаний формувати у студентів потребу й мотивацію у веденні здорового спо-

соби життя. Професійна придатність педагога потребує від нього високої стійкості до захворювань і стресів, відмови від шкідливих звичок, високої працездатності, вміння аналізувати стан власного здоров'я та керувати ним, високого рівня валеологічної компетентності (освіченості й активності). Ось чому НПП варто замислитися над своїм здоров'ям, володіти високим рівнем валеологічних знань, скласти і дотримуватись індивідуального плану оздоровлення. Цьому сприятиме побудова власної програми збереження індивідуального та професійного здоров'я й усвідомлення Сократівської істини: «Здоров'я – це ще не все, але без здоров'я все ніщо». Твердження К. Д. Ушинського про те, що педагог живе доти, доки вчиться, в сучасних умовах набуває нового особливого значення. Саме життя визначає потребу виховання і самовиховання у викладачів ЗВО і майбутніх психологів валеологічної компетентності, спрямованості на здоровий спосіб життя. Обсяг такої роботи залежить від особливостей кожного конкретного НПП, умов, у яких він живе і працює. Задля профілактики та подолання деструктивних професійних змін в індивідуальному здоров'ї НПП, на наш погляд, в систему педагогічної підготовки та перепідготовки, підвищення кваліфікації необхідне введення валеологічних програм, які реалізують такі функції:

1. Прогностичну. Попередити негативні впливи на здоров'я педагогів професійно-шкідливих факторів.

2. Гностично-дослідницьку. Забезпечити мінімальний рівень наукових знань про професійно-шкідливі фактори роботи НПП, заходи їх попередження й умови формування індивідуального здоров'я.

3. Компенсаторну. Ліквідувати недоліки в базовій освіті щодо збереження і зміцнення здоров'я.

Для формування, підтримання та зміцнення здоров'я НПП потрібно вказати на виняткову важливість таких, характерних освітнім установам, організаційних заходів: оптимізування організації навчального процесу, зміна навчального навантаження викладачів не тільки зменшення його обсягу, а й зміни характеру навчальної діяльності в бік включення в освітній процес систематичної інформації (практичної й теоретичної) про здоров'я людини на різних етапах його життя, формування цінності здоров'я та здорового способу життя; створенні середовища, сприятливого для фізичного, психічного та соціального благополуччя учасників освітнього процесу; підвищення ролі психологічної допомоги педагогам у їхній професійній діяльності; організація систематичної науково-методичної роботи з педагогами, спрямованої на підвищення рівня їх валеологічної компетентності. Водночас доречно з'ясувати, чи потребують викладачі додаткового навчання; чи

є позитивні результати у використанні активних методів навчання і виховання щодо здоров'я; що заважає навчальним закладам здійснювати роботу з формування та поліпшення валеологічної поведінки; як поєднуються (з якими результатами) можливості навчальних закладів з якими-небудь зовнішніми ресурсами; які є (невикористані) можливості для здійснення здоров'язберігаючої діяльності; яка підтримка потрібна педагогам для збереження і зміцнення здоров'я, тощо. У науковій літературі з проблем ортобіозу розглядається низка заходів, спрямованих на здоров'я людини: рекреація як шлях до фізичного здоров'я (тілесно орієнтована психотерапія, дихальні вправи, гімнастика, спеціальні фізичні вправи тощо); катарсис як шлях до духовного здоров'я (спілкування з близькими, маленькими дітьми, домашніми тваринами, творами мистецтва, благодійництво, допомога нужденним, меценатство тощо).

Релаксація як шлях до психічного здоров'я (медитація, аутотренінг, йога, самонавіювання, різні види арттерапії тощо) [5]. Щоб уникати надмірної дії стресів (одного з головних чинників погіршення стану здоров'я викладачів), педагогу необхідно перевести свою енергію в іншу форму діяльності, зайнятися чим-небудь іншим, що дасть змогу зняти емоційну напругу. Адже основою стресостійкої життєвої позиції педагога є пошукова активність, яка виявляється у соціально прийнятих формах [3, с. 77]. Сформована очікувана та бажана мета слугує для людини позитивним стимулом (так званий сублімуючий чинник) та захищає її від негативних наслідків стресу. Однак під час реалізації намічених планів, НПП заспокоюється, «розслабляються», вдовольняючись досягнутим, що одразу впливає на стан індивідуального здоров'я. Психіка втрачає свій ієрархічний потенціал, доти педагог її певним чином не організує, тобто знову мобілізує до повної самовіддачі. Чинниками попередження та подолання стресів є хобі (захоплення, які приносять радість і вдовolenня). Порівняно нетривалий час заняття улюбленою справою приносять потужне задоволення і поліпшує емоційний стан і самопочуття людини. Дуже добре, якщо хобі поєднується з фізичною активністю і перебуванням на свіжому повітрі. Практично значущою, на думку психологів, є програма Н. Самоукіної [6], це програма психологічного захисту від несприятливої дії стресорів. Ця програма складається з п'яти складових: екологія духовного світу, екологія почуттів і переживань, екологія думок, екологія підсвідомого й екологія способу життя. Вона успішно використовується НПП для формування стресостійкості та зміцнення індивідуального здоров'я, допомагає їм досягнути педагогічних успіхів, професійного довголіття та кар'єрного зростання.

Для дотримання психоемоційної рівноваги педагогам потрібно враховувати:

- оптимізм;
- управління емоціями;
- позитивне мислення;
- любов до себе;
- доброзичливе ставлення до людей.

Ефективними профілактичними техніками є саморебефінг [7], «антистрес-технології» або елементи антистрес-тренінгу [8].

Для збереження і підтримки здоров'я НПП необхідно застосовувати також лікувально-оздоровчі фізичні вправи, а саме вправи для хребта, насамперед для шийного відділу хребта, вправи для постави. Сприяє індивідуальному здоров'ю загартування повітрям, сонцем і особливо водою, повноцінне харчування, періодичне лікувальне голодування, якісний сон, дотримання правил особистої і психогігієни, режим праці та відпочинку, заняття фізичною культурою і спортом тощо. В контексті здорового способу життя кожному НПП можна рекомендувати елементарні поради:

Починати кожний день із почуттям радості та постійно підтримувати цей стан.

Відчувати себе господарем і володарем свого життя.

Ставитись до людей так, як ви хотіли б, щоб люди ставилися до вас.

Перед тим, як дати волю гніву, десять раз глибоко вдихнути та видихнути.

Вживати їжу не пізніше, ніж за 2 години до сну.

Харчуватися регулярно й різноманітно, не переїдаючи.

Виключити смажену, жирну їжу, тютюн, алкоголь.

Збільшити споживання овочів, фруктів, риби, м'яса, молочних продуктів.

Спати не менше 8-ми годин на добу та лягати не пізніше 23 години.

Займатися фізичними вправами.

Намагатися більше бувати на свіжому повітрі.

Любити свою душу й тіло та намагатись оточити їх комфортом.

Психологічний стан, професійне здоров'я і довголіття НПП великою мірою залежать і від діяльності адміністрації ЗВО. Керівництво повинно забезпечити дотримання умов здорового способу життя, налагодити соціальні, психологічні та інші позитивні моменти, що підвищують мотивацію, можливість професійного зростання. Адміністрація повинна чітко продумати посадові інструкції та розподілити обов'язки.

Від неї насамперед залежить психологічний клімат у колективі те, наскільки здоровими є стосунки і взаємини між співпрацівниками. У науковій літературі встановлено, що ризик виникнення синдрому емоційного вигорання (деформації) підвищується до третього-четвертого року професійної діяльності. Тому важливою ланкою діяльності керівництва повинна бути робота з молодими НПП. Особливої уваги потребують працівники, стаж роботи яких 10–15 років (так званий період «педагогічної кризи»), коли найчастіше розвивається синдром психічної деформації (так зване професійне вигорання).

Висновки. Формування валеологічної компетентності НПП ЗВО з підготовки майбутніх психологів надзвичайно актуальна практична і теоретична проблема, пріоритетно відбувається у площині здорового способу життя і потребує ґрунтовного вивчення й певних конструктивних дій, найперше з боку НПП. Адже лише особистість зі сформованим валеологічним світоглядом здатна активно, творчо працювати, повною мірою реалізуючись як професіонал. Окрім того, розуміння цінності індивідуального здоров'я НПП передається і його студентам-майбутнім психологам через активне валеологічне просвітництво, що потрібно розглядати як ознаку професійної придатності. Своїм прикладом НПП створює «моду на здоров'я», заохочуючи майбутніх психологів пропагувати і самому вести здоровий спосіб життя, формуючи у них валеологічну компетентність і виконуючи пораду С. Саровського «Збережи себе і навколо тебе зберуться тисячі».

1. Микитюк О. М. Проблеми формування здоров'язберігаючої компетентності учителів в умовах навчально-виховного процесу. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Х.: ХДАДМ, 2015. № 12. С. 126–134.

2. Леонард Д., Лаут Ф. Ребефинг – наука о наслаждении всей вашей жизнью. *Психосоматика. Взаимосвязь психики и здоровья: хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. М.: АСТ. С. 451–498.

3. Тяпкина А. Д., Ковригина Т. Р. Основные факторы риска труда учителя. *Здоровье педагога: проблемы и пути решения: материалы I заоч. всерос. науч.-практ. интернет-конф. с междунар. участием* / отв. ред. Е. С. Асмаковец. Омск: БОУ ДПО «ИРООО», 2010. С. 44–48.

4. Шепель В. М. Ортобиотика: слагаемые оптимизма. М.: Наука, 2006. 235 с.

5. Каменюкин А. Г., Ковпак Д. В. Антистресс-тренинг. СПб.: Питер, 2004. 192 с.

6. Патькова Н. Ю. Про збереження здоров'я вчителя у професійній діяльності. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N148/N148p079-082.pdf

7. Мешко Г. М., Мешко О. І. Професійне здоров'я педагога як умова ефективної виховної діяльності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2015. № 32. С. 90–97.

8. Колбанов В. В. Современные средства повышения психоэмоциональной устойчивости человека. *Вестник Военно-медицинской академии*. СПб., 2012. № 3 (19). С. 240–245.

Yasinskyi V. P. To the valeological competence of scientific and pedagogical workers of institutions of higher education in the training of psychologists

The process of formation of health-saving behaviour in the society and active life position of its members in relation to their health is analysed. It is proved the impossibility of this process without the conscious and active participation of scientific and pedagogical workers. It is noted that the understanding of the possibility and the need for the formation, preservation and strengthening of individual health, that is, the formed valeological competence of teachers is a sign of their professional suitability for full-fledged performance of pedagogical functions, a model for imitation by students. It is determined that the formation of valeological competence of the scientific and pedagogical workers of higher education establishment is extremely topical in practical and theoretical terms. It takes priority in the plane of a healthy lifestyle and requires careful study and certain affirmative action, especially on the part of researchers and teachers. It is indicated that only a person with a formed valeological worldview is able to actively, creatively work, fully realizing himself as a professional pedagogue.

The understanding of the value of individual health by a scientific pedagogical worker is disclosed to his students because of active valeological education, which should be regarded as a sign of the professional suitability of the teacher. With his own example, the scientific and pedagogical worker creates a «fashion for health», encouraging young people to lead a healthy lifestyle, forming their valeological competence and carrying out the advice of S. Sarovskyi «Save yourself and thousands around you will be saved».

Key words: individual health, competence, valeological competence, healthy lifestyle, methods of formation, preservation and strengthening of individual health.

Стаття надійшла 20 грудня 2018 р.

НАШІ АВТОРИ

- Абрамюк О. О.** аспірант кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Андрушко Л. М.** кандидат мистецтвознавських наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Багрій В. В.** викладач кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Баклицька О. П.** кандидат психологічних наук, доцент Львівського державного університету фізичної культури.
- Бондаренко В. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Борисюк О. М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Василець Н. М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Венчик О. В.** старший викладач кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Волуйко О. М.** провідний науковий співробітник відділення методичного забезпечення освітнього процесу Національної академії внутрішніх справ.
- Гуменюк Л. Й.** кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Заверуха О. Я.** здобувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені В. Даля.
- Кісіль З. Р.** доктор юридичних наук, професор, академік АНВО України, Заслужений діяч науки і техніки України, декан факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль М. А.** здобувач вищої освіти ОС «магістр» 1 року навчання факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль Р.-В. В.** кандидат юридичних наук.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Коваль І. М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Козирєв М. П.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Колосович О. С.** кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кузьо О. Б.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Липецька А. С.** аспірант кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Лялюк Г. М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах

Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Майорчак Н. М.** кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мілорадова Н. Е.** кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології Харківського національного університету внутрішніх справ.
- Мітрошкіна О. В.** викладач кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ.
- Мороз О. С.** здобувач вищої освіти факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Остапенко Л. О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Перепелиця А. В.** кандидат юридичних, наук, доцент, начальник відділу кадрового забезпечення Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Чухрасва Г. В.** кандидат медичних наук, начальник Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ДУ «ТМО МВС України по Харківській області».

- Шиделко А. В.** кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Щербина М. В.** магістр факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ясінський В. П.** старший викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

Розділ 1

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМ ОСОБИСТОСТІ В СОЦІУМІ

Абрамюк О. О.	
Сучасний стан досліджень проблематики копінгу шлюбних партнерів.....	3
Багрій В. В.	
Вплив стресу на емоційні переживання студентської молоді.....	13
Бондаренко В. А., Єсімов С. С., Ковалів М. В.	
Поняття стилю у професійному спілкуванні керівника територіальних органів національної поліції.....	21
Василець Н. М.	
Особливості індивідуального іміджу студентської молоді через призму «Я-концепції».....	31
Венчик О. В.	
Аналіз досліджень із психології й експериментального гіпнозу в працях Ю. Охоровича.....	40
Заверуха О. Я.	
Психологічні особливості корекційної роботи з поведінкою підлітків-адиктів із сімей трудових мігрантів.....	48
Кісіль З. Р., Кісіль Р.-В. В., Перепелиця А. В.	
Особливості синдрому емоційного вигорання у працівників Національної поліції України.....	57
Козирев М. П.	
Психологія національно-етнічних спільнот.....	71
Кузьо О. Б.	
Особливості використання експерименту в когнітивно-поведінковій терапії та гештальт-терапії.....	81
Липецька А. С.	
Проблематика сприйняття архітектурного середовища особистістю в сучасних дослідженнях.....	90
Лялюк Г. М., Мороз О. С.	
Психологічні особливості відтермінованого впливу дитячих психотравм на психічний стан особистості у дорослому віці.....	99
Майорчак Н. М.	
Визначення ефективності психотехнологій з надання психологічної допомоги особистості з подолання брехливості.....	109
Мілорадова Н. Е.	
Особливості соціального компонента професіогенезу слідчих органів досудового розслідування.....	122

Мітрошкіна О. В.

Специфіка ресурсності та життєздатності особистості
у працівників Державної кримінально-виконавчої
служби України.....133

Ряшко О. В., Остапенко Л. О., Коваль І. М.

Сталін: творець тоталітарної системи. Психологія
особистості і діяльності тирана (до 80-річчя
«Великого терору» в СРСР).....146

Чухрасва Г. В.

Про деякі зміни психологічних станів працівників
спеціалізованих та слідчих МВС протягом службової
діяльності.....156

Шиделко А. В.

Сирітство в Україні: психологічні особливості біологічних
і соціальних дітей-сиріт.....165

Ясінський В. П., Андрушко Л. М.

Вплив жовтого кольору на психоемоційний стан
людини.....174

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ РАКУРСИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Баклицька О. П.

Психокорекційний аспект у структурі професійної
підготовки студентів закладів вищої освіти
спортивно-фізкультурного профілю.....183

Бондаренко В. А.

Психолого-педагогічні основи самоконтролю і його
формування в процесі навчання іноземної мови.....190

Борисюк О. М.

Психологічні умови формування управлінської
компетентності майбутніх офіцерів поліції.....197

Волуйко О. М.

Взаємозв'язки психологічної готовності до інноваційної
діяльності у правоохоронців з різним її рівнем
та копінг-стратегіями.....208

Гуменюк Л. Й., Щербина М. В.

Соціально-психологічні чинники неуспішності здобувачів
вищої освіти.....217

Кісіль З. Р., Кісіль Р.-В. В., Кісіль М. А.

Теоретико-психологічні засади дослідження
професійної деформації працівників Національної
поліції України.....229

Колосович О. С.

Психологічні особливості командоутворення та командної взаємодії в середовищі закладу вищої освіти.....244

Ясінський В. П.

До валеологічної компетентності викладачів закладів вищої освіти з підготовки психологів.....252

НАШІ АВТОРИ.....262

CONTENTS

Chapter 1

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT PROBLEM OF PERSONALITY IN THE SOCIUM

Abramyuk O. O.	
The modern state of the study of coping for marital partners.....	3
Bagriy V. V.	
Influence of stress is on the emotional experiencing of student young people.....	13
Bondarenko V. A., Yesimov S. S., Kovaliv M. V.	
The concept of style in professional communication of the heads of territorial bodies of the National Police.....	21
Vasylets N. M.	
Features of the individual image of student youth through the «I-concept» prism.....	31
Ventsyk O. V.	
Analysis of research with clinical psychology and experimental hypnosis in the works of Julian Ohorovich.....	40
Zaverukha O. Ya.	
Psychological peculiarities of the correction of the behavior of adolescent – addicts from the families of labor migrants.....	48
Kisil Z. R., Kisil R.-V. V., Perepelytsya A. V.	
Features of the emotional burnout syndrome among the employees of the National Police of Ukraine.....	57
Kozyriev M. P.	
Psychology of national-ethnic communities.....	71
Kuzo O. B.	
Characteristic features of the use of experiment in cognitive- behavioral therapy and Gestalt therapy.....	81
Lypetska A. S.	
The problem of perception of an architectural environment by a person in modern research.....	90
Lialuk G. M., Moroz O. S.	
Psychological peculiarities of the delayed influence of children's psychotrauma on the mental state of the person in adulthood.....	99
Majorchak N. M.	
Determination of the effectiveness of psychotechnologies to provide psychological assistance to the person to overcome the lie.....	109

Miloradova N. E.

Specific features of the social component of professional
genesis of investigators of pre-trial investigation
agencies.....122

Mitroshkina O. V.

The specifics of the resourcefulness and the resilience
of the personality among the employees of the State
Criminal – Executive Service of Ukraine.....133

Ryashko O. V., Ostapenko L. O., Koval I. M.

Stalin: the author of totalitarian system. Psychology
of the tyrant's personality and activity (to the 80th anniversary
of «The Great Purge» in the USSR).....146

Chuhraeva G. V.

About some psychological state of workers of the special
divisions and investigation mia transitions during official activity

Shydelko A. V.

Orphanhood in Ukraine: psychological peculiarities
of biological and social children-orphan.....156

Yasinsky V. P., Andrushko L. M.

The influence of yellow color on the psychoemotional
state of a person.....165

Chapter 2

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL DISEASES
PREPARATORY PROFESSIONALS
IN HIGHER EDUCATION STAFF**

Baklitskaya O. P.

Psycho-corrective aspect in the structure of professional
preparation for students of higher education of sport
and fiscal profile.....183

Bondarenko V. A.

Psychological and pedagogical bases of self-control
and its formation in the process of foreign language
training.....190

Borysiuk O. M.

Psychological conditions for the formation of managerial
competence of future police officers.....197

Voluiko O. N.

Intercorrelations of psychological readiness for innovative
activity at law enforcement officers with different its levels
and coping strategies.....208

Gumenyuk L. I., Shcherbyna M. V.

Socio-psychological factors of unsuccessfulness
of applicants for higher education.....217

Kisil Z. R., Kisil R.-V. V., Kisil M. A.

Theoretical and psychological principles of the study
of professional deformation workers of the National
Police of Ukraine.....229

Kolosovych O. S.

Psychological features of teambuilding and team interaction
in the medium of higher education.....244

Yasynskyi V. P.

To the valeological competence of scientific and pedagogical
workers of institutions of higher education in the training
of psychologists.....252

OUR AUTHORS.....262

**Вимоги до оформлення та подання статей
у Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про збірник «Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ»
(серія юридична, економічна, психологічна, спецвипуск),
затвердженим наказом ЛьвДУВС від 28 лютого 2017 р. № 44**

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших закладів вищої освіти МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній та психологічній.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, англійською мовами;
- анотації статті українською та англійською;
- ключові слова українською та англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід надати належної уваги, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервала і віддрукований на папері формату 210 × 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30 рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

Якщо стаття містить *графічний матеріал*, то його слід подавати у форматі A5, а в авторському оригіналі залишати місце для рисунків. Електронні варіанти мусять бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

Рукопис має бути підписаний автором.

Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, англійською.

До статті *українською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та українською (500 знаків). Розширена анотація англійською мовою повинна бути завірена печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ.

До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закла-

дів, установ та організацій, підписи яких належно завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

До статті *англійською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою і звичайна англійською (500 знаків).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зав'язків навчального закладу.

Стаття подається зі супровідними документами:

- для авторів без наукового ступеня – зі завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

- довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

- електронним варіантом статті;

- для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету;

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 43,18 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка.

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, та статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі потреби, скорочувати і редагувати тексти статей або відхиляти їх від опублікування.

Стаття подається автором відповідальному секретареві Вісника безпосередньо або поштою на адресу:

ЛьвДУВС: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Відповідальний секретар:*серія юридична –*доктор юридичних наук, професор **Балинська О. М.**;*серія психологічна –*доктор психологічних наук, професор **Ковальчук З. Я.**;*серія економічна –*доктор економічних наук, доцент **Ревак І. О.****Координати для довідок:***Відділ організації наукової роботи:*

(032) 278-65-72; e-mail: vonr@lvduvs.edu.ua

067-854 97 24 (Боровікова Віталіна Станіславівна)

e-mail: borovikova-vitalina@ukr.net

Редакційно-видавничий відділ:

(032) 233-61-95; e-mail: publlaw@lvduvs.edu.ua

Відповідальні секретарі:

Балинська Ольга Михайлівна 067-674 99 12

Ковальчук Зоряна Ярославівна 097-491 35 35

Ревак Ірина Олександрівна 067-444 09 63

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 2

Редагування *Г. А. Ялечко*

Редагування текстів англійською *І. Ю. Сковронська*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *І. М. Хоминець*

Підписано до друку 27.12.2018 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 16,04.
Тираж 100 прим. Зам. 182-18.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.